

ЫҮЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

3

1990

Кърым АССРде ве Узбекистан ССРде нам къазангъан йыр-джымыз САБРИЕ ЭРЕДЖЕПОВА озюнинъ юбилей акъшамында.
(Ташкент, 1972)

ЙИЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАЙИ-СИЯСИИ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИИИ
ЖУРНАЛ

Озбекстан ССР Язиджылары бирлигининъ органы

3
1990

МАЙ

ИЮНЬ

ОН БИРИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор
АЙДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ
Сервер АРИФОВ
Аблязиз ВЕЛИЕВ
Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ
Борис ТИХОМОЛОВ
Зарема ТРАСИНОВА
Нузет УМЕРОВ
Эмин УСМАН
Риза ФАЗЫЛ
(месуль секретарь)
Миад ХАКИМОВ
ЧЕРКЕЗ-АЛИ
(баш редактор
муавини)
Урие ЭДЕМОВА

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ
БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве сан ыат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

РИЗА ХАЛИД. Пешраф. Роман 3

БИЗИМ ШАИРЕЛЕРИМИЗ

ЛИЛЯ БУДЖУРОВА. 18 майыс. Суе анасы. Эки сой кзан. Айта-сынъыз. Шиирлер 55

ВЕНЕРА ИБРАИМОВА. Янъгъыз кзадыннынъ ойлары. Атта хаялымдан. Имае этмесенъ... Шиирлер 59

АЙШЕ КОКИЕВА. Къартанамнынъ такъмакълары. — Ватан! — дедим... Левхалар. Дувам. Сесленюв. Шиирлер . . . 62

ХАТЫРА САИФЕЛЕРИ

ЭМИР ФАИКЪ. Достларнен корюшюв 66

ЭНВЕР АРИФОВ. Аят мердивени 79

КЪРЫМТАТАР ШИИРИЕТИ АНТОЛОГИЯСЫ

Къыйметли эдебий мирас 88

НОМАН ЧЕЛЕБИДЖАН. Айгиди татар яшлары. Сары тюльпан. Кобелек. Елджы гъарип. Савлыкъман кзал, татар-лыкъ! Бастырыкъ. Ант эткенмен. Шиирлер 90

МЕДЕНИЕТИМИЗ ТАРИХЫНДАН

СЕИТГЪАЗЫ ГЪАФАРОВ. Исмаил бей Гаспринский 93

■
«Унжлаг» — «Гулаг»да язылгъан мектюп 112

Умер Ипчи ве онынъ сонъки мектюби 113

■
ЭРДЖИВАН КЕРМЕНЧИКЛИ. Кезлев. Озбекстангъа. Шиирлер . . 115

РЕФАТ ЧАЙЛАКЪ. Екз, ёкз!.. Мен бугунъ де... Чокъракъ. Шиирлер 116

КЪАРДАШ ХАЛКЪЛАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

МИРМУХСИН. Ана такъдири. Иигитни намус ольдюрир. Икяелер 117

НИКОЛАЙ ШАМСУТДИНОВ. Неден себен? Шиир 125

ПЕТР СУХАНОВ. Акс сада. Санъа. Шиирлер 126

АЛЕКСАНДР ГРЕБЕНКИН. Алтын козьлер... Ешерди отлар. Шиир-лер 127

ИЛИМ АЛЕМИНДЕ

МЕФКУРЕ МОЛЛОВА. Балкан татарларынынъ чынълары . . . 128

ХАЛКЪ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

СУБХИ ВАПИЕВ. Къыш акъшамлары 134

■
ФЕВЗИЙ АЛИЕВ. Эй, Ана! Эй, Ватан! 142

ПЕШРАФ

Роман¹

Эмине бир къач куньден сонъ Дагъджыны эвге чагъырды. Эким кельди. Онынъ устюнде без костюми, башында Ломбард пиринч тобанындан орнотылган форсалы шляпасы бар эди. Глицинияларнен сарылып алынган беседкада мусафирни донатылган чай столу беклей эди.

Стол башына отурмаздан эвель, Эмине айны заманда юксек окчели потиклер ве узун юбкалар шимди ойле мот олмагъаныны озъ кучюк достуна айтып етиштирди. Анджакъ узун орьме сачлы Мерьем де кендине кыска енъли, узун без маркизет антер пек ярашмагъаныны биле эди. Аким Эмин Дагъджы, Мерьемге бакъкъанда, озюнинъ шенъ студентлик йылларыны хатырлай, эм кыз да, айретленип ве меракъланып, ондан кызылерины алмай эди. Эбет, Дагъджы белли киши, Гейдельбергде окъутъан, Лозаннада джигер хирургиясы курсыны динълеген. Даа нисбеттен яш адам буларны не вакъыт етиштирген!

Языкъ ки, мешур эким бир ерге кетмеге ашыкъса керек, тезден саатине козь ташлады, ёлджуларны скеле устюнде озгъармагъа сёз берди ве башыны эгильтип чыкып кетти. Азбар къапыдан чыкбайткъанда, Энвернинъ Каземге кетеджегини такъдирлегенини беян этти.

Эмине чемодан устуне эгилип, баласынынъ урбаларыны ерлештире эди.

— Демек, эким Дагъджыгъа не сёйлейим? — деп, иш арасы Мерьемнен сорады.

— Алла тёпемден урсын, бильмейим, — деди тюшюнмейип Мерьем, онынъ янакълары даа пек кызарды.

— Бильмейсинъми? Сен энди йигирми учътесинъ, — деп аркъадашынынъ хатрине тюшюрди Эмине.

— Меним нидже йылларым ралелер башында кечти, — деди Мерьем эвжалананып ве озю сезмеден стол орътюсининъ пускюллерини орьмеге ве чезмеге башлады.

— Сен озюньни акъламагъа тырышма, Мерьем. Мен сёз арасы сорайым, — деп Эмине достуна козь кымды. — Чемоданны къапатмагъа ярыймъ этсе!

Скеле устюнде «пневмоторакс алласы» къадынларны буюк чай гуллерини достесинен къаршылап алды ве оны дос-догъру Мерьемге такъдим этти.

— Ой, сагъ олунъыз! — деп кыз гульдестени коксуне басып сыкъты. — Бу мангъа, экимден экимгеми?

— Эм экимден экимге ве эм де, биз меслекдешмиз де я? Онынъ ичюн тыныкъ тапып сизинъ санаториягъа барып-кельмеге де ниетим бар.

— Буюк хошнутлыкънен къаршылап алырым, — деди тыныкъ сеснен Мерьем.

¹ Девонга. Башы 2-нджи санда.

— Балам, Мерьем аптенъни динъле. Темиз авада чокъ кезин. Берильген ашларны аша...

Эминенинъ сонъки сёзлерини гемининъ гудок сеси больди.

Без раатлыкъ эвлери ве ешилъ багъчалар Кезлев лиманынынъ саилинде ерлешкенлер. Денгиз ялысы бою аман-аман йигирми километрлик кентъ къум ёлагъы узанып кете. Иште, бу ернинъ мешур «алтын пляжы» будыр. Чевре-четте сайы, тузлу гольчиклер йылтырамакъта. Шеэрнинъ шималь-шаркъ тарафында буюк, даима сыджакъ Мойнакъ голюнинъ тюбюнден инсанны тедавий этиджи чамур чыкъарыла. Кезлевнинъ дженюбиндеки Пересып деген ерде уфакъ эвчиклер, балыкъчы баркаслары, эки був дегирмени мында ильк сефер кельгенлернинъ дикъкъатыны озюне джелъп этелер.

Эр бир курорт шеэрлери киби, Кезлев де эски ве янғы къысымлардан ибарет. Эски шеэрде халкъ яшай ве чалыша. Бу къысымда, дегирменлерден гъайры, скеле, базар, бир къач санайы артеллери, токъума фабрикасы, кильсе ве онынъ къаршысындаки мейданда буюк без джами бар. Къале диварынынъ къалымтыларына алып баргъан сокъакъларнынъ айланмаларында къараим кенасасы санарсынъ гизленип турмакъта. Онынъ ичинде къараим къагъанына бахшыш оларакъ дож — (Венеция шеэрининъ башы) тарафындан ёлланылгъан венеция люстрасы сакъланыла.

Мерьем буларнынъ эписини озюнинъ кичкене достуна айтып бильдирди. Энвер дикъкъатнен динъледи, лякин къаранлыкъ геджеде шеэрнинъ эр бир дикъкъаткъа лайкък шейлерини коръмек мумкюнми? Геми рейде токътады ве ёлджуларны яликлерге къойып-къойып скелеге алып кельдилер.

Мерьем ве Энвер санаториягъа барып чыкъкъанда, анда энди ятмагъа азырлангъан эдилер.

— Сизинъ балангъызмы? — деп бираз сертче сорады Мерьемден пенснели ве без сакълалы къартчыкъ. О, кечкен асырнынъ сонъки йылларындаки форсасына бинаен кийинген эди.

— Ёкъ,— деди Мерьем къызарып,— мен даа къоджагъа чыкъмадым.

— Эр алда бу тарафы муим шей дегиль,— деди титис чырайлы баш эмшире лафкъа къошулып.— Асыл санаторияда балаларны къалдырмакъ мумкюн дегиль.

— Мына шай, меслекдеш,— деди къарт эким, баш эмширенинъ серт-лигини йымшатмагъа тырышып, екюн чекерек. Биринджиси, кемик туберкулёзы хасталыгъы юкюнчлы. Экинджиси, сиз телюкеге огърата-сынъыз озь...

— О меним союм,— деп ярдым эти Мерьем.

— Э-э, сизинъ союнгъызы, бу джумледен, яш баланы,— деп баш эким гъайретле пенснесини сюртти.— Мени догъру анъланъыз, меслекдеш, чапкъалап юрген бала тешеклерге ятып къалгъан балаларнынъ юреклерини яралар. Мен рухсет берип оламам. Ёкъ, берамам!

— Айса биз бу къаранлыкъ геджеде къайда барайыкъ? — деп, незакетле сорады Мерьем.

Чокъ музакерелерден сонъ, Энвер ве Мерьемге мында къалмагъа изин бердилер. Лякин тек сабагъа къадар.

— Мына ишлер бойле, къозучыгъым,— деп шикъятленди Мерьем, тешекни стол устюне къояракъ.— Ярын саба къартбабангъа барырмыз.

Бу гедже Энвер чешит бекленильмеген шейлерни анълады. Демек, онынъ эки къартбабасы бар экен: тувгъан, севимли къартбабасы — Акъ-месджитте, озю бильмеген ябане къартбабасы ве къартанасы исе — Кезлевде. Энвер ярын оларны да кореджек.

Меджитовлар Пересыпыте яшай эдилер.

Оларнынъ эви янындан автомашиналар тасыр-тасыр вызлап кете, агъыр юкю атик эшеклер яваш-яваш оте, тёпелерине къадар толу ашылыкъ арабалары исе даа яваш келип-кече эдилер. Арабаларны кумюш-бос, тик мойнузлы, буюк ве эйи табиятлы огюзлер алып кете эдилер. Азбар къапычыгъы огюндеки ташлар устюнде, сакъланынынъ сачлары сийрек, козьлери

кызаргъан, устюне эски урба кийген къарт отура. Онынъ къолунда кыйыш бир таякъ бар эди.

— Мерабанъыз, Абдулла агъа! — деп онынънен селямлашты Меръем. — Мына бу — Энвер деп баланы къарткъа тараф итеди. — Къартбабанънен селямлаш!

Энвер еринден кыбырдагъаны ёкъ, санарсынъ къатып къалды. Аджеба бу бичимсиз къарт онынъ къартбабасымы? Бу насыл шей? Бойле ола бильмез! Онынъ ялынъыз бир къартбабасы бар — Халиль бей, акъыллы, мераметли, дюльбер...

— Утана бала, афу этинъыз, — деди озюни бираз онъайтсыз дуйып Меръем.

Абдулла Абдураманович бурюшик бетини котерип, сагъыр сеснен:

— Демек торуным кельген, — деп балачыкъкъа таба назар ташлады. — Онъа недай ад бергенлер?

— Энвер! — деп текрарлады Меръем. — Бала тедавийленмеге кельди. Бир бучукъ айгъа, зияде дегиль, — деп портмонесини чыкъарды: — Мына масрафлар ичюн.

Абдулла Абдураманович океленди:

— Сиз, ханым, бизни ким деп беллейсинъыз? Гульсюм, кельсе мында!

Эвнинъ къапысы ачылды ве яры къаранлыкъ одадан басма антер кийген узун бойлу, яшына бакъмадан, яхшы сакълангъан дюльбер эсли къадын коргонди.

— Бакъса, Гульсюм, — деди апайына мураджаат этип Меджитов ве тавгъынен торуныны косътерип, — Эмине ёллагъан. Торуныгъа бакъып къуван!

— Меним бирданем! — деп къартана балачыкъкъа чапып кельди. — Меним Асанымнынъ баласы! Меним шекерим!.. Гульсюм тиз устюне чёккел, торунынынъ козьлерини, сачларыны, уфакъ кырмызы авуччыкларыны къана-къана опыти.

Энвер даянды эм айrette къалмады. Къартанасы тамам, Энвернинъ тешонгени киби, гузель ве мераметли экен. Энди солып башлагъан дуагъаларыны ачкъанда, беяз ве догъру тишлери корюне, омузларындан ашагъы саркъкъан оръме сачлары да къара ве йипек йылтыравукъ эди.

— Урьметли Абдулла Абдураманович, — деп Энверге эшиттирмезден, пизаден сёйледди Меръем. — Риджа этем, билинъыз, бала пек афакъанлы. Биз онъа бабанъ дженкте ольди деймиз. Энвер шимдилик меселенинъ темалини бильмесин...

— Эльбетте. Не ичюн шаплавузланмакъ керек? — деп итиразсыз разы олды эв саиби. — Асан ольди. Меним огълум партизан эди...

Меръем самимийликнен савлукълашып, янъы хызметке кетти.

Къартана Энверни эвге алып кирди. Пенджерелер къалын басма пердеден къапалы, оданынъ ичи салкъын эди. Пол устюндеки килимлер аякъ даушларыны сакинлештире. Диварлар тюбюнде бир къач ястыкъ обачыклары бар эди. Кунъдюзлери ёргъан ве тёшеклер джыйылып къоюлгъан дивар оюгъыны тавандан ашагъы асылгъан буюк килим-палас къапата эди. Кимедекй алчакъ столчыкъ устюнде бир бучукъ къопкъалыкъ сув алгъан сенивар йылтырай. Оны ачыкъ бояларнен боялангъан фильджанлар сарып алгъанлар. Оданынъ онъундан солуна къадар къаверенкли перде чекильген.

Перденинъ о тарафындан бала агълавы, сонъ къадын сеси эшитильди:

— Анам, юкълап къалдынъызмы ёкъса?

— Кызым! — деди яваштан Гульсюм, — алла бизге мусафир ёлагъан. Асаннынъ огълуну.

Перде керилип ачылды ве Энвер даа янъычыкъ юкъудан уянып тургъан къадынны коръди. Онынъ устюнде тыпкъы къартанасы кийген киби, узун йипек антер бар эди.

Къадын Энверге дикъкъатсыз бакъты.

— Не къадар арыкъ! Ананъ емек бермейми ёкъса? Сен татарджа билесинъми? — деди, эсненген авузыны авучынен къапатып.

— Билем! — деди Энвер, Халиль бей огреткени киби, аячыкларыны бири-бирине урып алды.

— Я бу да не демек? — деп кульди къадын. — Айды таныш олайыкъ. Мен сенинъ аланъ олам. Не де яхшы кийинген: потиклер, къыскъа чорапчыкълар, шляпа кийген. Курортчы! Даа келинни сөгелер. Ойле-бойле, явурнен омюр багълагъан, утанмаз! — дейлер. Ондан унер алмакъ, яшамагъа огренмек керек. Баланы кийиндирмеге пара къызгъанмай, аферин онъа!

— Эбет! — деп разы олмагъа тырышты Гульсюм, лякин фикирини денъиштирди: — Сонъ не? Буюк шей экен! — деп ташлады.

— Неси шунда ки!.. — деп мырылданды Энвернинъ аласы. — Инсан киби яшайлар. Биз исе пара джыямыз. Оны даа не къадар топламакъ мумкюн! не вакъыт масраф этеджекмиз!

Гульсюм къартана, къызына дарбе эндирмек ичюн чырайыны сытты, амма шу арасы перде артындан кулюмсирей берип, дюльбер, къара козъюлю къызчыкъ чыкъты ве Энверни корьенинен токътап къалды.

— Сенинъ къыз къардашыгъынъ, — деп Энверге аңлатты къартана — Ады Сафие. Экинъиз берабер ойнангъыз.

Сафиечик ве Энвер азбаргъа чыкътылар. Чокъ вакъыт ойнады-кульдилер. Эшечикни барып бакътылар. Энвер къызчыкъны пек бегенди...

Амма Энвер бу эвге, кельгенининъ биринджи дакъикъаларындан башлап джан сыкъынтысы сизди. Мында эр бир шей севимли къартбабасы Халиль бейдеки, я да мераметли Константин Михайловичдеки киби дегиль эди. Онъа шай корюнди ки, Меджитовлар эр шейге озъджесине къыймет кеселер. Мында эр ким ичюн энъ эсасы — акъча эди, анджакъ балалар ичюн де.

Он бир яшында Решид краб тута, къурута ве курортчыларгъа сата. Онынъ къардашы Осман бутюн кунъ бардакънен базарны доланып, сув сата: «Мешребеси бир капик! Салкъын сув!» — деп къычыра.

Акъшамлыкъ ашагъан сонъ, Абдулла агъа балаларнынъ кунъделик къазанчыны топлап ала ве сая берип, илядж бошатылгъан къутучыкъларгъа къойып сакълай эди.

Чокъкъа бармады, Абдулла Абдурамановичнинъ киеви-чиберекчилер артелининъ реиси Кязим агъа да ишинден къайтып кельди. Аиле азалары кене бугунъки келир хусусында лафны девам эттилер. Бойле музакерелерге алышмагъан Энвер юкъусурап башлады.

— Балачыкъ энди юкъламагъа истей, ёкъса корьмейсинъизми? — деди эв саиби.

Къартанай эвнинъ тюм-тюз дам сачагъы устюне Энверге тешек къойды. Балачыкълар темиз авада ята эдилер. Лякин геджелер даа салкъын, онынъ ичюн кичкене мусафирни сыджакъ ёргъаннен орытмек керек. Ёргъанны къартананынъ озю чешит тюрлю басма парчачыкъларындан тиккен, юнню де озю сатын алгъан. Демек, бу ёргъан санарсынъ махсус торун ичюн тикильген.

Акъмесджит ёлу кенарындан узанып кеткен чёль чешит тюрлю чечеклернен безенген. Тёпеден бакъкъанда, Кезлев озюнинъ раатлыкъ эвлери ве дегирменлеринен, джами ве мавы кильсесинен терен тарелка тюбюне ерлешкен киби корюне.

Энвер эшечикни отлата эди. Тюневин акъшам о, Решидден бир къач топач шекер истеп алгъан. Решид исе озъ небети «джеп фенерини берсе» — деп риджа эткен, Энвер берген. Эшечикке шекер пек керек! Онъа минип юрелер, лякин гъарипчикни бир кимсе аджымай. Энвер, аякъ пармакъларынынъ уджларына котерилип, къарт эшекнинъ акъыллы ве гъамлы козълерине бакъты. Сонъ авучына бир топач шекер къойып онъа узатты. Айван йымшакъ дудакъларынен баланынъ къолуна мукъайт тийип, сыйлавны алды. Энверге шай корюнди ки, бутюн алемде эшекнинъ ялынъыз бир досту бар, о да — Энвер...

Айваннынъ яшайышы гъает агъыр, деп тюшюнди Энвер, акъикъатен зулумлыкъ. Абдулла Абдураманович афтада эки кере Кезлев писликлерини доланып чыкъа ве «Утильсырь» ичюн эски чулларны джыя эди. Буларны ташыгъан эшек пек болдура ве балабан сасыкъ чувалларнынъ агъырлыгъы тюбюнде зар-зоруна фышнап берип адымлай эди. Саип исе, чуваллар устюне багъдаш къурып отурамакъ, озюнинъ къыйыш таягъынен гъарипчикни

дѣге эди. Энвер, эшечикнинъ алыны корип, пек аджына эди.

Тереклернинъ кольгелери кыскарьды. Кок юзюнде, къара бир нокътагъа чевирилип, кыргый санарсынъ асылды. Амма о, къанатларыны кыакмайып, юксекте ялдай эди. Ола билир, юкъусырагъандыр!

Энди уйле маали. Гульсюм къартана кельди, бир бардакъ салкъын ве экишидже макъсыма эм кызартылгъан чибереклер кетирди. Кунеш кызыдыргъан топракъ устюне явлукъ тѣшеп, торунынынъ янына чонъкъайды.

— Аша, аша, Энверчик, — дей эди о незакетнен.

Батаяткъан кунеш айдын ве алтын тюсте эди. Балыкъчы фелюгаларынынъ ачыкъ талдалары сыджакъ къумгъа энгенлер. Коръфезнинъ о тарафындаки узакъ дагъларнынъ кольгелери ресим киби корюне эдилер.

Решид краб тутмагъа азырлана. Оларны август фуртуналарындан огюне тутып къоймакъ керек. Август айынынъ ортасында, тамам толгъун ай арфесинде, денъиз къутурып башлай. Мавы-ешиль сувнынъ далгъалары эр шейни сайльге котерип ата. Тузлу сув тамчылары та Меджитовларнынъ ёл кенарында ерлешкен азбарларына биле барып ете. Август фуртуналарындан сонъ краблар сув тюбюне энер ве озъ ювачыкъларына сокъулырлар. Курортчылар исе мында октябрьнинъ сонъунадже булунырлар. Эгер Решид бу кунълерде мал топламаса, келеджек кунълерде не сатаджакъ?

Абдулла Абдурамановичнинъ уйкен торуны кърмакълар ве краб ашайты, къазан ве серник, эм де кырмызы согъан япракълары азырлады. Сонъкисини, крабларны къайнаткъан вакъытта, сувгъа быракъмакъ керек ола. Булардан гъайры, макъас иле интизамнен кесильген картон парча-чыкъларыны да алды ве Энверге ишмар этип:

— Кеттик! — деди.

Энвер башыны авессизликле котерип илян этти:

— Мени беклеменъиз, санаториягъа бараджагъым, анда меракълы кинофильм косътериледжек.

— Ки-но? — Решид гъарезликнен кулюмсиреди. — Я борджларынынъ ким одейджек?

Энвер къабаатлы тарзда козьлерини липильдетти.

— Одерим, лякин сабырынъ бираз чыдасын. Мен санъа чорапчыкъларымынъ бахшыш этип берген эдим де... Не олса да, къартанамдан озъ акъчаларымынъ сорап алыр ве санъа берим. Токътарсынъмы? Эйими?

— Онынъ акъчалары! — деди Решид океленип ве къой терисинден тикильген къалпагъыны козьлерине басты. — Бизим эвде ашадынъ, ичтинъ. Акъчаларынъ ашайт сатын алмагъа масраф этильди.

Энвер шашкъанындан башта уйкен, сонъ кендже агъасына бакъты:

— Айды яхшы, мен одерим!

— Сапсем яхшы дегиль, — деп багъырды Осман. — Сапсем ярамай. Борджлу къалдынъ. Демек, одемек дегиль, чалышмакъ керексинъ.

Энвер итаатле башыны асты ве агъалары артындан адымлады.

Балалар «кийик пляжгъа» тюштилери. О, эвден олгъаны-оладжагъы юз адым узакълыкъта эди. Бу ерге курортчылар кельмей, мында ялынъыз кунъдюз атлар ве огюзлерни юва эдилер. Акъшам устю исе ерли балалар, балакъларыны тиреп, денъиз далгъаларынынъ котерип аткъан эв ичюн керек шейлерни джыя эдилер.

Решид крабны насыл азырламакъ керек олгъаныны пек яхшы биле эди. О, крабларны башта къайната, сонъра чешит тюрлю айландырып картонгъа пеките ве кунеш сыджагъында къурута эди. Эм эр турушкъа ад берген: «котеклешкен краблар», «къумлыкъта раатлангъан краблар», «ялы бою ташлары устюнде яткъан краблар», «денъизге ашыкъкъан краблар». Эр бири он капикке сатыла эди.

— Он капикке эки франзолъ сатын алмакъ мумкюн, — деп макътана эди Решид. — Амма краб дюльбер тюсюю олмасы ичюн оны тип-тири къайнагъан сувгъа атмакъ керек!

— Тени агъыры! — деп титреди Энвер.

Решид шакъылдап кульди:

— Эй, тентек! — деди о, Энверге, кърмакъларыны сувгъа быракъаракъ, сонъ кърдашына таба айланды. — Осман, эшитесинъми не дей

бу Энвер? «Краб агъыраджакъ экен». Ха-ха! Демек, краб эфендининъ кей-фи бозулмасын деп мен он капикни гъайып этеджек экеним де!

Арадан ярым саат кечти ве Решид тиз чёкип атеш якъты. Осман балакъларыны тиреп, сувгъа чомды ве крабларны кърмакълардан чыкъарып башлады.

— Мукъайт ол, тенлерини агъыртма! — деп кърдашыны тенбийледи мыскылнен уйкен агъа.

Сув шатыр-шатыр къайнай эди. Решид краб къаве ренки алсын ве курортчынынъ козьлерини охшасын деп, къазангъа туз, таракъют ве согъан къабукълары ташлады. Осман ешилъ-къара ренкли буюк краблар толу сепетни атеш янына алып кельди. Эсир краблар фысылдай ве санки балаларны кюркъузаджакъ олып, панджаларыны котере эдилер.

— Башладыкъ! — деп команда берди Решид.

— Токъта! — деп Энвер сепетнен атеш янына чапып чыкъты. — Оларны тири алда къазангъа быракъма!

Решид, куле берип, оны кери итеди. Энвер еринден кыбырдамады. Онынъ козьлери тарлашты ве чырайы сарарды:

— Шай япма!

— Кет янымдан!

Осман четке къачты ве оларны зевкъ иле сейир этти. Эки тюрлю меракълы шей оладжакъкъа бенъзей: бириси-пляжда котеклешюв, экинджи-си — акъшам эвде къартбаба эки котекчини таякълар. Меракълы эглендже оладжакъ!

Душманына къулакъ асмайып, Энвер краб сепетини илип алды ве денъизге котерип атты. Краблар сувны быландырып, юваларына къачып кеттилер.

— Эй, акъмакъ! — деди Решид юмрукъларыны сыкъып, кърдашы Энверге таба атылды. Энвер исе, онъайтлы анъ беклеп, суву къайнагъан къазанны бар къуветинен тепти. Кескин бир сада къопты. Решид сол аягъы устюнде сычрап-сычрап, ойле кычырды ки, онынъ кийик сесини та эвде эшиттилер.

Решидининъ анасы эвден чыкъаракъ, къайнагъан сувдан аягъы ашлангъан баласындан зияде сада къопарды. Гульсюм къартана да пляжгъа чапып кельди.

— Айды, эвге! — деди Решидининъ анасы. — Эпинъиз, кеттик!

Энверни сытыкъ чырайнен, тынч кършылап алдылар. Эр даим Энвернинъ тарафыны тутмагъа тырышкъан къартана биле козьлерини ондан четке чекти.

— Кель мында йыланнынъ эвляды! — деп къартбаба кыйыш таягъыны котерип, еринден турды.

Энвер онъа якъынлады, лякин къарт ураджакъ олгъанда, четке сычрап, диваргъа таянды ве кескин сеснен:

— Тийменъиз! Тиймеге акъкъынъыз ёкъ! — деп кычырды.

— Не дединъ?! — деп Абдулла Абдураманович таягъыны ерге эндирди. — Сен не деп айттынъ, йылан баласы? Эндиден сонъ сен меним торуным дегильсинъ. Козьлерим огюнден джоюлып кет! Ярын бу ерде изинъ кълмасын, домуз! Таякъларым!

Къарт мейваджылар эвине айланып ёнельди.

Къазагъа огърагъан Решидни оада яткъыздылар. Кичкене балаларгъа Гульсюм къартана, баштаки киби, азбар ичинде тёшеклер къойды. О къаарълене берип башыны сагъгъа-солгъа саллай, къоллары исе кълтырай эди.

— Эй, шейтан! Эй, шейтан! Сен не яптынъ?

Айнеджи Осман олып-кечкен алгъа къувана эди. Не ичюн Решид эр вакъыт кичкенелерни ынджыта? Аферин сангъа, курортник! Решидге яхшы дарбе берди. Не ичюн Решид эр заман Османнынъ акъчасыны тутып ала?

Энвер индемейип сырты устюне ята ве ачыкъ козьлеринен йылдызды кокке бакъа эди. О, Абдуллагъа торун дегиль. Озю шай деди. Пек яхшы! Энвер онынъ ичюн якъын бир киши дегиль. Барсын, шойле олсун. Энвернинъ къартбабасы ялынъыз Халиль бей. Акъыллы, мераметли, дюльбер.

Кокте йылдызлар сёне башлагъан эди. Осман кырылдай ве татлы тюшлер коре эди. Энвер бу эвде кьалмайджакъ. Къарар къатты. Эм яхшы. Шай япсам, пек яхшы олур... Бала кимсеге озюни урмагъа рухсет бермез. Бир кере! Бир заман!

Энвер яваштан кийинди ве къорадан сычрап тюшти. Бираз ёнельген сонъ, саба салкынындан ушюп, токъталып тюшюнди. Эльбет, Акъмесджитке, къартбабасы Халиль бейге джаяв барып чыкъмакъ мумкюн дегиль. Вокзалгъа кетмек керек. Языкъ ки, акъчасы къартанасында кьалды.

Энвер чапып кетти. Шеэр кериде кьалды. Мына токъума фабрикасы, солда — къара чель ве уфакъ тёпечиклер. Лякин къартанасы айткъан эди: — Булар адий тёпечиклер дегиль — къургъанлар. Олардан бирисининъ тюбюнде Тугъай бей юкълай. Тугъай бей белли, зенгин ве мераметсиз киши экен чокъ къабаатсызларнынъ кьаныны тёктюрген. Оны геджелери бу акъсыз тёкюльген кьанлар богъалар. Козълери тоймаз зенгин бу къургъан тюбюнде уяна, топракыны кемире: «Ялварам, мени мезарлыкътан чыкъар, аз вакъытке олса да, къуругъан коксюмден, япкъан хайниклерим ичюн басылгъан юкни котерип ал», — деп аллагъа ялвара экен.

Энвер кьалтырады. Я Тугъай бей къургъан тюбюнден апансыздан озюнинъ кемикли узун кьолуны узатып, мени де анда чекип алса! Бала дешетленип даа чапты. Кунъдогъуш тараф агъара башлагъан эди. Артыкъ сув кьуллеси ве вокзалны сечмек мумкюн. Энвер яваш кетмеге башлады. Онынъ янындан юк машинасы вызылдап кечти ве не ичюндир, сурьатыны эксильтти. Машинанынъ кузовы пионерлер толу эди. Олар, тыпкыы Энвер киби кийингенлер: бос кольмеклер ве кыскъа мавы штанчыкълары бар.

Энвер вокзалгъа келип чыкъкъанда, пионер отряды машинадан тюшкен эди. Платформада оларнынъ етекчиси балаларны сая эди. Къыз, я даа юкъсурай, я да пионерлар де анда, де мында чапкъалап юргенлери ичюн, отрядынынъ сайысыны тамамынен тапамады: онъа бир кере 29 экинджи кере 31 бала олгъан киби корюнди. Энвер дуйдурмайып, бир сарышын балачыкынынъ янында сырагъа кирди.

Паровозгъа вагонларны илиштирдилер. Етекчи къыз кьолуны салады ве пионерлер зий-чув олып, вагонгъа тараф чаптылар. Энвер де оларнен берабер поездгъа минген сонъ, о юкъары рафкъа котерильди ве диваргъа айланып ятты. Ана бойле алда Акъмесджитке келип тюшти.

Кърым Халкъ Маариф Комиссариатында область оджалар конференциясы отъкерильмекте эди. Кунъ тертибине арап элифбесинден латин элифбесине кечюв меселеси кьоюлгъан.

Биринджи сёзнен Маариф Комиссариаты методик кабинетининъ мудри Халиль бей Тарханов чыкышта булунды. Докладчы янъы элифбени къабул этюв, арап элифбесине коре прогрессив адым олгъаныны кыызгынлыкънен исбат эте эди.

— Зан этем, — деди оратор нуткынынъ сонъунда, — латин элифбесине кечюв кыскъа муддетте джаилликни битирмеге имкян берир.

Тенефюс эди. Тамам бу вакъыт залнынъ ачыкъ къапысындан къувурчыкъ сачлы буфетчи къадыннынъ башы корюнди:

— Тарханов аркъадаш, — деп кычырды къадын, — сизни сорайлар.

Халиль бей коридоргъа чыкты ве торуныны корип, къатып кьалды.

— Энвер, бу сенсинъми?

— Эбет, къартбабам, меним! — деди шадлыкънен бала. — Ёкъса танымадынъызмы?

— Бойле бир алда? Санъа не олды, кьайдан кельдинъ?

— Олардан! Титис чырайлы Абдулла къартбабадан, Решидден ве Османдан кьачтым, — деп тез-тез сёйлемеге башлады Энвер. — Ярамай кишилер экенлер, ялынъыз Гульсюм къартанам ве Сафиечик яхшы. Тири крабларны кьайнагъан сувгъа быракълар. Мен ойле адамларны корьмеге биле истемейим!

— Аферин, торуным кедерленме, — деп, Халиль бей Энвернинъ башыны коксюне сыкты. — Ёкъ, сен Меджитов дегильсинъ. Сен меним тору-

нымсынъ; — деп озюни къолгъа алды къартбаба. — Сен бир капиксиз мында насыл келип чыкътынъ?

Энвер тек кулюмсирей эди.

— Яхшы, бу акъта сонъ сёйлеширмиз, ашамагъа истейсинъми? Эльбетте истейсинъ! — деди къарт онынъ козюне бакъып.

Халиль бей торуныны буфетке алып барды.

— Клава, бир тоюмлыкъ чиберек.

Буфетчи, сары баш къадын, кулюмсиреп, къызаргъан ве лезетли къокъугъан чибереклер кетирди.

— Меним торуным! — деди гъурурнен къадынгъа бакъып Халиль бей. Мангъа пек ошай. Энвер, аша! Э-эй, я сенинъ къолларынъ ве аякъларынъ не ичюн сия лекели? Котеклештинъми ёкъса?

Энвер къартбабасына йылтыравукъ козьлерини котерди ве айнеджиликнен кулды.

— Сен энди акъай олгъансынъ. Айт, керчектен къачтынъми? — деп къартбаба шакъылдап кулды. — Не къадар машшалланъ бар... Аз къалды, унутаяздым. Энвер, мен отпускагъа чыкъам, — деди къарт, — даа къуветим бар, Кърымны доланып чыкъмагъа истейим. Ола билир, сен де менимнен берабер кетерсинъ? Анангъа телеграмма берирмиз, къасевет этмез.

Саба эрте узакътаки дагълар санки ал тюстелер, чёллер исе сары-мавы пире отунен къокъуйлар. Бу отнынъ озюне аит къокъусы бар: зарарлы ве телюкели. О инсанны, бильмейим, анги якъларгъа давет этти.

Халиль бей ве Энвер, омузларына юк торбаларыны асып, башларына кенъ кенарлы шляпаларыны кийип, къолларына сеятчы таякъларыны алып, дагълар тюбюндеки сарп сокъачыкълар бою адымлай эдилер. Уфакъ тёпечиклер дженюпте къалды, шимальге исе тюм-тюз чёллер узанып кете эди. Анджакъ къартбаба ве торун бу чёллернинъ кенарындан отип кете эдилер. Мында тазе кийик чай ве дигер къокъулы от-оленлернен нефес алгъан еллер эселер.

Кунеш куньбатыгъа эне башлады, кольгелер яваш-яваш морландылар. Тёпелерге котерильгенде, энди Алма бою дияры корюне. Иште анда, бутюн еллерден къорчалангъан озенчик ялысында къартбаба ве онынъ торуны догъгъанлар...

Чокъкъа бармай олар вадийге тюштилер.

— Мына бизим эвимиз! — деди Халиль бей къолуны узатып ве эки къат буюк беяз эвни косътерди. Мында шимди балалар интернаты. Мен мемнюным, Энвер. «Барсын бойле гъает тынч ерде яш омюр джанлансын ве табиат дюльберлигинен эбедий парылдасын!» — деди тыныкъ сеснен къартбаба. — Лякин, эшитесинъми, торуным, бу ерде шаир бираз янъылгъан. Табиат къайгысыз олмай. Эгер биз оны анъласакъ ве севсек, о да бизни анълай ве севе. Эгер биз оны эшитсек, я да эшитмеге тырышсакъ, о да эшитип бизимле сёйлеше.

Энди кок юзюнде биринджи йылдызлар янып башлады. Олар даа уфакъ ве джесаретсиз, санарсынъ утанып, бири-бирилерине якъынлашмагъа тырыша, лякин озъ къуванчларыны косътермек ниетинен, кене ве кене озъ зиячыкъларыны — кирпичиклерини тюзете эдилер.

— Къартбабам, къартбабам! Мен де корем. Бакъынъыз йылдызлар насыл яналар! — деп эеджаннен Халиль бейнинъ къолуны чекти Энвер. — Къартбабам!

Къарт шляпасыны чыкъарып сол къолуна алды.

— Мераба, акъшам! Мераба, кок! Коръ сен, меним достум, койнинъ ярыкълары да йылдызларгъа джевап берелер. Бу — Ялпакъ-Таш бизим кучюк ватанымыз!

Кеткен сайын ярыкъ нокъталары арта, дерсинъ орталыкъкъа алтын паралар тёкюле эди. Койнинъ энъ кенарында кедай Маноль Шамашнынъ пенджереси ярыкъланды.

Халиль бейнинъ якъын досту Маноль анасы Бичетанен берабер уфакъ эвчикте яшай эдилер. Эв борнен сылангъан. Ялпакъ дамында буюк къурсакълы къабакълар къурумакъта эди. Уфакъ бостанчыкъны алтынбаш

кунъайланлар кърчалайлар. Саиби не кърый, не эчки, не де сыгър, ич бир тюрлю мал тутмай эди.

Мусафирлерни энъ кърыйметли достлар деп, кършылап алдылар. Биче-та оларны чиберек ве татлы бекмезнен сыйлады. Сър арасы:

— Урьметли Халиль бей,— деп мураджаат этти,— сиз Манольге тесир этинъиз, онъа эвленмек керек, эвленмек!

— Анам, бойле лаф олар ичюн меракълымы екъса? Мен бир озюм яшад, халкъкъа ярдым этмек ичюн дюньягъа кельгеним. Мени джемаат севе-сая. Эм ялынъыз кой джемааты дегилъ. Якъынларда Москвадан келип, меним йырларымны машинкагъа басып, язып алдылар...

Кедай дивардан Кърим чамындан ясалгъан кеманесини алды. Бу чам терети яйла тюбюндеки кунешли джапта оськен. О, денъиз ве ель йырларыны динълеген экен. Бу йырларда емиш багъчалары осьтюрген, юзюм ве гуллер асрагъан, отлакъларда кърый бакъып юрьген ишкузар къримтатар халкъынынъ зевкъы ве кърасевети акс олунгъан. Лякин куню кельген ве чеклар арасындан энъ юксек ве энъ догъру союны сайлап кемане ясагъанлар. Демек, кемане йырларында чамнынъ озъ омюринде корьген ве эшиткен йырлары джанлана экен.

Кедай бир кърч йырны иджра этти.

Халиль бей козьлерини юмып зевкънен динълей эди.

Энвер, Манольнынъ нелер акъкъында йырглагъаныны тамамынен анъламаса да, лякин кеманени!.. Кемане — джанлы, эм концерт роялинден чыкъ кере яхшы деп тюшюнди бала. Шамаш, кемане теллерини чимчип, зигисини кести.

— Дервиза — буюк байрам! — деди о мусафирлерини исрарле кърандырмагъа тырышып. — Айдынъыз, ярын дервизагъа барайыкъ!

— Урьметли достум,— деп дегерли джевап берди Халиль бей, — мен не озюмни, не башкъаларыны онъайтсыз бир алгъа кърыймагъа истемейим. Бильгенинъ киби, мен койдешлерим ичюн ялынъыз оджа дегилъ эдим. Джемаат буны биле, мен де унутмадым...

Маноль утанып бираз оксюрди ве сонъ кемане телини чертип алды.

— Меним торунымны анда алып бар,— деди къртбаба къролуны кърыйыгъа омузына кърыйып. — Онынъ ичюн бу пек буюк шадлыкъ олур. Энвер, не ичюн сесленмейсинъ, юкъусырадынъмы екъса?

— Я бойле вакъытта юкъугъа кетмек мумкюнми? Бутюн гедже динълер эдим.

— Бегендинъми? Онынъ ичюн мен де шадланам,— деди бала киби шурет севиджи ве ачыкъ гонъюлли кедай. — Ярын менимнен берабер байрамгъа барырсынъмы?

Энвер, кърванчнен разылыгъыны бильдирип, башыны кокюсине эндирад.

Дервиза — бу чалгъы ве шенълик. Бу — пельванларнынъ куреши. Бу — кеманенинъ аизарлы агъавы. Эльбет, кемане шаматалы ве араретли шенълемеге чокъ севмей. Онынъ шенъ эзгилеринде биле, насылдыр бир юрек кедери сезиле.

Энвер, чалгъыджыларнынъ янында отурып, олар къролларына чалгъы алетлерини насыл мукъайтылкърнен алгъанларыны, пармакъларынынъ назик-назик тиювинен кемане теллерини кедай йырлатып кърарьлеткенлерини, озьлерининъ гъамгъа ве элемге насыл далгъанларыны дикъкъатле сейир эте эди.

Бала анда-мында доланмагъа вакъыт тапа эди. Мына, яшлар ве кърызлар буюк чезреге кирип, «Агъыр ава» ве араретли «Хайтармагъа» ойнай эдилер. Оюнджылар башта башларыны юкъары гърурурнен котерип яваш-яваш арекетке башлайлар. Ондан сонъ арекетке тез-тез кечелер. Пек дюльбер шей: санки сурьатлы боран ичинде кърызларнынъ орме сачлары котерилип айлана, йигитлернинъ козьлери атешлене, кулъкюлер чечеклене эди... Къышлар, кеткен сайын тез ве даа тез чала эдилер. Журна ве даре, труба ве дукъу бири-бирилеринден устюн чыкъмагъа тырыша эдилер.

Бираз четте, отлары чалынып алынгъан ешилъ мейданда исе, башын-

дан беллерине къадар чыпакълангъан, тунч юзлю ве къавий мускуллы пельванлар куреше эдилер. Олар болдура, терлейлер. Кърымтатар миллий куруши къатты къанунлар боюнджа алынып барыла. Курушчилер, бири-бирилерининъ басма къушакъларына япышып, башта ялдагъан киби саллана, сонъ де бири-бирилерини тёпеге котере, де ерге быракъа эдилер. Олар кимерде озъ аякъларыны, къадимий оюнлардаки киби, бир ерге ура эдилер. Ким такъатлы ве беджерикли, ким озъ ракъибини энъ эвеля ерге салса, о енъер, онъа бахшыш бериле эди.

Тикенли чалычыкълар оськен дагънынъ та тёпесинде аятсыз шеэр — Чуфут-Къале ерлешкен.

Туманлы, сувукъ сабада атик ве семиз эшечиклерге минген Маноль ве Энвер айланма сокъакълардан отип, шу шеэрге котериле эдилер. Халиль бей исе, омузында рюкзагы, къолунда альпенштогы, джаяв кете эди. О, сеятчылыкъ вакътында ич бир шейге минип кетмекни севмей эди.

Туман бираз сийреклеше башлады. Ола билир, сийреклешкени ёкъ, ашагъыда аякълар тюбюнде къалгъандыр. Ёлджуларнынъ устюне, денъиз далгъасыны анъдыргъан, темиз ачыкъ-мавы дагъ коку энмекте эди.

Иште бу айдынлыкъта, быракъылып кетильген къаленинъ къапылары хусусан агъыр корюне эдилер.

Къаленинъ дивары артындан кийик бос ири къалдырым ташлары тёшельген сокъакълар узанып кетелер. Оларнынъ устюнде юксек кемер къапылар. Мында эвлер ве яры йыкълангъан складлар бар. Бу складлар ичинде бир вакъытлар къыйметли терилер, Сирия йипеги, кумюш ве алтын кубоклар сакълы тура эди.

Бу ерлернинъ авасы темиз, тазе ве татлы, мавы кольгелер енгиль, танъ къаранлыкъы биле ярыкъча олып корюне эди.

— Мына олар, Леонардо да Винчининъ мешур ярыкъ кольгелери, — деди хаялланып Халиль бей, — Ялынъыз Флоренция тюбюнде. Сиена тёпелеринде ве бизим Кърымда бу къаранлыкънен ярыкънынъ ойнап яраткъан кольгелерини сейир этмек мумкюн. Бакъ, Энвер! Эгер ёлунъ тюшип, бир вакъыт, Франциягъа бармагъа сыра кельсе, анда — Луврда сен бу табиаат муджизесини буюк ресимлерде корерсинъ. Мында исе акъыллы ве улу рессам — бизим текрарланмайджакъ дагъларымызнынъ авасыдыр!

Къале дивары устюнден, саба туманы сийреклешкенде, узакъ дагъларнынъ насыл морлангъаны ачыкъ корюне. Мындан денъиз корюнмей, лякин онынъ нефес алувыны хафиф ельчикнинъ эсювинде сезмек мумкюн.

Узакъларны сейир этювден болдургъан Энвер, топракъ тёпелигинден эгилип бакъты. Огъде, диярдаки багъчаларнынъ ешиллиги ичинде, Багъчасарай эвлерининъ тёпелери сияра, сюйрю тёпели минарелер кокке котериле, Хансарай алтын ве мавы кок тюсюнде йылтырай эди.

Маноль къараим кенасы янында атеш якъты. Эки таякъкъа асылы чайник, чокъкъа бармай къайнап башлады. Эрылган тюз тютюн орталыкъкъа джайрады. Янаяткъан къара арча къатран киби къокъуды.

— Отурса, Маноль! — деп ишмарнен чагъырды Халиль бей.

— Сагъ олунъыз! — деди Маноль башыны салап. — Белли ки, мында мусафир сизсинъиз, мен исе бу ернинъ саибим. — Кедай бу аятсыз шеэрни къолунен тантаналы суретте косътерди. — Бу къартал ювасыны меним дедерим къургъанлар. Лякин къылычнен дегиль, ханджернен дегиль, къаннен дегиль, алыш-вериш, санъат, зенаат ве терен бильгилернен къургъанлар.

Халиль бей башыны разылыкънен салады.

Къач йыллар эвельси Кърымда, чокъ сайлы тили анълашылмагъан бир халкъ пейда олгъан. Олар кимсе анъламагъан тильде лаф эте, озълери эсмери, сачлары къара экен. Бу халкъ йылдызларнынъ сайысыны биле, къургъакълыкъ, я да сагъанакълы ягъмур не вакъыт ягъаджагъыны бир къач кунъ эвельси бильдире, агъыр хасталарны от-оленлер вастасынен тедавий эте экенлер. Кочебелер-хазарлар бу терен бильгиле къабиле векиллерини озълерине падишалыкъкъа чагъыра эм оларгъа къара юзлюлер, я да къараимлер ады бергенлер. Къараимлер исе кендилерини Агарънынъ эвлядлары деп адландыргъанлар.

— Агарь... деп тюшонджели фысылдады Энвер О, Агарь деген дюльбер ве азнкели сёзню пек бегенди.

«Агарь, сельби киби юксек бойлу, пальма киби дюльбер экен, — деп озь иккесини башлады Маноль, ягъмур ве еллерден шекиллengen ташкъа отурып. — Лякин о эсир экен. Патриарх Ибраимнинъ къануний къадыны исе кенъ кокюсли, сары сачлы Сарра олгъан. Шусы эмиетли ки, патриархнынъ атакъайы Сарра дегиль де, онъа биринджи баланы аравия эсири Агарь догъургъан. Балагъа Измаил ады бергенлер. Сарра чокъ йыллар девамьнда бала догъуруп оламагъан. Онынъ Агарьни корьмеге козю ёкъ экен, амма озь эфендисининъ огълуна къол котермеге къоркъа экен. Куньлернинъ биринде алла Саррагъа да бахт берген — бала ёллагъан. Ве о вакъыт Сарра атакъайы Ибраимге шуны айткъан: «Къув аравиянканы. Яхшы биль: Измаил эрте я да кеч бизим балачыгъымызны урып ольдюрir».

Патриарх Ибраим, Агарьны ве онынъ севимли огълуны сыджакъ къумлы чёллерге къувып йиберген. Лякин алла ынджынгъанларны дикъкъатсыз къалдырмагъан. Ал къанатлы мелаяке — къудретли алланынъ эльчиси — гедже ве куньдюз олар устюнде учкъан, ана ве эвлядны куньдюз салкъын булутнен орыткен, гедже исе къанатларынен къыздыргъан».

Энвер козьлерини азгъана ачты ве айдын корьди ки, буюк, юнью мелаяке уджсуз-буджакъсыз сахралар устюнден, аман-аман ерге тийип, учмакъта эди.

«Чокъ куньлер къыдырып юрьген сонъ, — деп макъамнен сёзюни девам этти Маноль, — Измаил ве онынъ анасы Агарьнинъ ватанына барып еткенлер. Измаил анда оськен-буюген, бир къач кере джесюрликлер косъ терген ве о ернинъ падишасынынъ къызына эвленген. Къадыны Измаилге он эки огълан ве ондан сонъ кене бир огълан бала даа догъургъан. Он экисине къой сюрюлери ве отлакълар ете экен, он учюнджисине етмеген ве о узакъкъа, шимальге тараф ёл туткъан. Измаилнинъ он эки баласы Хорезмий денъизини ялдап кечкен ве хазарларнен къарышып, Кърымгъа келип чыкъкъанлар. Иште олар Чуфут-Къале къаяларында ерлешкен шеэрде яшагъанлар. Лякин эр сабанынъ бир де акъшамы ола, — деди Маноль терен нефес аларакъ ве сёнеяткъан атешке къара арча пытагъы быракъты. Сонъ иккесини девам этти: — Айны заманда Агарьнинъ эвлядлары Кърымнынъ эр бир кошесине джайрап кеткенлер, аджеба тек Кърымдамы?

Кедай сусты. Сонъ, тегерек къаракуль шапкесини энъсесине тюшюрип, адий сеснен сорады:

— Эшечиклерни бир ерге багълап ташламакъ керек. Я сиз не ерде ятаджакъ оласынъыз?

— Эгер рухсет берсенъ, урьметли Маноль, — деди Халиль бей, онынъ мыйыкъларында йымшакъ кулькю сечильди, — мына бу отургъан еримизде къалармыз. Сенинъ ве сенинъ деделерининъ мусафирлери олурмыз. Ярын яйлагъа ёл тутармыз.

Саба Халиль бей ве Энвер, айланчыкъ, эчки сокъакъларындан отип, Учан-Сувнынъ сувлары тёкюльген дияргъа тюшерлер. Анда исе Дорсан-Дагъ тюбюнде Ялта. Пушкин бульвары. Пальмалар арасында Семашко санаториясы. Денъизге якъын ерде «Джалита» мусафирханеси. Онынъ джамлы софаларыны мас-мавы глициниялар сарып алгъан. Андан Чукъурлар тёпесинден айланып кеткен ёл оларны дос-догъру эвге алып барыр. Эвде исе, сеятчыларны беклеген Эмине, Даша, Константин Михайлович тарсыкъадырлар.

— Сонъ не, торуным, бизим сеферимиз энди битеята, — деди къартбаба Энверге. — Ярын ананънен корюширсинъ.

Энвер шадланып, эллерини чырпыдатты. Амма къартбаба, не ичюн дидр, тюшонджели ве къааръли эди.

— Къартбабам, сизинъ башынъыз агъырамы ёкъса? — деп сорады торун.

— Ёкъ, бильмейим, сен мени анъларсынъмы, Энвер. Эр вакъыт мына бойле сеферлер битеджекте, мен шимдики киби, пек кедерленем... Айды къылайыкъ.

Халиль бей отлар устюне къой терисини джайып къойды. Онынъ сёз-

лерине коре, чаянлар кьой терисинден кьоркьа экенлер, олар не Энверге, не онынъ кьартбабасына сюйрелип кельмезлер.

— Ярын... Эвге! — деп йылдызлы кокке бакъып тюшкюнди Энвер. О козьлерини кьысты. Буюктен-буюк сары ай догъып, эп юксекке котерильмекте, янъы кьувет топлап, вадий ве дагъ этеклерини озюнинъ сувукъ, бузлу ярыгъынен айдынлата эди.

Энвер чокъ вакъыт юкьугъа кеталмайып айлана берди. Сонъ еринден котерилип, тизлерини кьучакълады. Ай нурлары санарсынъ отларгъа урулып, буз парчачыкълары киби чынълай эдилер. Бала дикъкъатнен динъледиди; оларнынъ индже ве буллюр чынълавлары тыпкьы котеринкли ве кедерли бир йыргъа чевириле эди. Бу йыр кеткен сайын кенълеше, тёпелерге котериле, кок юзюнде чынълай ве кене ай ярыгъына чевирилип, ерге эне эди. Оленлер ве дагълар, орманлар ве тюшонджели денъиз озьлерининъ чешит тюрлю селерини бу йыргъа кьоша эдилер.

— Кьартбабам, кьартбабам! — деп Энвер Халиль бейни уянтты. — Кьартбабам, сиз айны эшитесинъизми? Ай ярыгъы насыл чынълагъаныны эшитесинъизми? Ай нурлары санарсынъ уфакъ-уфакъ тамчыларгъа чевирилелер.

Кьарт мемнюниетсизликнен мырылданды:

— Юкъла! Бу — сенинъ хаялынъ. Мен бир шей эшитмейим.

— Мен исе эшитем, кьартбабам! — деп Энвер онынъ енъини тутып чекти. — Динълеп бакъсанъыз. Эшитесинъизми, кьартбабам?

— Сен хасталанмадынъмы, шу? — Раатлан, ай чынълап оламаз, о тильсиз, о олю!

— Инанмайым! Чынълап олур, чынълап олур! — деди текрар ынджынып Энвер. — Эй, кьартбабам, эгер мында рояль олса да, мен сизге айнынъ насыл чынълагъаныны чалып косьтерсем...

— Юкъла, торунчыгъым, юкъла, — деди кьарт бир янындан о бир янына айланып, сонъ тезден юкълап кьалды.

— Кьартбабам, — деп ялварып фысылдады Энвер, лякин Халиль бей еринден кьыбырданмады.

Энвернинъ джаны пек агъырды, не ичюн севимли, мераметли кьартбабасы онъа инанмады. Не ичюн?

Бала анълап оламады: не ичюн онынъ яхшы ве ачыкъ эшиткен, эр бир дамары сезген эзгисини башкълары, алельхусус энъ якъын кишиси биле эшитмеди.

Энвер текрар дикъкъатнен динълеп бакъты ве юрегине кирип, оны титреткен макъамны кене эшитмеге истеди, лякин, языкъ ки, этрафта ялынъыз тынчлыкъ укум сюре эди.

Бешинджи болюк

СИЗ МЕНИМ БАБАМСЫНЪЫЗМИ?

Сагъанакълы ве сыджакъ ягъмур магнолия ве пальмаларнынъ кьатты япракъларыны ельпирете, пенджере джамларына урулып, шувулдап акъа эди.

Энвер, ишнен огърашмайып, диван устюнде ята ве де сол аягъыны сагъына, де сагъыны солуна авуштырып ойнай эди.

Къайдандыр, узакътан копек афырды ве тезден орытюли пенджере тюбюнде агъыр аякъ давушлары эшитильди.

Апансыздан абдырагъан Даша тарелкаларны стол устюне ташлады.

— Бойле ягъмурда бу ким экен? — деп айретленди.

Шу арада, кимдир, пенджерени енгильден кьакъты.

Энвер кьалтырап дивандан сычрап тюшти.

— Ола билир, айдутлардыр? — деп кьапыгъа тараф атылды.

Пенджере текрар кьакъылды. Эльбетте айдутлар! Олар козьлерине къара маска багълагъан, башларына кенъ кенарлы шляпалар кийген, усть-

меринде эсе алтын йипнен нагъышлангъан къюю къаверенкли ягъмурлыкълары бардыр. Кенъ къушакъларына кескин ятагъанлар сокъкъандырлар. Лякин Энвер ич де къоркъкъаны ёкъ. О, атаманны урып ольдюрир ве...

Амма бу арада пенджере тюбюнден айдут сесине ошамайгъан муляйим сес:

— Меджитова аркъадаш эвдеми? — деп сорады.

— Анам театрге кетти, — деп джевапланды Энвер ве къапыны гонъюльсиз керип ачты. Босагъа устюнде ягъмурдан йылтырагъан мешин пальто кийген юксек бойлу, эсли-башлы адам тура, къолунда уфакъ чемоданчыгъы бар эди.

Танылмагъан киши даветни беклемейип, эвге кирди ве юкюни полгъа къойды.

— Сен Энверсинъми? Не къадар балабан олгъансынъ? — деп сорады. Сени тезден комсомолгъа къабул этерлер.

Мусафир сылакъ баш кийимини ве пальтосыны чыкъарды. Энвер онгъа меракънен бакъа эди. Кишининъ башы тыраш олунгъан, къашлары ве кирпиклери беяз, козьлери акъчиль-мавы, омузлары кенъ. Къуветли ве джесюр олса керек!

Кенъ омузлы бу адам язы столу кенарындаки скемлеге отурды. Даша да, танылмагъан бу кишини, Энвер киби буюк меракънен эслей эди. О, эр заман эвге келип-кеткенлерге бенъземей. Адети узьре, музей мудирине табиятлы оджалар, къадифе фесли чал баш санъатшнаслар, къыска книпер-бриджлер кийген ве омузларында кетен безинден рюкзаклары олгъан амелиятчылар келип-кете эдилер. Амма бу киши къюю мавы френч ве яры арбий галифе кийген. «Ёкъ, мусафир оларгъа бенъземей, — деп тюшонди Энвер. — Шпион, я да диверсант дегильми экен? Я меним адымны къайдан биле? Танылмагъан кишиге дикъкъатнен бакъкъан сайын, онынъ шпион я да диверсант олмагъанына Энвернинъ ишанчы арта эди. Шпион ве диверсантлар интикъамджы ве къурназлы олалар. Бу адам исе пек мераметли корюне. Энвер онынъ не ичюн мераметли олгъаныны бильмесе де, озюнде шай тюшуне эди.

Танылмагъан киши балагъа хошнутлыкънен бакъты ве:

— Риджа этем, мумкюн олса, чай азырлангъыз, — деп яваштан сёйленди. Джебинден пошусыны чыкъарып, башыны сюртти. Энвер исе ниает мусафирчен эв саибининъ вазифесини хатырлады:

— Даша апте, самовар! — деп, эмиране сеснен къычырды.

Даша кулюмсиреп одадан чыкъты. Мусафирнинъ талабыны бегенменгъен Энвер сынавыны девам этерек, не олса да, озь юрегинде беслеген менфий дуйгъусыны бус-бутюн енъди.

— Эмдже, сизинъ адынъыз не? — деп сорады.

— Эй, балачыкъ! Меним адымны сёйлемек къыйын, — деп бираз шашмалады мусафир.

— О къадар къыйынмы?

— Айды сёйле де бакъ: Карл Христианович.

— Я сиз кимсинъиз? — деди Энвер кишиге даа зияде ишанаракъ, мерекъланып.

— Сен бир кимсеге айтмазсынъмы? — деп сорады шакъанен Карл Христианович.

— Мен ич бир кишиге сёйлемем. Я сиз меним бабам дегильсинъизми?

— Сенинъ бабанъ ёкъмы?

— Бар, амма догъмуш бабам дегиль, — деди Энвер яваштан — Сиз меним акъикый бабамсынъыз, догърумы? Мангъа, бабанъ граждандженгъинде ольген дейлер, лякин инанмайым, беклейим! Сиз меним бабамсынъызмы я?

Карл Христианович Энверни озюне таба чекти. Баланынъ кестане рекинде козьлерине ойле джиддий, ойле самимий бакъып: «Эльбет, эльбет, огълум!» — деп айтмагъа мумкюн олса, о нелер берир, нелер япар эди!

Даншис, Энвернинъ йипек киби сачларыны оперек:

— Мен сенинъ бабанъ дегилим, огълум, — деди, — лякин мен сенинъ аяги заман ве не ерде догъгъанынъны яхшы билем. Шартлы айтайым: мен

сенинъ догъма бабалыгъынъ олам.

— Я мени чукъундырдылармы, ёкъса,— деди Энвер ишанмайып ве кери чекильди.— Мен мусульманым да, сиз исе...

— Бу шартлы шей. Шай дейлер. Бунъа къулакъ асма! Мен санъа акъыкый киши олып осьменъ ичюн ярдым этмеге истейим. Сен пионер-синъми!

Энвер башыны сагъгъа, солгъа салады.

— Чешит тюрлю топлашувларгъа, талимлерге къатнамакъ узакъ. Анам изин бермей. Пионерлернинъ чокъусы бешинджи сыныфта, мен исе дёр-тюднжидем.

— Куню келир, сен де бешинджиге авушырсынъ,— деди мусафир баланынъ къара сачларыны незакетнен сыйпап.— Не къадар балабан олгъансынъ!

— Билесинъизми не? — деди Энвер, Карл Христиановичнинъ козьлерине джиддий бакъып.— Сиз буны бир кимсеге айтмазсынъызмы?

— Нени?— деп сорады Карл Христианович.

— Бабам акъкъында. Онынъ догъмуш бабам олмагъаны акъкъында.

— Айтмам,— деп джиддий ве зеджаннен джевап берди Карл Христианович.— О сени севеми?

— Бильмейим,— Энвер башыны ашагъы алды.— О меним огей бабам, амма манъа эр шейни ала, меним ичюн къайгъыра...— Сонъ башыны коте-рип тез-тез къошты.— Константин Михайлович яхшы адам. Анамны да пек севе. Сиз мени шикъятленди деп зан этменъиз!

Даша самовар кетирди. Чай ичти ве ленинград бисквитлери ашадылар. Карл Христианович шимальдеки янъы къурулгъан шеэр ве анда озюнинъ партия ишлеринде чалышкъаны, эм Кировнен насыл корюшкени акъкъында икяе этти. О, анда хасталангъан, Ленинградда тедавий олунгъан, сонъра экимлер оны мында ёллагъан экенлер.

— Мына шимди, Энвер, мен Ялтагъа темельден деваланмагъа кельдим.

Энвер дикъкъатнен динълей эди. Мусафир онынънен, санарсынъ буюк кишинен лаф эте, огютлемей, насиат бермей эди. Анджакъ тек Халиль бей къартбабасы Энвернен бойле сёйлеше эди. Яхшы киши олса керек бу Карл Христианович! Эгер чайдан сонъ: «Сен шуретли баласынъ. Ялынъыз санъа озъ сырымны ачайым. Мен сенинъ бабанъ олам, акъыкый бабанъ!» — десе, не къадар яхшы олур эди!

Эбет, Энверге, эр шейден зияде кереги бу эди!

Диверсант сынъырны бозып кечти. Станция кенарында ерлешкен совхоз агрономыны ольдюрди, онынъ весикъаларыны алды ве вызнен кеткен «Москва-Владивосток» экспрессине секирип минди. Диверсантны бир кимсе тутып, поезддан чыкъарып аткъаны ёкъ. Онынъ чемоданында исе веба, къара исал, сибирья ярасы бактериялары бар экен.

Энвер анасынынъ къолуны тартып:

— Анам, анам! Не ичюн оны тутмадылар?

Эмине къолайсызлыкъ сезип, огълуны токътатты.

— Яхшы отур. Халкъкъа кино бакъмагъа мани оласынъ,— деди, сонъ Карл Христиановичке эгилип, яваштан.— Сизни бу картина меракъландырамы? Мен, валлаий-билляий, авагъа чыкъмагъа истейим.

Карл Христианович Эминеге разы олгъаныны бильдирди. Олар, Энверни залда къалдырып, яваш-яваш азбаргъа чыкътылар.

Кеч акъшамлары мешур Ливадия багъчасында халкъ аз, орталыкъ тынч, тереклер де тынч ола. Эм бу тынчыкъта денъизнинъ нефес алувы хусусан яхшы сезиле эди.

Эмине ве Даншис лаф башламагъа себеп тапалмайып, сабыкъ чар сарайы янындан индемейип кечти ве кенарларыны сармашыкъ сарып алгъан отургъычкъа отурдылар.

— Мында декабрьнинъ ортасына къадар ава сыджакъ ола,— деп башлады Эмине.— Ондан сонъ бозула, ягъмур ягъып башлай, кимерде сылакъ къар ягъа. Салкъын шималь еллери эселер.

— О вакъыткъа къадар мен къайтып кетерим,— деди яваштан Карл

Христианович ве сукюнеттен файдаланып к'ошты:— Сиз ман'а о'гулунъызг'а мектюп язмаг'а рухсет берирсинъизми? Бильгенинъиз ки-би, менде эвляд ёк'.

Эмине джевап бермеди. Олар «Кунешли сок'як'к'я» чевирильд'и ве невбетий отург'ычк'я барып еткенде, Эмине бирден ток'тады ве Карл Христиановичке видждан азабынен бак'ты.

— Айтынъыз,— деди о,— ёк'са сиз о вак'ыт меним мектюбимни алма-дынъызмы?

— Сизинъ мектюбинъизними? — Даншис шашмалады.— Насыл мек-тюп? Сиз ман'а яздынъызмы?

— Мен Москва госпиталининъ адресине яздым, сиз о вак'ыт анда ералы ята эдинъиз.

— Алг'аным ёк',— кедернен джевап берди Карл Христианович,— ёк', алг'аным ёк'.

— Сиз меним ве меним балам ичюн чок'тан-чок' эйиликлер яптынъыз ве мен сизге язмаг'а борджлу эдим...

— Мен сизинъ ичюн даа пек аз эйиликлер яптым,— деди тынык' сеснен Даншис, кенъ мермер отург'ычк'я аг'ырлык'нен отурарак'.— Ман'а илери кетмек бираз зор. Эмма Халилева, ола билир, бизге кер'и к'яйтмак' керектир.— Балачык' бир озю к'алды бу бираз он'айтсыз олур.

— Ашык'мак' керекмей,— деп Эмине де отург'ычк'я ясланды,— Энвер бизни тез тапар. Билесинъизми, мен бу сергузештли вак'ияларны чок' севмейим, лякин кимерде бир бак'ам. К'ышта санатория клубындан г'айры бармаг'а ер ёк'. Ялтаг'а сийрек барып-келем.

Эмине уфак' ве эмиетсиз шейлер ак'к'ында айтса да, Карл Христиа-нович он'а миннетдар эди: не олса да, бойле ал сусмак'тан яхшы эди...

Фильм биткенинен, Энвер эр кимден ог'уне залдан чапып чык'ты ве кедрлер мейданлыг'ына ашык'ты. Сеанс биткенинен, бу ерде корюшип кезмеге сёз берген эдилер. Анасы ве Карл Христиановични кор'генинен, Энвер оларнынъ янына кельди: «Анам, анам! Бильсенъиз де, шпионны насыл як'аладылар? — деди о.— Карл Христианович я копек не к'адар ак'ыалы экен, сын'ыр бекчисине ойле ярдым этти!»

— Пек яхшы, пек яхшы! — деп Карл Христианович, Энверни к'олун-дан тутты. Келеджек сефер дигерини, ола билир, чешит сой кийиклер ак'к'ында фильми бак'армыз. Разысынъмы?

— Эльбетте! — шадланды Энвер.

— Демек к'атты сёз бердик! — деп Карл Христианович Энвернинъ к'юю сачларыны незакетнен сыйпады...

Далг'алар ойле тынык' ве айдын! Олар ялыг'а яваштан джылышып келе ве ташларны, к'умларны олип, кериге чекиле эдилер. Денъиз раат-лык' ве шадлык'нен нефес ала. Табиат исе яз чиллесининъ энди чок'тан отип кететак'ан сыджаг'ындан раатлана эди.

Экинджи бааръ де кимерде бир озъ табиятыны ачып кос'термеге тыры-ша эди. Базы бир тереклер, болдурган кунешнинъ ишанчлы шавлеле-ринден к'увет алып, чечек ача, ешилъ япрак'ларнен безене, лякин чок'к'я бармай, оз'лерининъ кечче дог'ыганларыны дуйган чечеклер кене ерге тек'юле эдилер.

Карл Христианович денъиз чалк'ап турган чешит т'юс мерак'лы ташчык'ларны т'юшондженен сайлап ала ве бир ерге топлай эди. Нидже йылар девамында онынъ юрегинде дюльбер Эминеге севги хаялы ве ара-рети сёнмеген. Олар биринджи кере корюшкен куньден сонъ санарсынъ эбедийлик отип кетти. Ниает мында, Ялтаг'а кельген сонъ, Карл Даншис оз'онинъ сыджак' к'анлы кыйметлисини омюрлик коммее меджбур олды. Я бу меселеде онынъ к'абааты бармы? Ола билир, бардыр. Лякин бу т'юшонджелер артык' насыл бир эмиетке малик? Эписи бир Эминени г'айып эткен!

Даншис башчыны котерди. Ондан он беш-йигирми адым узак'лыгында эсмери балачык' да чешит сой ташчык'ларны джыйып юксек бир таш устуне котерильди. Онынъ козьлери аждийликнен ве ишанчлы севгинен

Карл Христиановичке бакътылар. Бу ифаде этмеси мумкюн олмагъан незакетни корьген комиссарнынъ юреги сыкълетленди.

Карл Христиановичнинъ дикъкъатлы бакъышыны корьген Энвер, утанып кулюмсиреди ве озюнинъ сылакъ авучына сув тюсюнде ешилъдже ташчыкъны алып, онъа узатты.

— Бакъынъыз, не къадар гузель. Истесенъиз, сизге багъышларым! — Бала джевапны беклемеден, таштан ялы чакъылларына сычрап тюшти, Карл Христиановичнинъ янына келип отурды ве сёзге киришти. — Бу ерде язда раатлангъанлар чокъ ве зевкълы, амма къыш айларында джанынъ пек сыкъыла.

— Халкъ чокъ олса, бегенесинъми? — деп кулюмсиреди Даншис.

— Меним ичюн фаркъы ёкъ, — деди тюшюнип. — Бельки халкъ аз олса, яхшы олур эди: гурюльти ве шаматаны севмейим. Язда санаториягъа да бутюн вакъыт кирмеге рухсет бермейлер. Къышта исе эр кунъ анда барып чалмагъа мумкюн, рояль еринде тура.

— Рояль? — Даншис муим суретте сорады. — Сен чалмагъа билесинъми?

— Я сиз музыканы севесинъизми? — деп суальге суальнен джевап берди бала.

— Эльбет, акъыкый ве джиддий музыканы пек бегенем ве севем.

— Я акъыкый олмагъан музыка бармы? — деди Энвер айретленип. — Насыл сою акъыкый дегиль? Оны насыл айырды этип бильмек мумкюн?

— Акъыкый музыка ойле ола ки, ангисини динълеген халкъ даа эйи даа мулайим, даа къуветли ола!

Энвер шашып къалды. Оны шу ал меракъландырды ве айретлендирди: уйкен адам музыка акъкъында эмиетли ве меракълы сёзлер айта!

Шимдиге къадар ялынъыз санаториянынъ баш эмширесе, Энвернинъ чалгъаныны динълеп, фералана, баланынъ иджра эткен минорлы вальс ве йырларыны динълеп зевкълана эди. Энвернинъ импровизацияларыны мында раатлангъан кишилер де бегене, лякин олар да музыканы джиддий бир иш деп саймай эдилер. Къартбабасы Халиль бей биле музыкагъа йигит ичюн ляйыкъ шей дегиль деп бакъа эди. Эгер Энвер къыз олса, бу — башкъа шей. Къыз бираз чалмагъа, бираз йырламагъа, бираз ресим ясамагъа бильмек керек. Лякин эркек баланынъ башкъа къайгырувлары олмакъ лязим... Амма Карл Христианович исе Энвернинъ келеджегине башкъа назарнен къыймет кесе.

— Мен буны эшитмеген-бильмеген эдим, — деп тюшюнджели сёйледди Энвер.

— Сен нени эшитмединъ ве бильмединъ, меним достум? — деди Даншис онъ къолуны Энвернинъ башы устюне къойып.

Бала бирден джевап бермеди. О озюне даа белли олмагъан сёзлерни къыдырды. Ниает башыны котерип, Карл Христиановичке дос-догъру бакъты ве:

— Ёкъса бу акъта башкъа фикирлилер де бармы? — деп сорады.

Лякин Энвер сёзюни айтып битиргени ёкъ. О шойле демеге истеди: «Демек, базы кишилер ичюн музыка — раатланмакъ ве эгленмек вастасы дегиль, аксине, энъ къыйметли, энъ керекли, энъ джиддий бир иш экен. Мен буны шай беллей эдим. Амма сизден даа яхшы анъладым.» — Бала кенаргъа айланып, денъизге назар ташлады ве бекленильмеден Карл Христиановичтен сорады:

— Я сиз денъизни динълемеге севесинъизми?

— Севем, — деп джевап берди Даншис. — Лякин эр бир денъиз, чалгъы алетлери киби, озъджесине йырлай. Мен исе орган деген чалгъы алетини пек бегенем. Сенинъ чагъынъда экенде, сойларымнен берабер кирхагъа, яни кильсеге барып, органы динълей эдик. Мен энди чокътан ич бир аллагъа ве ич бир тюрлю динге инанмайым, лякин сеси мукъаддестир деп санылгъан органы севем. Билесинъми, органы динълесем, бирден анълайым ки, бизим чамлар да озъджесине, латышча шувулдай.

— Я Айны динълеп олурсынъизми? — деди Энвер апансыздан. —

Билсе эдинъиз, мен кичкене балачыкъ экенде, Ай чынълай деп зан эте эдим. Бир кере онынъ сесини эшиттим ве рояльде чалмагъа тырыштым.

— Бу аджайип шей, меним достум, чюнки сен, денъиз, орман, Ай музыканыны динълемеге биле экенсинъ...

Бекленильмеден Даншиснинъ бети къайгыргъан киби корюнди ве о шай деди:

— Мына не, Энвер, биз экимиз ялыда отурамыз, кезинемиз. Меним аркъадашым исе хаста ята. Тюзлерде тедавий олуна, ярын о бир кунъ Василий Ивановичке бармагъа тюшюнем, азырланам, тезден отпускам да битеджек. Келеджек базар куню ич бир «ярынсыз» онъа мытлакъа барармыз. Василий Иванович ойле бир аджайип адам! Музыканы да пек теренден биле. Оны динълемек санъа да меракълы ве файдалы олур, — деп Карл Христианович еринден котерильди. — Шимди исе, достчыгъым, звинъизге кет. Сени анджакъ ярын пионерлер сафына къабул этеджеклер. Бойле вакъиагъа азырланмакъ керек. Бойле ал инсаннынъ омюринде тек бир кере ола.

Тюзлер — шеэр дегиль, кой де дегиль. О — олгъаны-оладжагъы бир къач дане буюк ачыкъ софалы, агъачтан къурулгъан эвлер. Бу эвлер ерлешкен ерде чам орманлары битип, серт тюсю, боз чыпкакъ ве сюйрю къаячыкълар зынджыры башлай. Мында кок мас-мавы ачыкъ, ава исе чам къокъуй, сархушландырыджы ве темиз. Бу ава, джигерлери хаста, я да нефес алув ёлу сакъатлангъан кишилерге пек файдалы. Хасталар шифалы дагъ авасынен нефес алалар. Джигер хасталары — айры, богъаз хасталары — айры яшайлар.

Эр бир ятакъ ери янында кесме ташчыкъ ве уфакъ чанъчыкъ бар. Богъазы хаста кишилер озъ истеги ве теклифлерини бу къара тахтачыкъкъа борнен язалар. Эгер эмширени чагырмакъ керек олса, — къолларына шу чанъчыкны алып къакъалар...

Богъаз хасталарынынъ софасы янындан кечкенде Энвер, Карл Христиановичнинъ къолуны тутып сыкъты ве козьлерини юмды: заваллыларнынъ чырайлары аджыныкълы, бетлери ёргъун эди.

Без халатлы эмшире, Карл Христиановичке къомшу софаны косьтерди.

— Сизге шу ерге кирмек керек, Василий Иванович — анда.

Отургычтан, юксек ве пек арыкъ адам котерильди. Белини букип, таягъына таянды. Онынъ ири боз козьлери къюю кемер къашлары тюбюнден раатсызлыкъ ве кергинликнен бакъа эдилер.

— Карлуша! — деп хаста оксюрди ве къолларыны саллады. — Карлуша, бу — сенсинъми?

— Эльбет-эльбет. Мераба, Вася! — Даншис, достуны къучакълады ве мукъайтлыкънен тутып, одачыгъына алып кирди... — Демек, тедавийленмеге къарар бергенсинъ, Вася! Аферин санъа!..

— Сенинъ машшалланъ бар! Унутмагъансынъ, Карлуша, унутмагъан экенсинъ. — Василий Иванович шашып ве къуванып текрарлады. — Мен исе мында тедавий олмайым — курешем! Курешем, Карлуша. Эвеллери жан-дармларнен куреше эдим, айны заманда исе Кохнынъ бацилларынен! Къуветли, пек къуветли лянетлилер!

— Йыллар, йыллар, Вася! — незакетнен достунынъ сёзюни больди Карл Христианович. — Мына, экимлер мени де тамирленмеге ёлладылар. Сен ят еринъе, Вася, ят.

Одачыкнынъ кениш пенджереси дженюп бетке ачылгъан. Мындан шу сюйрю, чыпкакъ боз къаячыкълар корюнемей. Юзьлерни Могаби дагъчыгъынынъ хафиф ельчиги охшай эди. Могабининъ этеклерини сыкъ-сыкъ оськен чам тереклери къаплап алгъан.

Мавы пешкир орьтюли столчыкъ устюндеки адий хастахане чечеклигинде ири кузь гульдестеси бар.

— Булар — меним севгим! — деп кулюмсиреди Василий Иванович. — Дагъджы манъа пек мераметли бакъа, эр вакъыт тазе гуллер алып келе.

Энвер одачыкнынъ арт кошесинде ерлешкен пианино янына барып токътады, ноталарнынъ къалын йыгъымына назар быракъты. Онынъ музы-

ка боюнджа малюматы даа до-ре-ми-фа-соль-ля-си-ден пек узакъ кетмеген эди. Мында исе онынъ огюнде ноталар тизилип тура. Языкъ ки, Энвер олардан файдаланмагъа бильмей, «Василий Иванович эльбетте биледир»,— деп тюшюнди бала.

Бу вакъыт эки дост, бири-бирининъ сёзюни болип, Нерчинскни, каторга йылларыны, достларны хатырлай эдилер.

— Экимлер омюрлик мабюске ёл косътердилер,— деди Василий Иванович.

— Э-эй, омюрлик дегенинъ не я, достум? — деп, Карл Христианович Энверге айланып бакъты. О, эсли-башлыларнынъ лафларына къулакъ асмайып, пианино къапагыны ачкъан ве пармакъларынен клавишлерни яваш-яваш урып бакъа эди.

— Мен санъа, Вася, — деп девам этти Карл Христианович, — яш музыкантны кетирдим. Амма, бильмейим, онынънен огърашмагъа мана бармы?

Василий Иванович сес-солукъ чыкъармайып, еринден котерильди, деве юнюнден орюльген сыджакъ халатыны омузларына атып, алетке якъын кельди.

— Эй, яш йигит,— деди о, джесюрликнен Энверге,— айды дёрт кюлнен чалып бакъайыкъ!

— Ёкъ, ёкъ, бильмейим,— деп Энвер, Карл Христиановичке утанып бакъты. Василий Иванович пианино башына отурып, арыкъ кюлларыны клавишлерге эндирди.

Аккордлар ялдадылар. Билинмеген ве даа ачыкъ анълашылмагъан аккордлар баланынъ юрегини сыкъ-сыкъ урмагъа меджбур эттилер. Оларда терен ве узакъларгъа чагъырув макъамлары бар эди. Музыкаджы клавишлер устюне даа якъын эгильди, сонъ санарсынъ кок гудюрдеди ве бараръ фуртунасына чевирилип, сессиз-солукъсыз топракъгъа урулып, джайрап кетти.

— Мен насыл шей чалгъанымны анъладынымъ? — деп сорады Терентьев баладан.

— Ёкъ, анъламадым! — деди Энвер. О ойле теэссуратланды ки, пианинодан козьлерини чекип аламай эди.

— Клавишлер даа эр шейни айтып оламадылар эм къуветли ве джесюр девнинъ окюрип-окюрип кычырув макъамлары тынмады,— деп бир нефеснен сёйледди чалгъыджы.

Энвер, озь-озюне джевап бералмай, шу даа бели букюльмеген дев киби къудретли киши еринден котерилип турар деп беклей эди. Анджакъ о котерильсе, юксек сия къаялар эшилир, айдын ве къуванчлы уфукълар ачылыр...

— Демек, бильмейсинъ? — текрар сорады Василий Иванович.— Бу — Польша композиторы Шопеннинъ реквиemi. Буюк йырнынъ эсас манасы: славянларны, ола билир, кимерде бир енъмек мумкюн, лякин эсир этип алмакъ мумкюн дегиль! Хаста пианино башындан турды ве саллана берип — кроватина келип отурды.

— Болдурдым, Карлуша, энди о барсын,— ишмар этип Энверни косътерди. — Чал, Энвер. Не истесенъ оны чал. Ноталарны окъумагъа билесинъми?

— Бильмейим,— деп Энвер умютсизликнен башыны салады.— Мен сизинъ киби чалып оламам, деди о джесаретсизликнен.— Эгер йырласалар, мен динълей ве уйдурып чалам. Мына — бу бизим хайтарма, тез ойнала.— Энвер аванынъ макъамыны джанлы суретте иджра этти.— Мына бу йырны Маноль кедай йырлай эди...— Бала энди даа джесаретли чалды.

— Къана, къана! — деерек, Василий Иванович дикъкъатнен динъледди.— Темиз ве зарарсыз чала! Валлаий-билляий яхшы, Карлуша! Дикъкъатнен динъле! Чалгъысы тыпкъы инсан сесини анъдыра. Аферин, йигит! Шимдилик етер. Бир кереден чокъ чалып, болдурмакъ керекмей.

— Аз къалды унута яздым,— деди Карл Христианович, Энверге мураджаат этип.— Акълынъдамы, биз самоварны якъмакъ ичюн къуру чам ярчыкълары джыяджакъ эдик. Сен бу ишнен огъраш биз, къартлар исе, лаф этер, базы шейлерни хатырлармыз.

Карл Христианович бир дакыкча кьадар индемеди. Сонъ достунынъ козьлерине дос-догъру бакъып сорады:

— Сёйле, Вася, ялынъыз догърусыны сёйле, балада умют этиледжек киби бир шей бармы?

— Карлуша, сенинъ киминъ ола бу бала? — деп озь невбетиндже сорады Терентьев.

Даншис догъру джеваптан чекильди.

— Онынъ меним ичюн ким олгъаны муим шей дегиль. Эсасы шунда ки, балада атеш, музыкагъа истидат бармы?

— Шубеленме, Карлуша! — онынъ юрегинде, бир заманлар менде олгъаны киби, учкъунлар бар. Лякин меним учкъунларымны жандармлар таптап сёндюрген эдилер. Балачыкнынъ коксюнде исе алевлер яна, айдын янып тура, манъа инан!

Василий Иванович кучью оксюрди.

Бу телюкели, санарсынъ ер тюбюнден котерилип чыккъан сагъыр гурюльти, хастанынъ бутюн вуджудыны титретти. Оксюрюв енгиллешкен сонъ, Карл Христианович юрек яныгы ве мукъайтлыкънен сорады:

— Вася, сен бу баланен кимерде бир музыка узеринде чалыша билирсинъми?

Василий Иванович башыны разылыкънен салады. Эски дост яхшы эгълады ки, хастагъа раатланмакъ керек.

Карл Христианович Ленинградгъа кьайтып кетмеге азырлана, Энвер онгъа ярдым эте эди. Бабалыгынынъ мектюп язаджагына бала пек къуванды. Энвер осип буюсе, Карл Христианович оны озь янына аладжакъ. Олар Узакъ Шималге кетерлер. О ерде денгиз кучью сувукъ аязларда биле бузларнен кьапланмай. Кукисвумчорр дагында хам маден кьазылып чыкъарыла. Анда Карл Христианович, Энверге лыжаларгъа минип таймагъа огретеджек. Олар экиси андаки Чатыр-Дагъ тёпесиндеки киби, тертемиз кьарлар устюнден лыжаларнен тайып кетеджеклер.

Энвер, хаялгъа далып, Карл Христиановичнинъ кьолуны алып янагына таяндырды, эсли-башлы эвлядсыз адам эшитилир-эшитильмез пысылдады:

— Огълум, айды кетейик. Беклетмек яхшы адет дегиль.

Даша уйлелик азырлагъан: биринджи емек — янтыкънен эт суву, экинджи — шампиньон мантары соусынен «де-воляй» котлетлери...

Эмине ве Константин Михайлович мусафирнинъ кьайтып кетеджегине юректен янгъанларыны билдирдилер. Константин Михайлович, Даншиснинъ Ленинград адресини язып алды. Профессор анда сыкъ-сыкъ барып келе. Майыс кирезлери пейда олгъанда, сойларына посылка ёллай. О, анасынынъ адресини Даншиске язып берди: бельки керек олур.

Уйлелик ашындан сонъ Кононов музейге кетти. Даншиснен савлукълашты ве апайына:

— Эмма, ялварам, Февзиев аркъадашкъа телефон кьакъ. О, Карл Христиановичке озь машинасыны ёлламагъа сёз берген эди, — деди.

Тайин этильген вакытта район иджра комитетининъ енгиль машинасы кельди. Кетмек керек эди. Мусафир озь дуйгъуларыны гизлеп оламады. Энвер онынъ чемоданыны машинагъа алып кеткенде, Карл Христианович, Эминени кьучакълады ве чокъ йыллардан берли озюнинъ юрегинде ве хаялында сакълагъан биринджи ве сонъки опюшини онгъа багышлады.

БИРИНДЖИ МУЗЫКА ДЕРСЛЕРИ

Энвер бешинджи сыныфта булгъар кызы Ликанен берабер бир рале башында отура эди. Онъа, не ичюндир, «Бостанджы» лагъабы берильген?

Асыл Лика бостанджыгъа ич де бенъземей эди. Анджакъ онынъ къарт-бабасы белли бостанджы олгъан. О, Иса пейгъамбер догъгъан кунълери арфесинде Санкт-Петербургкъа тазе хыяр ёллай экен. Къазангъан парала-рына эки таш бина ясаткъан.

Къара сачлы, тегерек бетли ве шенъ Ликаны Энвер бегене эди. О, башкъа кызычыкъларгъа нисбетен самимий ве садыкъ дост: Энверни дон-дурмаларнен сыйлай, вазифелерни язып алмагъа рухсет бере эди. Энвер исе онъа сыкъ-сыкъ гузель конфетлер кетире ве керек вакъытта джогъра-фия дерсинде шпаргалка бермеге етиштире эди. О, дерьялар артында ер-лешкен узакъ шеэрлернинъ ве адаларнынъ, узакъ дагълар ве денъизлер-нинъ адларыны акъылда пек къолай тута эди.

Лика, нефесини токътатып, оны динълемеге севе эди. Булгъар кызы-чыгъыны ялынъыз достунынъ меракълы икяелери эеджанландырмай, о сы-ныфта эр кестен зияде Энверни бегене эди.

Янъы сыныфта Энвер «Камчатка» деп адландырылгъан кошеден ер алгъан эди. Оджалар бу ерде отургъан талелелерден, не ичюндир, сийрек сорай. Демек, денъизни пенджеренден раат-раат сейир этмек мумкюн эди. Денъиз тюземлиги акъылгъа сыгъмайджакъ къадар тылсымлы олып корю-не эди.

Рале башында, Энвернен ве Ликанен берабер, къувурчыкъ сачлы Роник Сальвиати де отура эди. О, мектепке истемей къатнай, сеятчы олып узакъ мемлекетлерге бармагъа хаяллана эди. Онынъ юрегини анъламакъ зор дегиь эди: Сальвиатилернинъ эписи денъизджи экенлер. Олардан бириси, эгер къоранта риваетине инанылса, Христофор Колумбнынъ каравелласын-да хызмет эткен. Сальвиати сулялесинден пек аджайип денъизджи-лер чыкъкъанлар. Олар эм испан каравеллаларына ве франсыз бригантинала-рына, эм англиз фрегатларына ве тюрк фелюгаларына минип ялдагъанлар. Лякин олардан ич бириси геми саиби оламагъан.

Оларнынъ джумлеси, къанун муджиби, он дёрт-он беш яшына кельген-де, гемилерге юнга олып мине, йигирми яшыны толдургъанда, теджрибели денъизджи-лер ола, алтмыш яшына кельгенде, ревматизм хасталыгъындан беллери букюле ве къалгъан адджы йылларына Генуя ве Неаполь, Мар-сель ве Александрия, Варна ва Керчь, Барселона ве Кадис маалелеринде кечире эдилер. Кадис — Александрия — Одесса денъиз ёлундаки эр бир алыш-вериш лиманында илле бир Сальвиати омюр сюре эди.

Роникнинъ бабасы Марио Сальвиати Керчьте ерлешкен ве мында тувгъан шеэри Неапольден келин кетирип эвленген. Лякин бир афатлы декабрь геджеси гемисинен берабер сув тюрбуне кеткен. Роникнинъ эмдже-си Чезаре Сальвиати «Михаил Калинин» адлы почта транспорты устюнде боцман олып чалыша эди. «Михаил Калинин» Ялта лиманында якорь бы-ракъкъанда, Роник, эмджесинен корюше ве онынънен саатлернен вакъыт кечире эди. Боцман кимерде озюнинъ сегвиси Роникни Батумиге алып кете эди. Роник эки афта ялдагъан сонъ кунештен къарарып, эеджанланып къайтып келе ве мектепте пейда ола, сонъ башыны сол омузы устюне айландырып усталыкънен тюркюре ве денъизджи юрюшинен адымлап, ра-леси башына келип яслана эди.

О, тенефюс вакътында сыныф аркъадашларына афатлы штормлар, къурназлы тынчыкълар, пек хавфлы сувалты акъышлары, билинильмез геми-лернен тылсымлы корюшювлер акъкъында кызыгъынлыкънен икяе эте эди. Эгер Роникнинъ эр айткъан сёзюне инансанъ, Батуми я экватор кенъли-гинде, я да Горн буруны янындадыр деп тюркюрмек мумкюн. Роник ант этип ве алланы ярдымгъа чагъырып шойле дер эди: «Бир кере кунеш нур-

лары ичинде учуджы балыкълар сюрюсини корьдим». Муссонлар, пессатлар, тайфунлар, лагунлар, рифлер... «Балалар ичюн бойле анълашылмагъан сёзлер эр даим онынъ агъызындан тёкюлип тура эдилер.

Роникнинъ шубели икяелерини башта дикъкъатнен динълей эдилер, лякин сонъра балалар онынъ устюнден кулип башладылар. Эгер о кимерде догъру айтса да, ялан дедилер. Уфакъ итальян, «сизге эндиден сонъ ич бир икяе айтмам», деп окелене, кычыра эди. Ниает, афакъаны тынгъан сонъ, денъизджи бурюшик шапкесини энъсесине эндирип, нефретли юзюни бурюштирип, аякъларыны кере берип, денъиз къашкъыры юрюшинен чыкып кете эди.

Дерс вакътында айтувлы денъизджи «Сувалтында 80.000 миль»-ни ралеси тюбюнден чыкъара ве оджаларнынъ айткъанларыны динълемейип, капитан Немонен берабер сув тюбю теренликлерине эне эди.

Энвер озъ къомшусына айретлене берип бакъа эди. О, Роникни чокътан берли бегене, теджрибели денъизджининъ икяесини ич бир вакъыт больмей, эр бир сёйлеген сёзюни шубёсиз къабул эте эди. Энвер бахытлы экен! Бутюн йыл бою олар бир рале башында отураджакъ, эвлерине берабер къайтаджакъ, дерслерини берабер азырлайджакълар. Энвер достуна ярдым этеджек, Роник де борджлу къалмайджакъ.

Роник ялынъыз джогърафия ве тарих дерслерини бегене, дигер вазифелерини зар-зоруна азырлап етиштире эди. О, русча зарарсыз лаф этсе де, чокъ янълышларнен яза эди. Рус тили дерси вакътында фикирнен аллагъа жураджаат этип: «Ярдым эт. Барсын «руссичка» мени тахтагъа чагъырма-сын», — деп ялвара эди.

Лякин алла бугунъ де мешур денъизджиге ярдым эткени ёкъ.

Оджапче пармагъыны онынъ фамилиясы узеринде токътатып:

— Сальвиати! — деди.

Роник еринден яваштан котерилип турды ве ашыкъмайып тахтагъа тараф адымлады. Онынъ денъиз сувундан крахмаллангъан киби къатып къалгъан урбасы учъ дрекли гемининъ елкени киби без, аман-аман ярым метрлик кенъ балакълары полны сипире эди.

О, тахта янында токъталып, кулюмсиреди. Онынънен рус тили оджапчеси Вера Николаевна арасында мунасебет чокътан бозулгъан эди. Трач кийинген къарт тул къадын омюрсевер кичкене денъизджи балачыкъны бегенмей эди. Сальвиатининъ бешинджи сыныфта экинджи сефер къалувына да о себеп олгъан. Эбет де Роникнинъ мерекеп лекелеринен «безенген», кошелери йыртылгъан ве янълышларнен толугъа дефтер саифелери талеленен оджа арасындаки мунасебетнинъ мусбет тюзельмесине ярдым этмей эди.

Роник кене ясама кулюмсиреди ве шу анъде сёйледи ки, рус тилинде къач тюрюк ал олгъаныны унуткъан. О — эджнебий бала, белли эбет, онъа рус тилини темелинден огренмек къолай шей дегиль. Аджеба «руссичка» учъ къоймазмы экен?

— Еринъе отур, Сальвиати! — деди оджапче, болдурып, терен нефес аларакъ.

Роник анълады ки, эки ишарети къазанды, лякин текрар джазибели кулюмсиреди.

Энвер достуна аджныкълы бакъа эди. Лякин денъизджи йигит къашларыны биле чатмады. Аксине, рале ичинден къагъытлары йыртылы ве былалыкъ китапны чыкъарып фысылдады:

— Сен Майн Риднинъ «Денъиз къашкъырчыгъы»ны окъудынъмы?

Энвер индемейип, башыны салады: о дерс вакътында лаф этмеге алышкъаны ёкъ.

Энвер бугунъ де эким Эмин Дагъджынен берабер Тюзлерге кете эди.

Семиз ве атик ат джапкъа яваш-яваш котерильмекте. Фазтоннынъ ястыгъына таянгъан Эмин агъа чам тереклерининъ къокъусыны буюк мемнюниетликнен ичине чекип, терен нефес ала эди. Онынъ янына ерлешкен Энвер гъурурлана ве къопая. Эбет, бу намлы адамнен берабер кетмек бала ичюн буюк итибаргъа малик эди.

«Не къадар дюльберлик! — деп тюшюнди Энвер. — Чевре-четте юксек чам тереклери. Оларнынъ къаверенки пытакълары арасында алтын тюр кунеш шавлелери ойнай...

Тёпеге котерильген сайын, ава эп тазере эди. Шимди денъиз ялысында сыджакъ. Анда мелевше сатыла. Мында исе, къая этегинде, къырав йылы-тырай.

Дагъджы:

— Сен бу ернинъ авасы не къадар лезетли олгъаныны дуясынъмы? — деп сорады Энверден. — Тыпкъы Антонов алмасы!

Энвер даа бойле алманы коръмесе де, экимнен разы олып, башыны мусбет саллады.

Тюзлерде оларны Василий Иванович шадлыкънен къаршылап алды. Онынъ устюнде сыджакъ чин халаты бар эди.

— Догъру япасынъыз! — деп узакътан къычырды Дагъджы. — Тазе авада мумкюн олгъаны къадар чокъ булунмакъ керек. Тез тюзелирсинъыз.

— Кунешли авада тынч ерде кезмеге севем, — деп джан-гонъюльден джевап берди Василий Иванович. — Илкъ къыравчыкъ, тыпкъы Москва тюбюндеки къырав киби, темиз ве джазибели!

Энвер фазтондан сычрап тюшти ве Василий Ивановичке чапып барды.

— Сонъ, яш йигит, — деп селямлашты баланен пианиноджы, — бутунъ мени насыл шадландырысынъ? Айды бакъайыкъ!

Лякин Василий Иванович фераланмагъа ашыкъмай эди. Айны заманда да, Энвернинъ индже назик пармакъларыны авучы ичине алып, мемнюни-етсизликнен тишлери арасындан сёйледи:

— Авучыгъынъ, достум, акъикъатен аристократ авучы. Сен нонаны бир сёзсюз алмакъ борджлусынъ, — деди ве шу арада озю докъуз клавишни уста пармакъларынен къаплап алды.

— Нона! — айретленди Энвер, гаммаларны тырышып текрарлаяракъ. Амма бунъа бакъмадан, Василий Ивановичнинъ океси кечип кетмеди.

— Къолунъны, къолунъны! Пармакъларынъны клавишлернинъ «тюбюне къадар!» Элинъни исе йымшакъ тут. Эй сизни, догъма истидатлар! Кене санаторияда фокстротчыкълар чаласынъмы?

— Ёкъ, темиз Лениндже — деп кендини акъламагъа тырышты Энвер.

Василий Иванович чырайыны, санарсынъ тиш хасталыгъына огърагъан киби сытты.

— Сен я пейгъамбернинъ сакъалы, я да онынъ байтал атынынъ тугъынен ант этсенъ де... Достум, Владимир Ильични эр бир шейнен ратсызландырмакъ — бу догъру шей дегиль!

— Ёкъ, мен догърулыкъ ичюн. Сизге исе видждан сёзю бердим.

— Эгер берген сёзюнъни тутмагъа бильсенъ, бу — арув, — деп йымшады Василий Иванович. — Мен оларны билем: «Ой, Энверчик, романс! Ой, Энверчик, танго! — дерлер. Къолларынънынъ насыл арекет эткенине кимсе къулакъ асмаз. Оларгъа не керек? Къолунъ исе, гогерджинчигим, зорлана, къамбурлана, бозулып кете, пармакъларынъ къалтырап къала, пианинонынъ сеси де бозула. Эгер къолунъ джансызланса, чалгъыджылыкъ иши битти. Дилетантлар исе бу акъта тюшюнмейлер. Бир-эки йылдан сонъ тек полька-кобелечик эм фокстротчыкъны ярым-юрту чала билирсинъ.

Энвер параллель арекетте эки октава интервалынен гаммаларны чалды, клавишлер боюнджа «эчки киби» сычрай, сольфеджио соза, Василий Иванович исе ич бир сефер макътамайып, ялынъыз кимерде бир къычырыкълай, санарсынъ баланы къамчылай эди.

— Пармакъларынъны, къолунъны!

Амма оджа, кимерде козьлерини юмып, терен, креслода аман-аман ятаракъ, шегиртине «чалмагъа не истесе», изин бере эди.

Кунълерден бир кунъ, Энвернинъ чалгъаныны динълегенде, Василий Иванович бирден джанланды.

— Сен шимди анги йырны иджра эттинъ?

— Бу — «Арычыкъ», ойле шиирчик бар, — деди, утанаракъ кулюмси-реп Энвер. — Мына шиирчикнинъ сёзлери:

Арычыкъ шырылдап энмекте
Дагълардан, эректен.
Ве кумюш сув акъып кульмекте
Алтын къум устюнден.

Энвер биринджи тактларны текрарлады:

— Айды динъленъиз, акъыкъатен тамам дагъ арычыгъына бенъземей-ми? Ташлар устюнден ашыкъып, шырылдай бере. Онынъ аячыкълары да кумюштен эм къум алтыны узериңден сесленип акъып кете...

Василий Иванович индемейип динъледи. Тыныкъ йырчыкънынъ макъамында, керчектен де, акъып кеткен сувнынъ ташчыкъларгъа урулып кечкен эзгисини айырып эшитмек мумкюн эди.

— Мына йырнынъ сонъу, — деп, клавишлерге яваштан ураракъ, иджра этти Энвер:

Арычыкъ раст кельсе далгъанен,
Айтаракъ санарсынъ козъайдын,
Татлы ве муляйим тынчлыкънен
Сендюрир далгъанынъ яныгъын.

— Билесинъизми, далгъагъа къолай дегиль, — деп девам этти яш композитор. Онынъ къаари буюк. Амма арычыкъ акъып кельди — Динъленъиз, экисине де енгиллик ве хошнутлыкъ кетирди.

Терентьев талесини динълемекни девам эте эди. Джесюр ве шенъ эм биринджи аккордлардаки киби незакетли музыка сеси онъа арычыкънынъ денъиз далгъасынен корюшювини ачыкъ-айдын ифаде эте эди.

— Эльбет, — деп яваштан тюшонджели сёйледи оджа, — яхшы, атта пек яхшы, Энверчик. Сен мени фераландырдынъ. Лякин макъам тезден унутылыр. Язмакъ керек, — деди ве нота кягъытыны озъ огюне къойып, Энверден текрар ашыкъмайып иджра этмесини тиледи.

Экинджи куню саба о, Энверге индже нота дефтерчиги такъдим этти. Онынъ юкъары онъ кошесинде «Энвер МЕДЖИТОВ», бираз ашагъыда исе буюк арифлернен «ИМПРОВИЗАЦИЯЛАР» деп язылгъан эди. Дефтерчикнинъ биринджи саифеси «Арычыкътан» башлагъан эди.

Энвер дефтерни къолларына алды. Эвге къайтып баргъан сонъ, юкъугъа далмаздан огюне тюшонди: «Ола билир, юкълагъанда, арычыкъ ерге синъип, дефтерчик исе джоюлып кетер. Василий Иванович къычырыр: «Арычыкъ не ерде? Къолунъны, къолунъны!»

Лякин арычыкъ синъип, дефтерчик гъайып олып кеткени ёкъ. Невбетий дерске Энвер дефтерчигини къолтугъы тюбюне, юрегине якъын тутып кельди.

— Мемнюнсинъми? — деп Василий Иванович онъ къолуны Энвернинъ омузына салды. — Чалышмакъ керек, чалышмакъ, Энвер, тек бойле алда къуванч артындан къуванч келир. О Энвернинъ болдургъаныны сезип, пианино башына озю ерлешти: — Динъле! «Чёльде ялынъыз бир ёлчукъ дегиль...»

Акъыкъатен уста! Клавишлер санки шикъетлене ве кенъ рус чёллери ве мискин, лякин юрек ичюн къыйметли тёпечиклер, фукъаре эвчиклер, о девирнинъ агъыр омюри акъкъында йырадылар... Сонъ кене шу клавишлер тантаналы кытмырлыкънен, тыпкъы афакъан топлап, эвчиклерни ерге чёктюрип, оларны асыларнен къаранлыкъкъа бастыргъанны къоркъутмагъа тырыштылар.

Роник бир шейден, не денъиздеки он баллыкъ фуртунадан, не джед-вельдеки «кол» ишаретинден къоркъмай эди.

— Мен эджнебийим! Барсын оджапче итальянджа эки сатыр сёз язсын! — деп къызгынлыкънен айта эди.

— Я севимли джогърафияндан да эки де! — деп хатырлата эди Энвер.

— Башынъны кутъмесе! — деп фыркылдай эди Роник. — Мен Тынч

океаннынъ бутюн лоцияларыны (денъизджилер термини) эзберден билем! Буюк белә экен: Уралда къазылган айдалы маденлерни унуткъаным!

Джесюр ве дюльбер Роник озюни эр даим акълы сая, Энвер онынъ огюнде баш эге эди. Къызларнен достлашмакътан не айда бар! Денъизджи Роникнен достлукъ бу муим иш!

Роник эр саба Энверни сабырсызлыкънен беклей ве корюшкенде:

— Алып кельдинъми? — деп сорай эди.

— Кетирдим, — Энвер пакетчикни ача ве булка, эльва, Дашанынъ сары ягъда къавурган котлетлерини чыкъара эди.

Мешур денъизджи, санарсынъ, эр вакъыт ач эди. Анасы онъа эр саба уйлеликке йигирми капик берсе де, Роник параларны кино билети ичюн топлай эди. О ич бир картинаны коръмейип кечирмей, Голливуд йылдызларынынъ адларыны хатрында тутта, хусусан Гарри Пильни пек бегене эди. Роник, Энверге музыканы быракъып, кино артисти олмагъа азырланмакъны огютледи:

— Сенден эп-бир денъизджи олмаз, киноартист — бу иш де меракълы. Энвер индегени ёкъ.

Бир кунъ математика дерсинде, бутюн сыныф бир вакъытта эки нокътадан чыкъып бири-бирлерине къаршы кетейткъан поездларны не ерде корюшеджеги устюнде тюшюнгенде. Роник мерекеп къурутыджы кыгъытчыкъ устюнде бир шейлер язып, Энвернинъ къолуна туттырды.

Энвер дикъкъатсызлыкънен язылган сёзлерни юрек дюкюльдисинен окъуды: «Ричард Арслан юреги. Инглиз къыралы, бутюн денъизлернинъ адмиралы, демек, мен санъа къол узатам, дост олмакъны теклиф этем. Ольгендже меним достум олмагъа истейсинъми?»

Эльбетте Роникнен, Энвер «ольгендже дост олмагъа» истей, чюнки онынъ даа бир акъикый досту ёкъ эди. Лика Тодорованы дост деп саймакъ мумкюнми? Роникнинъ айткъанына коре, къызчыкълардан достлар олмай экен. Олар назлы, олардан ялынъыз козьяшлары ве ошекчилик беклемек мумкюн.

Роник экинджи сырада шойле язган эди: «Дерстен сонъ Барятинский багъчасындаки Диана ибадетханесине кель, ольгендже дост олмакъ ичюн ант этермиз».

Къадимий мермер Диана ибадетханеси юксек тёпе устюнде ерлешкен. Базылары бу яланджы-классик стилинде, ротонда князь апайы Барятинскаянынъ назланувына бинаэн, Пушкин девирлеринде къурулган дей эдилер. Лякин бу ерде яшаган румларнынъ тасдыкъ эткенлерине коре, ибадетханени Эллададан биринджи кочип кельгенлер къургъанлар. Бир заманлар бу ерде тавридалы Артемида эшкъына инсанларны къурбан кетире экенлер. Айткъанларына коре, Одиссейнинъ озю де бу ибадетханесининъ алтары янында дува эте экен.

Энвер зар-зоруна нефес алып, тикенли оленлер оськен джап бою досдогъру юкъары котериле эди. Онынъ тизлери таш ве чакъылларгъа урулып, къангъа бояланган: багъча ёлчыкъларындан айланып чыкъмагъа вакъыт ёкъ. Анда досту беклей. Лякин Роник даа кельмеген эди.

Энвер балюстрадагъа минип, аякъларыны ерге саркъытты. О, достундан эвель кельгенине шадлана эди: барсын Роник коръсин ве Энвер онынъ достлугъына насыл къыймет кескенини анъласын!

Денъиз беттен серин ельчик эсмекте. Ашагъыда эски парк ешере. Солда туберкулёз институтынынъ эвлери бем-беяз, оларнынъ артында исе мезарлыкътаки стамбул сельбилери сиярган, даа авлакъта шеэр четиндеки эвлернинъ сачакълары, ешил дагълар, сонъ Учан-Сувнынъ копюкли индже къылычы корюнемекте эди.

Энвер козълерини къыма берип кунешке бакъты. Айдын атешли шар денъизге энмекте эди. Уджсыз-буджакъсыз далгълар ириген агъыр алтын renkini анъдыралар.

Бала денъизни озъджесине севе эди. О, денъизге тюшип, меракълы вакъиалар коръмеге умют этмей, анда енъильмеген адмирал олып ялмагъа тырышмай, шан-шурет къазанмакъны, я да вакътыны зевкълы ке-

чирмеге истемей. Энвер денъизни юректен севе, онынъ ялысында бу-
лунганда джаны ич де сыкъылмай, шувултысыны динълемеге севе.

Кунеш къонаяткъанда, ель бираз къуветленди. Эбедий ешилъ тереклер
дешетли арекетлендилер. Оларнынъ сыкъ пытакълары апансыздан коте-
рильди ве шу анъде Роник пейда олды.

— Китапларымны эвде ташладым, — деп афу сорады о, — анда бизим
аптекагъа илядж кетиргенлер. Анама ящиклерни бошатмагъа ярдым эттим.

Роник анасына эр адымда яланлар сейлесе де, анасыны севе ве онынъ
акъкъында эр вакъыт назик сёзлер айта эди. Шимди де, достунен корюш-
мек ичюн, илявели дерслерге ашыкъмам деп эвде ялан уйдурып айткъан.

— Ондан гъайры, анам эвден чыкъмагъа разы олмаз эди. «Руссичка»
анам меним эв вазифелерини япмагъанымны язып бильдирген.

— Ант этеджекмизми? — деп къалтыравукъ сеснен сорады Энвер.

— Эльбетте! — деп къатиен джевап берди Роник. — Айса мен сени не
ичюн бойле узакъ ерге чагъырдым.

— Я насыл?

— Пиратча мумкюн, эльбет... — деп къарарсызджа джевапланды Ро-
ник. — Тек бойле алда пармакъларымызны кесмек керек олур. Къадимий
римлилер киби япсакъ да бизге етер! — О, Энвернинъ къолларыны озъ
къолларына алды ве онынъ къоркъунчлы козьлерине бакъып, бир къач
анълашылмагъан сёзлер сомурданды, — булар латиндже, — деп анълатты
Роник. — Шимди исе меним артымдан рус тилинде текрарла: «Эгер мен
достума садыкълыгъымны бозсам, барсын эм кунеш, эм топракъ, эм денъиз
менден айрылсынлар!» Онъ къолунъны котер! Мына бойле, салют берген
киби. Весселям! Лякин биль, бу гизли шей!

— Гизли шей! — деп текрарлады Энвер.

— Омюр бою! — къатиен, деди Роник.

— Омюр бою! — деди Энвер кендисини сарып алгъан гизлиликтен ве
къуванчындан къалтырап.

Мына, бойлеликнен, Энвернинъ омюрине анълашылмагъан бир шад-
лыкъ кирди ве онъа Роникке садыкъ олып къалмакъ ёлуны айдынлатты.
Юкъламагъа яткъанда да, о ярын саба кене озъ достуны кореджегине
къувана ве джоша эди.

Амма оларда озъ дерслерини азырламагъа вакъыт къалгъаны ёкъ.
«Денъиз къашкъырчыгъындан» сонъ, олар «Учъ мушкетёрлар»-ны, «Граф
Монте Кристо»-ны ве «Робинзон Крузо»-ны тез-тез окъуп чыкътылар. Эр
кунъ скелеге барып, дюльбер гемилерни сейир эте, къаранлыкъ тюше-
яткъанда кинотеатр къапысы янында беклеп, залгъа билетсиз кирмеге
тырыша эдилер.

Эвге къайтып кельген сонъ, Энвер аш ашамагъа ач къашкъыр киби
янаша эди. Даша онынъ иштианен ашагъанына севине, Эмине исе айретлене
эди: Энвер баштаки киби назланмай, ашны сайламай ашай. Лякин не ичюн
семирмей, ёргъун козьлери тюбюнде мавы тамгъачыкълар пейда олды? Бу
да насыл шей экен, деген суаллерге:

— Осе, — деп рефикъасынынъ телюкесини ятыштырмагъа тырыша
эди Константин Михайлович.

Эльбет, Энвер осе эди. О, безз елькенли фрегатларны, океанлардаки
копюкли юксек далгъаларны, оларнынъ устюнде ялдап юрген анълашыл-
магъан эм эджанлы, эм телюкели эзгилерни тюшюнде коре ве эшите эди.
Бу эзгилер онъа базада кунъдюзлери де къайтып келе, одагъа кирип, пен-
джере джамларына урулаяткъан къушчыкълар киби, онынъ къулакъла-
рында чынълай эдилер. Ялынъыз Василий Ивановичке чалып косьтерген
сонъ, бу эзгилер Энверни сербестликте къалдырып, къайдадыр, узакъ-
узакъларгъа учып кете эдилер.

Терентьев сыкъ-сыкъ Энверге «не истесе оны чалмагъа» рухсет бере,
кеткен сайын: «къолунъны, къолунъны!» — деп сийрекче къычыра ве крес-
логъа ясланып, талебесининъ импровизацияларыны динълей эди. Кимерде:

— Текрар-текрар, буны яхшы чаласынъ, — деп талап эте эди.

Энвер, эльбетте, эр вакъыт кечкен дерсте огренген йырыны тамамынен

хатырлап оламай эди. Эзгилер онынъ юрегинде афталарнен яшай, лякин кимерде бир чыкъып кете эдилер.

— Текрар чал! — деп къатиен талап эте эди оджа. — Бир кере, бир кере даа! Башындан башлап, явашча ве ачыкъча чал. Язаджагъым.

Чызыкълар устюнде къара таячыкълар ве нокътачыкълар, ким бильсин, къайдан яратылып кельген сеслерни омюрлик пекитип ташлай эдилер. Бу саифелерни Василий Иванович, Энвернинъ махсус папкасына тизип къоя эди.

— Энди етер, озюнь язмакъ керексинъ, — деди кунълернинъ биринде оджа. — Эгер макъамны эсинъде я да тюшюньде эшитсенъ, шу анъде турып яз. Айынгъан сонъ, алетнен тешкерип бакъарсынъ, — дей эди о.

Энвер сёз берди. О энди ноталарны окуумагъа ве язмагъа огренген эди. Лякин, кимерде бир, къулагъында чынълагъан эзгилерни зеининде къалдырып оламай эди. Клавишлерге эллерини къойгъанынен, шу эзгилер бир тарафларгъа учып кете эдилер.

— Чалышмакъ керек! — деп, озюнинъ севген ибаресини айтып, талебесини огютлей эди Василий Иванович. — Рухланмакъ бу назланмакъ дегиль! Языкъ ки, мен санъа тамамынен санъат инджеликлерининъ тылсыларыны даа анълатып оламам: сен яшсынъ.

— Мен осерим, — дей бираз дарылып Энвер.

— Э-эй, Энвер, сен осип-етишкендже, — кулюмсиреди оджа, — мен о бир дюньягъа кетерим. Сен осип, меракълы пианиноджы олурсынъ, мен бунъа инанам, озюньни ве пек чокъларны къуwandырысынъ. Лякин о вакъыт сени кимсе гаммаларнен эзиеглемез.

— Керекмей! — деп Энвер пианинонынъ къапагыны тарс этип къапатты. — Керекмей! Мен сизни пек севем. Сиз буны ёкъса сезмейсинъизми?

— Севесинъми? — деди текрар кулюмсиреп Василий Иванович. — Меракълы шей, сен мени не ичюн севесинъ? Мен сени эр вакъыт сёгем. Лякин мен, гъалиба, делидже суаль бердим. Инсанны ялынъыз бир кейфиети ичюн севмейлер. Не олса да, сен мени сайгъанынъ ве севгенинъе пек шадланам. Инсангъа, эгер о домуз дегиль, акъыкый инсан олса, севги ве сайгъы керек. Энвер, языкъ ки, анджакъ олар манъа омюр бою етишмей эдилер. Онынъ ичюн мен чокъ къыйналдым ве къааръландим.

— Сизни Карл Христианович де севе, — деп къошты эминликнен Энвер.

— Эльбет-эльбет, Карлуша алтын киби, — деди Василий Иванович. — О эм акъыкый дост, эм акъыкый большевик!

— Я акъыкый олмагъан большевиклер бармы? — деди Энвер.

— Бильмейим, балам. Айталар ки, кимерде ойле сойлары да раст келе экен, — Василий Иванович еринден котерилип ода бою юрди. — Мен озюм де ойлелернен раст кельдим. Оларгъа большевик демеге тилинъ айланмаз. Алла сакъласын, эгер бойлелери ёлбашчы олсалар? Олар не къадар яра ачар, не къадар талийни сакъатлар эдилер...

Бир кунъ эмшире, музыка дерсинден сонъ, Василий Ивановичке кирип, Энверге бир кягъытчыкъ бермеге рухсет истеди.

Бу кягъытчыкъта: «Кель бизге. Биз сенинъ чалгъан йырларынынъ эр даим къуванчнен динълеймиз», — деп язгъан булгъар къызы Невена. О, учюнджи софада тедавий олуна. Анда богъазлары агъыргъанлар яталар.

Энвер эмширининъ пешинден кетти. Тышарыда — аязлы ве мавы коклю бир кунъ. Аякълар тюбюнде темиз къар гырчылдай эди. Юнъю ятакъ чувалларына кирген богъаз хасталары верандада арекетсиз ята эдилер. Аджайип бетли ве айдын ири козъю, анджакъ хасталыкътан сарарып-солгъан яш къадын, баланы ишмарнен чагъырды. Энвер онынъ янына келип токътагъан сонъ, Невена таш тахтачыгъы устюне борнен язды: «Кельгенинъ ичюн, Энвер, чокъ сагъ ол. Бир кунъ манъа багъышлап бизим «коло» оюн авасыны чал. Сен менден къоркъасынъмы?»

Энвер къолуна бор алып, суальни чызып ташлады ве «Ёкъ!», деп язды.

Невена, Энверге козълерини котерди. Бу ири козълер даа буклеклшти ве оларнынъ ичинде, насылдыр бир незакетлик, ярыкъ ве зйилик парылдады.

Энвер эм къуwandы эм къасеветленди. О кене борны алып, Невенанынъ эр сёзюни эшиткенини, ялынъыз сёйленип олмагъаныны унутып: «Мен

«коло» чалмагъа бильмейим, лякин сизинъ хатиринъиз ичюн илле огрени-
рим» — деп язды.

Невена, онынъ пармакъларыны сыкъып, тешеккюр айтмагъа истеди, амма, не ичюндир тез-тез къолуны чекип алды, мусафирчигине незакет ве гъамнен назар ташлады ве эшитилир-эшитильмез:

— Кет энди, меним достум! — деп козьлерини юмды.

Невена энди еди йылдан берли балачыкъларны якъындан корьмегенини, оларнынъ сесини эшитмегенини, бойле ал исе къадын ичюн пек агъыр олгъаныны айтып анълатмагъа истеди, амма бунгъа нефеси етишмедиди. Я эр бир шейни сёзлернен анълатмакъ мумкюнми?..

Энвер мындан чыкъаяткъанда, бир къач кере артына айланып бакъты. О, Василий Ивановичтен эшиткен эди: Невена озь ватанында оджапчелик яша экен. Ишчилернинъ гизли тешкиятларында чалышкъан. Забитлер къолуна тюшкен, джезалангъан, лякин бир кимсени чакъмагъан. Сиясий мабюслерни асмагъа алып кеткенде, бир къач аркъадашынен берабер о да къачкъан. Буюк зорлукълар чекип, Русиеге келип тюшкен. Москвада я да Ленинградда тасиль алмагъа ниети бар экен, амма хасталыкъ оны тешекке ташлагъан.

Арадан бир афта кечти ве Энвер «коло» оюн авасыны чалмагъа огренди. Юксек давушнен иджра этти. Невена эшитсин деп, веранда къапысы да ачылгъан эди.

Иште шу куньден сонъра хасталар озь сымарышларыны язып бере, Энвер исе иджра эте эди. Аякъ устюнде юрьген хасталар ашханеде топланып, Василий Ивановичтен талекеси олар бир къач ава чалсын деп рухсет сорай эдилер. Энвернинъ «музыка сабалыкълары» олар ичюн энъ буюк къуванчкъа малик эдилер. Затен Энвер олар ичюн огъул, торун, къардаш ерине эди. О, хасталар ичюн темиз кунеш шавлелери, оларнынъ янына сагъламлар дюньясындан озь ирадесинен акъып кельген музыка озенчиги эди.

— Бизим Чайковский кене эки ишарети кетирди, — деди Эмине ве огълунынъ къолундан куньделик дефтерини чекип алды да столгъа коте-
рип атты. — Математика — эки, немсе тили де — эки! Сен не акъкъында тюшюнесинъ? Константин Михайлович сенинъ тувгъан бабанъ дегиль. Бутюн омюрю бою сени бакъаджакъ, беллейсинъми? О, гедже-куньдюз яза, чалыша, саглыгъыны гъайып эте...

Энвер индемейип тюшюнджеге далды: «Эбет, тувгъан дегиль, борджлу дегиль лякин кино билети ве дондурма сатын алмагъа акъча бере, башкъа балалардан гузель кийиндире. Даа якъынларда ойле бир костюмчик тиктирди! Тиктирмеген олса, даа яхшы олур эди. Эм Карл Христианович де афу этмез: О, Энвер немсе тилини огренсейди деп арзуланадыр. Я Энвер не япты? О сонъки вакъытларда пионер эртелигине биле къатнамай, дейдир. Асыл эсас къабаат менде дегиль, Роникте де!..

— Сенинъ акъмакълыгъынъ не вакъыт битеджек? — деерек Эминенинъ ачувы даа зияде котериле башлады. — Сен ким олып осесинъ?

Константин Михайлович ичюн бойле дакъыкълар къолайсыз ве джан сыкъыджы эди. Шимди исе давагъа къошулмагъа лязим сайды.

— Эмма, токъта, мен Энвернен озюм лаф этейим, — деди о.

Эмине дудакъларыны нефретнен сыкъты.

— Дингле мени, Энвер, — деп йымшакъ башлады Кононов, — сени тембийлемек, ола билир, педагогика джеэтинден келишликли шей дегильдир. Сен энди йигитсинъ ве мен сени ялынъыз акъыллы олып етишкенинъни истейим.

— Онда акъыл деген шей ёкъ! — деди Эмине кестирип ве къапыны тасырдатып чыкъып кетти.

— Бойле джевапнынъ педагогиканен алып-береджеги ёкъ, — деди Эминенинъ артындан Константин Михайлович. — Мен инанам, Энвер, сенде эм акъыл бар, эм фикир!

Энвер индемеди, башыны саркъытып отурды. Эгер Энвер бу суддан бошалса, огей бабасынынъ эр айткъан сёзюне разы олур эди.

— Энвер, менимджесине, меселе шунда; сен озь ишлеринънинъ вакъытыны догъру такъсим этип оламайсынъ. Чокъ саатлер музыканен огърашасынъ.

Бала башыны мусбет салады. Озю исе шай тюшконе эди: «Василий Иванович эр кунъ чал деп эмир эте, мен исе чалам. Бунда не яманлыкъ бар?»

— Не олса да, сен пек акъыллы арекет этмейсинъ, — деп профессор отурган еринден котерилди ве «Элладанынъ» къалын томуны рафнынъ тёпедеки къатындан учюнджи къатына авуштырды. — Санъа экинджи Чайковский олмагъа мумкюн дегиль. Бунынъ ичюн пек буюк истидат керек. Эгер сен талап этип окъусанъ, вакъытнда университет битирир, ильмий хадим олур эдинъ. Лякин буюк музыкаджы олмакъ ичюн буюк истидат керек, — деп кене текрарлады Кононов.

— Я алим олмакъ ичюн истидат керекмейми? — деди Энвер кестирип.

— Бу бала меним акъылымны учурыр гъалиба, — деп башыны къолларынен тутты огей баба.

Энвер онъа аджыныкълы суретте бакъты. О, Константин Михайловични, эльбетте, дарылтамагъа истегени ёкъ, чюнки онынъ иши чокъ, джаны сыкъылмагъа вакъты ёкъ.

— Чобан олмагъа истейдир даа, — деп къошты Эмине босагъа устюнде пейда олып. Онынъ козьлери тарлашкъан. Сёзлерни сайламай огълуны ве озюнинъ талийини сёгип акъаретлеп башлады.

Энвер ана огютлерини динълемейип, эвден чапып чыкъты ве азбар бакъыджы янындан алель-аджеле кечип кетти.

Бу не къадар хужур шей! Къабаат кене Роникке къала. Энвер бойле тюшонерек:

— Айды башта эв вазифелерини азырлайыкъ, — деди Роникке. Роник исе, эв вазифеси даа токътап турар, кинотеатрде «Суркуф — денъизлер фуртунасы» кете. Эсас рольде — Рамон Наварронынъ озю. Тек бир акъшам косътериледжек, — деп джевап берди.

Демек, денъиз фуртунасы Энвернинъ башына етти. Роник бу меселенинъ тюбюнден де къолайлыкънен чыкъты.

Огъурсыз талебе умютсизликнен ёл бою Ялта тарафкъа ёнелди. Денъиз устюндеки «Селям» ресторанындан инсанны джоштурыджы чалгъы сеси эшитильмекте эди. Энвер ресторан бетке назар ташлады. Онынъ къапысы огюнде шеэр иджра комитети реисининъ машинасы «бъюик» тура эди. Реиснинъ огълу аля ишаретинен окъуй. Я Эскендер Февзиевнинъ огълуна дёрт ишаретини биле къоймагъа кимнинъ къолу котерилир. Буны Энвер де анълай эди. Акъкы керекмей, Селим Февзиев акъикъатен низамлы-интизамлы ве зекки талебе эди.

Энвер огге кетти. Денъизден туман котерильмекте, лиманда данъ-данъ этип чанъ къакъылмакъта. Авасы булутлы ве туманлы кунъде денъиз фенери ерине чанъ хызмет эте эди. Энвер сзди ки, онынъ юреги бельгисиз теляштан сыкълетленип башлады.

Копюр тюбюнде энди номайлашаяткъан сув шувулдамакъта. Бу сув юксек дагълар къучагындан фышкырып чыкъа ве сарп къаялардан афатлы даушшен учып келе, коплюклене ве Пушкин бульвары четинден бетонгъа кирсетильген канал бою акъып келе эди.

Энвер бульвардан ёнелип тёпеге котерильмекте. Туман кеткен сайын сийреклеше эди. Онынъ мавы йипчиклери денъиз бетте къою, дагъ этеклеринде исе ачыкъ эди. Ашагъыда, къайдадыр бир ерде, моторчыкъ достане ве йымшакъ гуръледи. Акъшам якъынлашса да, Энвер эвге кетмеге истемей эди. О хатырлады ки, энди чокътан Дагъджыларны корьмеген эди. Бу муляйим кишилер Энверни сёгмез, аксине, гонълюни алып ве сыйларлар.

Эмин агъа ве Меръем апте даа якъынларда эвленген эдилер. Хатырлагъанларына коре, той шенъ ве тантаналы кечкен. Энвернинъ анасы ве иджра комитети реисининъ озю шаадлыкъ эткенлер. Энвер анасына, мени де тойгъа алып барынъыз деп ялварса да, Эмине: «Анда бала-чагъанынъ иши ёкъ», — деген.

Энвер таш-таштан сычрап авушаракъ, сай ерден каналны кечти ве

Дорсан дагына козь ташлап кыуанды: Дагъджыларнынъ пенджерелери ярыкъ эди. Энвер учъ-дёрт дакыкыадан анда барып етеджек. Дос-догъру Дорсангъа котерильмек айланчыкъ сокъачыкълардан кетмектен даа келишкли...

Энвернинъ тюшюнгени киби, оны самимийликнен кыаршылап алдылар. Мерьем агте, без аз оглюк такъып, акъшамлыкъ азырлай эди. Ашханеде чиберек ве кыошаф кыокъуй. Эмин агъа исе янъы газеталарны бакъа эди.

Эв саибеси софраны донатты. Софра башына отургъан сонъ, Эмин агъа Энверден:

— Кейфлер насыл? — деп сорады.

— Яман, пек яман, — деди Энвер тарелкасына кыаарлы юзьнен бакъып.

Эмин Сеитович мусафирге сынаиджы бир назар ташлады.

— Сенинъ сагылыгынъ телюкесиз, — деди о. — Лякин хасталыкълар акъкында аз тюшюнмек керек.

Акъшам ашшндан сонъ, эркеклер шахмат ойнадылар, Мерьем исе оларнынъ кыызгын оюныны сейир этти.

— Я сенинъ бизде олгъанынъны эвде билелерми? — деп саатына козь быракъты эв саибеси.

Энвер башыны терс саллады, ялан айтмады.

Ялынъыз эки оюн ойнадылар.

Дагъджы оз адетини бозмады — акъшамлыкътан сонъ бир черик саат анда-мында юрьди. Энвер исе бу вакъыт оларнынъ одасыны сейир эте эди. Баланынъ назарыны дюльбер раф устюндеки яп-янъы приёмник озюне джелып этти.

— Бегенесинъми? — деп сорады эв саиби ве джевап беклемейип приёмникни кочюрди.

Москва аман-аман эшитильмей, дагълар мани ола эдилер. Кыаиде боюнджа, энъ-эвеля, Стамбулдан танго ве фокстротлар, я да тюрк йырджыларынынъ кыасеветли ве гыртлакътан чыкыаргъан кыалтыравукъ сеслери эшителе эди.

Эким приёмникни яваш-яваш уйдура эди. Шенъ вальслернен Вена джевапланды ве шу арасы тынды. Анълашылмайджакъ бир гурюльти эшитильди. Диктор, серт суретте, кыыскъа немсе сёзлерини кычырып айта эди. Ракъамлар, шиарлар, кене ракъамлар. Рейхстагъа сайлавнынъ нетиджелери бериле эди. Сонъ президент Гинденбургнынъ кыарт-кыарыкъ сеси келип етти. Кене адамларнынъ сеслери, кесик-кесик немсе сёзлери, буюк шеэрнинъ шаматасы, быланчыкъ толкыунлар киби эшитильди...

Эмин Сеитович эеджаннен динълей эди. Онынъ дудакълары сертче сыкыылгъан, ашагъы энген козьлери санки приёмникнинъ ибресине баглангъан, юзюнде исе дешет ве шашкыынлыкъ сезиле эди.

Онъ янагъыны тирсегине таягъан Энвер, приёмник джамчыгъында липильдеген ярычыкыны эслей эди. Кыайдандыр, узакъта пек муим, ола билир, энди тюзетмек мумкюн олмагъан вакъиа олып-кече эди.

Немсе дикторынынъ кыатты медений сеси эфирге ракъамлар ве янъы ракъамлар йибере эди. Сонъра бирден йипек басманен орьтюли приёмник-ящиктен чокъ кишилернинъ садасы котерилип чыкъты:

— Хайль! Хайль!

Дагъджы приёмникни бирден токътатты. Кенъ манълайлы чал башыны кыолларына таяды ве бир кыач дакыкыа индемейип турды. Сонъра яваштан башыны котерди.

— Сен даа анълап оламазсынъ, Энвер. Джинает иш япылды. Герман империясынынъ рейхсканцлери, онынъ саиби, биринджи номерли фашист Адольф Гитлер сайланды. Демек, акыыл-фикир ольдюрильди! — деди ве яваштан кыошты: — Бу геджени, яни 1933 сенеси 30 январь геджесини, хатырда сакъланъыз. Фаджиалы геджени, кыара геджени!

Энвер еринден котерильди. О, не ичюндир, бирден Эмин Сеитовични аджыды. Эльбетте, даа яш балалыкъ чагъындан берли таныш ве якъын кишининъ элеминен олып-кечкен вакъиа арасындаки аляканы анъламакъ Энвер ичюн кыыйын эди.

Чокътан-чокъ лафларгъа, уйкен кишилернинъ фикирлерине ве мектепте алынып барылгъан сиясий саатлерге бакъмадан, Энвер ичюн фашистлер, шпионлар киби, эстеки акъыкъый шей дегиль де, кино шахслары олып корюне эдилер.

— Энвер, энди кеч олды, сангъа эвингизге кетмек керек, — деди Дагъджы. — Озгъарайыммы, ёкъса озюнь кетерсингъми?

— Сагъ олунгыз, замет этменгиз. Мен озюм барып чыкъарым. Мен артыкъ кучюк бала дегилим, — деди Энвер, Дагъджыларнен савлукълашып.

Артыкъ мектеп талелелери эр кунъ фашистлернинъ япкъан хаин къара ишлери акъкъында эшите, эеджанлана, музакере эте, эльбетте, оларны къабаатлай эдилер.

— Я биз не ичюн фашистлерге ясакъ этмеймиз? — деп окелене эди Селим Февзиев, озюнинъ семиз юмрукъларыны сыкъып.

Оны токътата эдилер: насыл ясакъ этерсингъ? Оларнынъ озъ девлетлери бар, биз исе ябанджы топрагъыны тутып алмагъа истемеймиз.

Энди бир кимсе «казаклар-айдутлар»ны, я да мушкетёрларны ойнамай эди. Эр ерде фашист ишаретлерини чызып, оларны рогатканен ата, дженк оюнлары ойнай, агъач къылычларнен котеклеше эдилер.

Энвер дуоладжакъ киби осе, гъайретле окъуй эди. Биринджи ярым йылгъа нисбетен музыка дерслери онынъ ичюн даа муим корюне эди. Талелени музыка назариеси де меракъландыра башлады. Хусусан бу алны Василий Иванович бегене эди. Мешур музыкаджылар акъкъында икжелерни Энвер саатлернен динълемеге сева эди.

О, Терентьевден чокъ шейлер эшитип огренди. Демек, Бетховен де ай нурлары чынгълагъаныны эшитип, озюнинъ белли «Ай сонатасыны» яраткъан. Сагъыр экен, инсан сёзлерини эшитмей, амма фуртунаны, шемшек йылтыравуны яхшы эшите ве сезе экен.

Энвер, Моцартнынъ яратыджылыгъыны юрегине якъын сангъан. Лякин онынъ ичюн энъ къыйметли, энъ якъын, энъ рухландырыджы эки фамилиялы рус композиторынынъ музыкасы олгъан.

Василий Иванович нафиле ерге окелене ве Чайковскийнинъ эзгилери незакетлидже, индже ве юрекке токъунакълы олгъанына баланы къандырмагъа тырыша эди. Инат талелесине эм «Уфакъ акъкъу оюныны», эм «Дантель адажионы» ве «Евгений Онегинден» саба темизлиги толу парчалар чалса да, Энвер исрарлыкънен башыны онгъа-солгъа саллай эди.

— Ёкъ, о даа гузель!

— О-о, деп Энверни даа зияде зытландыра эди Василий Иванович, — Акълынъа къый, Римский-Корсаков! Шунунъ ичюн ки, сен шаркълысынъ. Корсаковда Шаркътан чокъ шей бар. О, кърымтатар музыкасынен пек меракълана экен. Мына не ичюн бу композитор сенинъ юрегингъе кирип къалгъан. Догъру айтаммы?

— Догъру, — деп разы ола эди Энвер.

— Шусы да яхшы ки, сенинъ озюнге айт къалеминъ ве дуйгъунъ бар, — деп макътады оджа. — Бир кимсеге такълид этме. Озь ёлунгъы къыдыр, къыдыр, Энверчик! Мектеп эсасен бильги бере. Эльбет, онсыз да олмай. Айды, Чайковскийнинъ «Бешик йырыны» хатырлайыкъ!

Энвер дерсини гъайретле текрарлай эди. Лякин бирден чалувыны токътатып, оджасына мураджаат этти:

— Музыканынъ акъыкъатен туюю бармы? Мен корем.

— Сен буюк хаялджысынъ! — деп башыны саллады Василий Иванович. — Месея, сенинъджесине Бетховеннинъ музыкасы насыл туюсте?

— Бетховеннинъкими? Къаверенки. Эм онда алма къокъусы бар.

— Демек, къокъусы да бармы? Буны да бильмей эдим...

— Валлаий-билляий! — Энвер къызды. — Месея, Римский-Корсаковнынъ музыкасы Казанлык гулю киби къокъуй, туюю исе: алтын, кимерде мас-мавы. — Гитлернинъ музыкасы къара. Онынъ фа...

Терентьев тез-тез баланынъ сёзюни больди:

— Сен даа яхсынъ, Энвер, яхсынъ! Чокъ шейни англамайсынъ. Гитлерде недайын музыка олур? Бу хаинге музыка не ичюн керек? Немсе

халкына языкъ, пек языкъ. Бу халкъ дюньягъа улу мутефеккирлерни, музыкаджыларны ве языджыларны берди. Я шимди? Шимди не ола? Кимерде бир ялынъыз концлагерьлерде тикенли теллер артында къалгъанларгъа языкъсынам. Биз де каторгада булундыкъ. Лякин мектеп ралелери башында отургъан балаларгъа даа пек языкъ! Балачыкълар даа акъыл-баликъ дегиллер, амма оларны анкъавларгъа чевирелер. Бу ал он-йигирми йыл даа девам этсе, анда инсанны да раст кетирмек, ола билир, къыйын олур. Лякин, ёкъ. Бойле олмаз! Инсан енъер: инсаниетликни ольдюрмек мумкюн дегиль...

Роник кимерде бир Энверни окелендире, кимерде айретлендире эди. Шенъ, лякин бираз перишанджа денъизджи йигитчик не джиддий музыканы, не яхшы шиирлерни севмей эди. Энвер, Лермонтовнынъ «Исмаил-бейини» зеджаннен эзберден окъугъанда, Роникнинъ джаны сыкъыла эди. Эгер эсерде бир кимсени ольдюрмеселер, алып къачмасалар, я да пиратлар ве гизли маскалар олмаса, о эмиегъизликнен:

— Олмайджакъ шей! — дер эди.

— Демек, сениндже, «Муму» да олмайджакъ шейми? — деп иддетлене эди Энвер.

— Э-эй, бу эсер балачыкълар ичюн! — деп кулюмсиреди Роник. — Я сен «Шерлок Америкада»-ны окъудынъмы?.. Миллиардернинъ къызыны сойгъанлар. Я къызыны билесинъми ким севе экен? Адий ковбой...

Энвер дикъкъатнен динълей эди. О, Роникнинъ икяе этюв усулларыны, онынъ джанлы мимикасыны, козьлериндеки къурназлы атешчиклерини бегене эди. Амма онынъ инсан башына келип-кечкен адсыз-эсапсыз адиселерге авеслиги Энверни усандыра эди. Энвер эр шейден зияде Роникнинъ йырчыкъларыны севе эди. Олардаки гизли ве акъылгъа ятмайджакъ севги тарихлары Энверни хошландыра эди.

Эки талебе бугунъ де берабер дерс азырлай эдилер. Стол устуне китап ве дефтерлерни джайратып къойдылар.

— Динъле мени, айды дерслерден эвель... — деп къурназлыкънен козькъымып, къолларына гитара алды Роник. Энвер исе шу анъде агъач къашыкъларнен сияланды.

Джон Грей ойле къуветли,
Кет — гузельнинъ гузели!

— чечётка ритминен чалды Роник. «Демек, базы шей белли», деп девам этти Энвер, къашыкъны къашыкъкъа урып.

Джон косътере акъчаларны —
Кет чыкъара антерин...

Сонъра Кетнен не олып-кечекенини Энвер ачыкъ анълап етиштиргени ёкъ. Анджакъ шу анъде пенджере тасырдынен ачылды ве анда профессорнынъ бети корюнди.

— А-а, — сиз дерслеринъизни бойле азырлайсынъызмы? — деп мемнюиетсизликнен сорады о.

— Биз бираз раатландыкъ, — деп озьлерини акъламагъа тырышты Энвер.

— Мына не, балачыкълар, — барышыкъ сеснен башлады Константин Михайлович, — энъ айдалы раатланув — арекетте олмакътадыр. Роник, сен гъалиба «Елена» вилласы янында яшайсынъ. Санъа риджам бар: мына бу къагъытчыкъны санаториянынъ медений ишлер тешкилятчысына алып кетип такъдим эт.

— Биз — берабер..! — деп еринден атылып турды Энвер.

— Ёкъ, сен эвде къалырсынъ! — деди профессор токътатып. — Пачавраны ал да, рафларнынъ тозуны сюрт. Биз эпимиз ишлеймиз.

Энвер индемейип, къолуна пачавраны алды.

Бу кунълерде эр ким хусусан Лейпцигде олып кечкен «рейхстагны якъувда къабаатлылар» процесси акъкында сёйлеше эди. Янъы хаберлер-

ни сабырсызлыкънен беклей, фашистлер тутып къпаткъан булгъар коммунистлерининъ такъдири хусусында эджанланып тюшюне эдилер. Оларны бутюн дюнъя халкълары огюнде якъыджылар деп косътермеге тырыша эдилер.

Энвер отъмек тюкянындан эвге къайткъанда, Лика Тодорованы расткертиди. Къыз гъает эджанлы эди.

— Янгъы хабер эшиттинъми? — деп сорады Лика.

— Насыл хабер? — деп дикъкъатнен динъледиди Энвер.

— Димитровны ве онынъ аркъадашларыны сербестликке чыкъаргъанлар.

— Ура-а! — Энвер сычрады. — Алдатмайсынъмы?

— Даа бир къач дакъкъа эвельси радио айтты. Мен ойле бахытлым, ойле шадланам!

Энвер, достуна тешеккюр бильдирип, эвге чапып кетти. О, къуванчлы хаберни Невенагъа тез-тез бильдирмеге арзуланды. Анасындан рухсет алып, Тюзлерге кетер. Дагъджы анда ялынъыз эки кунъден сонъ бараджакъ. Тюзлерде радио ёкъ. Бойле буюк вакъианы Невена ярын саба эшитмек керек. Илле — ярын!

Анасы Энвернинъ мерамына разы олмады.

— Изин бермем! — деп къатиен бильдирди о. — Бир озюнь дагъларгъа насыл кетерсинъ?

— Ана, бу хабер Невена ичюн не къадар керек олгъаныны не ичюн анъламайсынъыз! — къычырып-къычырып тасдыкълады Энвер. — Онынъ вазиети шу анъде енгиллешир.

— Сенинъ ниетинъ макътаныладжакъ шей, — деди Константин Михайлович ишарет пармагъыны котерип. — Пек макътаныладжакъ шей. Лякин къыш геджеси пайна озюнье дагъларгъа ёл тутмакъ — бу акъылсызлыкъ! Энвер, бираз вакыт беклемек керек, Дагъджынен берабер кетерсинъ, — деди профессор. О уфакъ, джан сыкъыджы ягъмур сепелегени киби сёйлене башлады. Джаны агъыргъан Энвер чайыны тез-тез ичти ве стол башындан сычрап турды: — Юкъламагъа истейим!

Даша ашханеде савут юва эди. Булгъар коммунистлери акъкъындаки яхшы хаберни эшиткенинен гонъюльден чокъунды.

— Демек акъикъат енъген, — деди. — Акъикъат — бу буюк къувет!

Амма бу лафлар да Энверге енгиллик бермедилер. О, тёшегине ятты ве кене Невена акъкъында тюшюнджеге далды. Тюзлерде ава арекетсиз, булжор йылдызлар ве кумюш тюр булутлар аман-аман аякълар тюбюнде-лер. Анда эр вакыт сюкюнетли. Невена бир озю ята ве беклей. О беклей, амма газеталар эки кунъден сонъ келип чыкъар. Невена эки кунъ даа къасеветленеджек. Тюзлерде бир кимсе тесадюфен кельмеген экенми деп, эр бир шытырдыгъа къулакъ асаджакъ!..

Эв тынчланды. Кеч олды. Энвер къаранлыкъта кийинди, пармакъ уджларына басаракъ, яваш-яваш пенджереве кельди. Онынъ одасында пенджереве ич бир вакыт къапалмай эди. Дагъджы эким ойле эмир берген экен. Йымшакъ чечекликке сычрап тюшмек асыл къыйын шей дегиль.

Тюзлерге энъ якъын ёл — мезарлыкътан кечип кетмектир. Энвер башта къоркъты: инсанлар мезарлыкълар акъкъында чокъ шейлер уйдуруп чыкъаргъанлар. Эшитсенъ — сачларынь тикленир!

Мезарлыкънынъ диварлары сим-сия. Орталыкъ чым-чырт ве телюкели.

Башта тыныкъ, шикъятли агълав сеси эшитильди. Энвер къалтырады, алланы акъылына кетирди. Иншалла о ярдым этер. Константин Михайловичнинъ тасдыкълагъанына коре, алла ёкъ экен, амма бир кере Халиль бей, алла бармы-ёкъмы, — буны даа кимсе бильмей деген эди. Эбет-эбет, кимсе бильмей. Тыныкъ агълав сесчиги исе окюрип-окюрип агълавгъа, окюрип агълав кескин садагъа чевирильди. Шакалмы? Энвер бунъа да къуванды: не олса да шакал — джанлы махлюкъ. Олар инсангъа уджюм этмей дейлер. Осьмюр джесаретленип мезарлыкъ къапысыны ачты.

Къапы гыйчылдысы ве адым даушларыны эшиткен шакаллар къачып кеттилер. Мезарлыкъта тынчлыкъ. Ялынъыз бик тереклери пытакъларынынъ яваш-яваш шувулдагъаны, магнолия ве пальма япракъларынынъ

гычырдагъаны эшитильмекте. Стамбул сельбилери исе тантаналы эдилер.

Къоркъу яваш-яваш кечмекте. Энвер тездже адым ата башлады: оны Невена беклей! Тёпечиклерден гедженинъ къою мавылыгы артындан денъизни кешф этмек мумкюн, Ялтада исе сокъакъ фенерлери липиль-демекте эдилер.

Мезарлыкътан чыкъкъан сонъ олеандр теречиклери корюне башлады. Энвер оларнынъ пытакыкъларыны тутатута, яваш-яваш дагыгъа тырмашып котериле эди. Ава кеткен сайын темиздже ве сувукъча эди.

Олеандр теречиклеринден сонъра чамлар пейда ола башладылар. Оларнынъ пытакылары арасында енгиль ельчик эсмекте. Аякъ давушларыны ерге тѣкюльген чам инечиклери-япрачыкълары сакинлештире эди.

Энвер, болдургъаныны унутып, дагыгъа тёпесине исрарлыкънен котериле, Тюзлерге кунеш догъмаздан эвель барып чыкъмагъа ниетлене эди.

Энди гедже къаранлыгы яваш-яваш чекильмекте. Кимерде бир тереклер арасындан Пендикюль гольчиклери сечильмекте. Бир вакъытлар къаялар арасында бу агъа-къардаш — беш гольчик пейда олгъанлар. Оларгъа якъын келиркен Энвер шашып токътады: озюнинъ буюк чатал мойнузларыны эгильткен сыгъын таш чанагындан сув иче эди. Онынъ башы ве къудретли къамбыр сырты яхшы корюнмекте. Лякин языкъ ки, адым давушларыны эшиткенинен, о сув ичмекни токътатты. Сыгъыннынъ йымшакъ дудакъларындан сув тамчылары тѣкюльмекте, бурун тешиклери раатсызлыкънен ава чекип алмакъта эдилер. Сыгъын, Энвернинъ козьлерине дос-догъру, ишанч ве эйиликнен бакъкъан киби корюнди. Бала истер-истемез авучыны орман саибине таба узатты, сыгъын топлана берип, башыны саллады, сыграды ве чыплакъ къая артына гъайып олып кетти.

Энвер исе тѣкюльген чам япрачыкъларынынъ йымшакъ килимине отурды. Орман оны къоркъузмай эди. Энвер сыгъынгъа тийгени ёкъ, онъа да кимсе тиймез. Баланынъ козьлери юмулып кете, аякълары талгъанындан котерилип турмагъа истемей эди. Бир дакъикъа даа, ялынъыз бир дакъикъа даа...

Онынъ юмукъ кирпичклери арасына айдын нурлар кирдилер, эрте саба сувугъы омузларыны сыкъып ташлады. Бар къуветини топлап, отургъан еринден атылып турды. Пек якъындан скулюн къушу къычырды ве тири алтын парчасына чевирилип учып кетти.

Пытаклардан токътамай чыкъ тѣкюльмекте эди. Энвер кунъ догъмаздан огюне Тюзлерге барып етмеге къарар берген эди. Бираз етиштиралмады. Лякин зарары ёкъ. Эп-бир о эр кестен огюне Невенагъа хабер кетиреджек.

Орман ве туман кериде къалдылар. Энвернинъ козьлерини айдын алтын тюсю шенъ кунеш къамаштыра эди. Бала артына айланып бакъты, ашагыда, чешит ренкте шавлелернен ойнап, денъиз тепренмекте эди.

Энвер кунеш догъмаздан эвель Тюзлерге келип етмегени ичюн артыкъ озюне океленмей эди: эп-бир о къадар эрте онъа хасталар янына кирмеге рухсет бермез эдилер.

Бир къач юз адым даа... Энди санаториядаки швейцария эвчиклерининъ сачакълары ве Альп къорусынынъ начар теречиклери корюне башладылар. Энвер болдурып-талып, аякъларыны зар-зоруна сюреклеп, «богъазлылар» верандасына барып етти.

— Не-ве-на-а!

Булгъар къызы, озюнинъ креслосындан котерильмейип, бетини айландырды. Ыслакъ чам япракъларынен «безенген» мусафирге тааджипле-нип бакъты.

Энвер басамакълардан тез-тез котерильди. Аякъларынынъ пармакъ уджлары даянылмайджакъ дереджеде агъыра эди. О ялынъыз шимди анълады ки, болдургъан бедени саллана, башы айлана эди, амма бунъа къулакъ асмайып, тутула берип сѣйленди:

— Газета саифелеринде даа ёкъ, ола билир, бугунъ басылып. Радио айтты, — деди о чатлакъ дудакъларынен кулюмсиреп. — Оларны акъла-дылар, азат эттилер! Анълайсынъызмы?

Невена тирсегине таянып котерильди, бельки бир шейлер сѣйлейджек олгъандыр, лякин ич бир сѣз айталмайып, креслосынынъ йымшакъ сыр-

тчыгына таянып калды. Онынъ козылери юмудды, лякин кулюмсиреген юзюнде раатлыкъ ве бахыт алевлери йылтырай эди.

Энверде мына нелер айтмакъ мерамы бар эди: Димитров ве онынъ дженкявер достлары бизге, Москвагъа, келеджеклер, Ялтада эр ким бунъа шадлана, газеталарны Дагъджы алып келир...

Лякин энди верандагъа таба даялар, эмишере ве экимлер чапып келе эдилер. Оларнынъ эписи бирден Энверни сёгмеге башладылар: Невена Дрогомированынъ юрегини токътатмагъа себеп олдынъ, я хаста кишини ойле эеджанландырмакъ мумкюнми?

Энвер тюшюнмейип:

— Зарары ёкъ! — деп, башыны асты.

О айтмагъа истей эди ки, Невенагъа къуванчлы хабер кетирдим, артыкъ онынъ арарети котерильмез, лякин акъмакъджасына кулюмсиреп кене текрарлады:

— Зарары ёкъ! Зарары ёкъ!

Шу арада Василий Иванович де келип чыкъты.

— Юрь, манъа барайыкъ, акъылсыз хазар!

О, Энверге сыджакъ чай берди.

— Айды сёйле, не ичюн кельдинъ, бойле эрте мында не ишинъ бар?

Энвер эр шейни: Ликанен насыл корюшкенини, онынъ Энверге не сёйлегенини, гедже эвден насыл этип къачкъаныны икяе этти...

— Пек яхшы! — деп, онынъ икяесини больди Василий Иванович. — Сенинъджесине, миннетдар идальго, гедже пенджеренден сычрап тюшмек ве орманда доланып юрьмек — бу акъыллы бир шейми?

— Менимджесине, ярамай шей дегиль! — деп къатты джевап берди Энвер.

— Эгер шай олса, мени афу эт, — Терентьев гъурурлынынъ джевабыны бегенди. — Сёгеджек олдым, лякин сёгип оламадым. Я билесинъми не? Невена энди озюни къолгъа алды. Айды онъа дёрт къолнен «Варшавянканы» чалайыкъ. Къуваныр беллейим!

Константин Михайлович Ленинграддан иджадий командировкадан къайтып кельди. Софра башында янъы хаберлер бильдирди:

— Анам пек денъишкен, — деди о, — танылмаз дереджеде къартайгъан. Амма кене баштаки киби интизамлы. Эписи сагъ-селяметлер.

Профессор темиз, крахмаллангъан юзьбезчикнен дудакъларыны сюртип джиддийликнен:

— Ильмий советнинъ топлашувы олып кечти, — деди. — Манъа музейимизнен алып береджеги олмагъан экспонатларны Илимлер Академиясынынъ Асия музейине ёлламакъны теклиф эттилер. — Профессор еринден турды ве ода бою адымлады. — Эпинъызге риджа этем, манъа оларны сайлап азырламагъа ярдым этинъиз.

Раф къатларынынъ джамлары устюнде кунеш ышыкълары ойнай, Будда аллачыкълары озълерининъ садыкъ сакъчысыны селямлап шенълене, кулюмсирей эдилер. Константин Михайлович козылерини табий суретте къысып, рафкъа якъынлады ве онынъ бетинден зйилик боялары шу анъде силенип кеттилер. Эеджандан теке сакъалы къалтырады. Профессор Энверге тараф атылды.

— Шарик не ерде? Мен сенден сорайым! — деди Константин Михайлович огей огълунынъ омузларыны сильтеп. — Шарик не ерде? Бу — акъыкъатен уникум! Анълайсынъмы? Уникумны хырсызладылар! Не ерде?..

Энвер хавфсырап ерге бакъты. Даа тюневин бала тоз сюрткенде, шарик еринде тура эди. Филь кемиги парчасындан дёрт коше ичинде пычакънен кесилип ясалгъан шарик бу ерде тура эди.

— Бильмейим... — Энвернинъ чырайы сытылды.

— Бильмейсинъми? — деп Константин Михайлович осьмюрнинъ омузларыны быракъты ве къолларынен озюнинъ сийреклене башлагъан алтын тюрс сачларына пыпшты. — Уникум! Анълайсынъмы, уникум!

— Энди бизим эпимизни апсханеге!.. Санарсынъ интикъам алласы киби сия ве сувукъ бакъышлы Эмине босагъа устюнде пейда олды.

— Ана, тюневин Роник мында кирген эди, лякин о алмады? — деп Энвер чаресизликнен тизлерине энди. — Роник алганы ёкъ! О ялынъыз сейир этти.

— Аякъларым янында сюйрекленме! — деди Эмине сертликнен. — Эгер сенинъ «макаронджынъ» алмагъан олса, я къапыджы, я да Даша алгандыр. Сёйле, къапыджымы?

— Ёкъ, къапыджы дегиль, — деди Энвер котерилип, сонъра къуванчнен къычырды: — Мен джойдым! Мен ойнай эдим ве джойдым.

— Ялан айтасынъ! — деди Эмине къулакъларына баргъандже къызарып.

— О, достуны къорчалай, — деди Константин Михайлович терлеген бетини явлукънен сюртип. — Къыйметлим, кет. Къалдыр экимизни!

— Онынънен чокъ сёйлешип, башынъны кутъме! — деп, Эмине чыккып кетти.

Профессор бир дакъикъа къадар сусып турды, сонъ гъафлетленип яваштан шойле деди:

— Апсханеге кимсени къапатмазлар, мени ишимден бошатырлар. Сен осесинъ, бир парча акъча топламакъ лязим, сен институтта окъугъанда керек олур. Мен санъа алий тасиль бермеге тюшюне эдим. Шимди мени ялынъыз ишимден чыкъармакъ дегиль, унванымдан да марум этерлер. Сизде, мусульманларда, намус деген сёз бар. Бизлерде, алимлерде де, озъджесине намус сёзю — репутация деген сёз бар. Мен бу пек эмиетли экспонатны илим ичюн сакълап, къорчалап оламадым. Профессор башыны асып, омузларыны къысып, бираз вакъыт индегени ёкъ, сонъра Энверге озюнинъ сёнюк ве ренксиз козылерини котерди. — Сен озъ достуны чакъмагъа истемейсинъ. Мен сени анълайым, — о, башыны текрар ашагъы эндирди. — Лякин, къыйметлим Энвер, шарикни къайтарып бермек керек. Сен манъа ярдым эт.

Энвернинъ козылери яшланды. О энди къартая башлагъан ве юреги дертленген кишини аджыды.

— Анама айтмангъыз, — деп ялварды Энвер. — Мен шарикни алып келирим, я да асыл къайтып кельмем.

Кононов индемейип башыны салады.

— Инанам, къайтып келирсинъ, — деди чапып кетейткъан огей огълунынъ пешинден.

Ялы бою сокъагъы бош эди. Ялынъыз патта-сатта тузлу ельден бетлерини сакълагъан адамлар. Энверге расткеле эдилер.

Кучълю дым ель уфюре эди. Тёгерек юксек далгълар ялыгъа буюк сурьатнен келип урула ве сыджакъ тамчыларгъа чевирилип сёне эдилер.

Энвер ялы бою сокъагъындан чапа эди. Пальмаларнынъ ыслакъ кевдерини, отургъычларнынъ тайгъакъ сыртларыны тутта берип, эгилип чапа, далгъларнынъ тузлу тиллери онъа барып ете эдилер. Олар аман-аман Энверни денъизге алып кетмеге тырыша эдилер. Барсын, алып кетсинлер! Лякин ёкъ, эгер шай олса, шарикни Энвер хырсызлагъандыр деп тюшюнирлер. Ёкъ, ёкъ, хырсыз олып ольмек керекмей! Намус алтындан да паа-лы! Къартбабам — Халиль бей, я мен сенинъ торунынъым да!

Энвер четке чекилип, фышылдап ве къабарып келейткъан далгъадан озюни зар-зоруна сакълады. Мында агъыз ачып, эснеп турмакъ олмаз. Акъикъатен ач далгъа денъизге чекип алып, огте атылды ве ашагъы эгиле берип, ыслакъ ве былашыкъ алда, бар къуветинен чапып кетти.

Роникнинъ анасы Бианка Артуровна энди ятып раатланмагъа азырлана эди. Фён (кучълю сыджакъ ель) себебинден аптеканы къапаттылар: эпси-бир кимсе кельмез. Ыслакъ, отю патлайызгъан балачыкъны корип, о ишнинъ манасыны анъламайып сорады:

— Ким хасталанды? Кимнинъ алы фена? Сёйле!

— Шарик...

— Копек... къутурдымы? Бианка Артуровна санарсынъ акъылыны джойгъан, Энверге дикъкятнен бакъты. — Сен не ичюн индемейсинъ? Эвге кирсе!

— Шарик... Намус... Къайтарып берингъиз!

— Бир шей аңламайым, — деп аптекаджи илядж рафчыгына таба адымлады. Мен санъа валерьянка беририм. Башынъны кѳолунъа алыр ве айтарсынъ.

— Филь кемигинден ясалгъан шарикни кѳайтарып беринъиз! Уникумы.

Роник перде артындан чыкъты.

— Тюрк, не олды, мени саттынъмы? Хаин, ма, ютуп богъул! — Шай деп, Энвернинъ аякълары тѳбюне ичинде шарик олгъан дѳрткошени котерип атты. Яхшы ки, уникум парланмады. Энвер шарикни ерден котерип алды, опыти, санарсынъ янъыдан тапкъан досту киби янагына басты.

— Фу, кызгъаныч! — деп тѳкюрди Роник.

Лякин Энвер ичюн бу океленювлер ве кулюмсиревлер не демек? Сувукъ ве темиз уникум онынъ авучы ичинде эди. Огей бабасыны иштен кѳувмазлар. Кѳапыджы ве Дашаны исе хырсыз деп саймазлар.

Бианка Артуровна огъланчыкъларгъа аңлашылмаз козълеринен бакъа эди. Энвер бирден Роникнинъ аджыныкълы ве ялварыджы бакъышыны эслеп алды. Кѳараман денгизджи кѳоркъса керек.

— Бианка Артуровна, — деп, Энвер аркъадашынынъ анасына кѳабаатсыз козълернен бакъты. — Шарикни Роникке ойнамагъа берген эдим. Лякин, бабам шарикнинъ еринде олмагъаныны корип манъа океленди...

Бианка Артуровна эснеди:

— Сиз эр вакъыт бир шейлер уйдурмасанъыз яшап олмайсынъыз...

Энвер Меджитов пионер отрядынынъ унерлилеринден бири олды. Вожатый онъа «меним активим» дей эди. О, умумшеэр ярышында биринджи бахшышны кѳазанды. Жюри азалары шай дедилер: «Айретлендириджи огъланчыкъ! Экинджи Вилли Ферреро!»

Кулер юзлю Энвер, Василий Ивановиче озъ мувафакъиетлери акъкъында икяе эткенде, не ичюндир, оджанынъ чырайы тюрленди. О, халатынынъ этеклерини кѳапатып, окенен:

— Сени экинджи Вилли Ферреро олмакътан алла сакъласын! — деди.

— Я айтувлы олмакъ нукъсанлыкъмы? — деди Энвер меселенинъ манасыны аңламайып. — Сиз не ичюн Феррероны севмейсинъиз?

— Севмегенимни ким айтты? — деди итираз бильдирип Василий Иванович. — Мен оны аджыйым. Онынъ талии пек кедерли.

Ферреро секиз яшында экенде симфоник оркестрининъ дирижѳры олгъан. Вена, Париж, Лондон, Петербургнынъ концерт залларында бу генч озюнинъ тылсымлы дирижѳр таячыгыны котергенде, эеджанланып, шашып кѳалгъанлар. Лякин Вилли он эки яшында музыка саасындаки хусусиетини джойып башлагъан. Он дѳртте пек осал дирижѳрлыкъ япа экен. Шимди Ферреро отуз яшларында ве азыр кийимлер тѳкянында чалыша.

— Мен бойле алгъа кѳалгъан олсам, кѳааръленип олер эдим, — деди яваштан Энвер икяени эшитиркен.

— Акъылсыз лаф этесинъ! — деди Василий Иванович кѳолларыны халатынынъ кенъ енълерине сокъып. — Ольмек дегиль, яратыджылыкънен огърашмакъ керек, — ибрет берип огърашмакъ керек деди о текрар ве оксюрди. Оксюриги сакинлеген сонъ, козълерини юмып, башыны девамлы салады ве кѳошты: — Чалышмакъ ве чалышмакъ керек, Энвер! Бизим ишимизде энъ эсасы мына бу.

Роник, шарикнен багълы олып кечкен алны Энверге афу этмеди. Чокъ вакъыт «хаинге» кѳолуны биле бермеди. Энвер бир кѳач кере онъа лаф кѳошмагъа ынтылса да, гѳурурлы денгизджи инатланып, айланып бакъмай эди. Эбет, Роник акълы дегиль эди. Энвер исе янъы достлар кѳыдыргъаны ѳкъ.

Единджи сыныф талебелери биле эдилер ки, «акъылсыз Лика» Энверни севмектен кѳуруй эди. Лякин бир чокъ айлар бою джевапсыз севгисине бакъмадан, кызыл янакълы шишманчыкъ джан сыкынтысындан арыкълагъаны ѳкъ. О кимерде Энверге озюнинъ шенъ кѳара козълеринен Ануш-

ны анъдыра эди. Энвер Анушкъа эр шейни сёйлер эди. Амма бойле икяелер Ликанынъ джаныны сыкъа эди.

Ялынъыз Даша эв хызметлери вакътында Энвернинъ эдебият ве музыканен багълы фикирлерини сабырнен динълей ве анълай, тек шиир деген шейни пек бегенмей, динълесе, юкъусырай эди. Амма Энвер, демирджи Архип, Дубровскийлернинъ янаяткъан эвинден мышыкъны насыл къуртаргъаны акъкъында окъутъанда, Дашанынъ козьлери яшланды.

— Гъарип киши, — деди о, — тильсиз махлюкъ ичюн биле юреги мераметли экен. Даша, капитан къызы Даша Миронованы да юректен аджый эди. Швабрин акъкъында исе шай сёйледи: «Эбет, эфендилер арасында да ойле видждансызлар бардыр...» Даша, Чапаевге юксек къыймет кесе эди.

Даша анълайышлы ве онынънен Энвер эр шей акъкъында лаф эте эди. Энвер оны пек севе, савут ювмагъа, орталыкъны сипирмеге ярдым эте эди. Амма о, бу акъта сыныфдашлары, хусусан Лика эшитмесин деп къоркъа эди.

Сонъки вакъытларда Энвер, Невенаны корьгени ёкъ. Оны санаториянынъ энъ узакъ эвчигине кочюргенлер. Энверге исе «хасталар янында ятакълап юрьмекни» къатиен ясакъ эттилер. Биринджиде, кендиси хасталана билир, экинджиде, хасталарны болдурта. Василий Ивановичке кельген сонъ, барсын, бусы пек онъайтлы олмаса да, онынънен берабер озь ишлерини беджерсин. Санатория музыка огренюв журту дегиль.

— Экимлер бизден арткъач билелер, — деди Василий Иванович шегиртине, баш экимнинъ эмирини беян этерек. — О вакъыт сен шамата къопарттынъ. Озюнъ къабаатлысынъ.

— Невенанынъ алы фенамы? — деп сакинден сорады Энвер.

Терентьев чырайыны сытты.

— Сен мени афу эт, Энвер, бугунъ чалышмайджакъмыз. Невена мына буны санъа такъдим этмемни риджа этти. — Оджа, Энверге уфакъ томчыкъны узатты ве китаптан кичкене шрифтнен язылгъан кягъытчыкъ ерге тюшти. Энвер оны джанбазлыкънен авада тутып алды ве сатырларгъа козь ташлады.

«Эльвида, меним кичкене достум! — деп язгъан Невена. — Эр кимде, атта кёрларда ве я да тешеклерге багъланып къалгъан сакъатларда истидат олмай. Менде исе Павел Корчагиннинъ истидады, ола билир, къувети де ёкъ. Сен меним сонъки эгленджем, сонъки кунеш нурым ве къуванчым эдинъ. Мен артыкъ озь халкъым ичюн раатым ве гъурурланам: Георгий Димитров меним ватандашым.

Мени эеджанландыргъанда, алым бираз ярамайлашкъаны ичюн сени сёгтенлер. Бу — догъру дегиль! Мени унутма. Булгъарстаным уриет къазангъан сонъ, йырларынъ саесинде меним акъкъымда халкъларгъа билдир. Энвер, даима озь юрегинъе инан, ич бир заман, омюринъ пек агъыр олса да, ёлунъдан кери дёнме. Музыканъны сатма. Бу — сенинъ сиянъ. Озь къуветинъе инан... Эльвида, явручыкъ!»

Энвер яшлы козьлерини Василий Ивановичке котерди.

— Бугунъми, ёкъса ярынмы, бу муим дегиль, — деди джиддийликнен Терентьев. — Невенанынъ чекишовлери якъынларда битеджек. Истидат акъкъында исе мен шуны айтайым, динъле. Сен билесинъ, мен — папаз огълу, балалыгъымда шуны окъутъан эдим: «Озюнинъ истидадыны ер тюбюне комген кишиге багъышлав ёкъ ве олмаз!»

Единджи болюк

КЕЧАЛМАЗЛАР!

Кузьде дагълар ал, сары, къырмызы япракъларнен безенелер. Кок ачыкъча корюне, сонъ мавылыгъы теренлеше, сыкълаша, денъиз исе,

пишкен мейва киби, алтын ренкине кире, ава серинлеше. Нефес алмакъ къолайлаша.

Могабининъ незакетли силуэти айдын кузь куньеринде хусусан ачыкъ, дагъ сокъакъларындын адымламакъ да къолай.

Энвер раатланмайып, та Пендикюльге барып етти. Бир вакъытлар танъда сыгъын сув ичкен чокъракътан сув ичти. Ашагъыда айдын къаба-рыкъ денъизге, уджсыз-буджакъсыз кунешли уфукъкъа айланып бакъты, сонъ Тюзлер тарафкъа адымлады.

Пек яхшы ки, о джаяв кетмеге къарар берди. Ватан. Мына о! Эбет, Энвер Кърымдан гъайры даа бир ерге баргъаны ёкъ. Аджеба, онынъ тувгъан ялысы башкъа улькелерден дюльберми, ёкъса ёкъмы? Лякин шим-ди козьлери огюне ачылгъан дюльберлик онынъ бутюн тени ве гонълюни титретти.

Мына онынъ йырларда йырлангъан улькеси! О, бир кере къартбаба-сындан, — эбедийлик бу не демек? — деп сорагъан. Халиль бей суальге тюшюнмейип джевап берген: «Эбедийлик дейсинъми, торуным? Бу — эр вакъыт даима демектир».

Энвер де олип кетер, лякин денъиз ве дагълар эбедий — эр вакъыт къалырлар. Китапларда язгъанларына коре, эвель заманларда бу ерде ярым ада ёкъ, ялынъыз денъиз ве денъизнинъ тюбю бар экен, айны заманда да Кърым топрагъы яваш-яваш ашагъы эне бере, тектоник денъишмелерге огърай экен. Эх, бунынъ буюк эмиети бармы, я буны асыл ким биле? Эр вакъыт эм денъиз, эм дагълар нефес алып туралар. Къуветли эмен ве эмен-чиклер бааръде ем-ешиль, кузьде къызыл-сары ренкте урбалар киелер.

Энвер адымлагъан сокъакътан кирпичи чапып кечти. Онынъ инечиклери-не кийик орман алмачыкълары илишип къалгъан эди. Белли ки, кирпичи тѣкюльген япракълар обасы тапар ве бааръге къадар онынъ ичине сокъулып ятар. Бааръде кирпичи юкъудан уянгъанда, Энвер докъузынджы сыныфкъа авушыр. Куню келир, Ялтанен, денъизнен, достларынен сав-лукълашыр. Шай олур, бундан коклерге къачмакънынъ чареси ёкъ.

Энвер Тюзлерге келип чыкъкъанда, Терентьев ноталарыны тизип къоя-ятыр эди. Энди башкъа шейлерини джыйыштыргъан. Сепет ве ёлукъ ятакъ чувалы софагъа чыкъарылып къоюлгъан эди.

— Эй, сени акъылсыз хазар, — деерек оджа шегиртинен селямлаш-ты, — вакътында кельдинъ! Бираз кечиккен олсанъ, мени тапалмаз эдинъ.

— Бир якъкъа кочесинъизми, ёкъса? — деди Энвер тааджилленип. О, Василий Ивановичсиз Тюзлерни тасавур эталмай эди. Хасталар мында келе, тедавий олуна, къайта, базылары, Невена киби вефат эте эдилер. Амма бели букюльген, бети бурюшкен, сачлары сийрек къарт «кутейник» (о озюне бойле лагъап берген эди) Василий Иванович, эски тончыгъы ве йымшакъ кавказ чызмаларынен, озъ ишинде булуна эди. Бугунъ исе оны танымакъ зор: устюнде ягъы утюленген быджагъы, аякъларында беяз потюклери, санарсынъ мусафирликке азырлангъан. Я насыл олды да Энвер шу аньде бойле денъишювлерни эслеп оламады?

— Къайда кетесинъиз, Василий Иванович? — деп сорады текрар Энвер.

— Ашагъыгъа, денъизге якъын ерге, — деди оджа ве Энвернинъ омуз-ларыны тутып сыкъты. — Яз бою учъ кере талиль яптылар ве Кохнынъ таячыкъларыны тапмадылар. Энъ эсасы бу. Догърумы?

— Демек, Эмин Дагъджы сизни аякъкъа тургъызды, — деп къуванды Энвер.

— Онынъ ичюн, Энвер, башым устюнде ери бар. Лякин биринджи небетте санъа тешеккюр айтам, акъылсыз хазар. Сен мени тедавий эт-тинъ! — деп Василий Иванович осьмюрнинъ омузларыны къуветлидже сыкъты. — Сен кельдинъ, демек, мен санъа керек экеним. Аньлайсынъмы, бири-биримизге керек экенмиз. Сен пейда олмаздан огюне, сусып ята эдим, рухланып чалмагъа авеслигим ёкъ: музыка сеслери догъмаздан огюне олип кете эдилер. Я олар ким ичюн яшасынлар? Билесинъми, инсан тыпкъы къую киби бир шей экен. Эгер къуюдан сувны чекип алабермесенъ, сув былан-чыкълана, устюни ешиллик къапата, чокъракъ козю къурып кете экен. Эгер къуюнынъ суву алына берсе — сув темиз ола, тюбюнден буюк къуветнен

фышкыра бере. Мен де ойле экеним. Сен мени тедавий эттинъ, Энверчик! Тюзеттинъ, манъа сагълыгъымны къайтарып бердинъ!

— Сиз не дейсинъиз я, Василий Иванович? — деп Энвер утанувыны гизлемек макъсадынен кенаргъа бакъты ве джыйылып къоюлгъан шейлерни косътерип: — Къайда я? — деп кене сорады.

— Эрикликке! — деп Василий Иванович озюнинъ севимли креслосына ёрулып ясланды. — Эрикликке. Кийик эриклер къорусына. Бу ер Ливадиядан узакъ дегиль. Анълайдырсынъ, эбет, манъа эр кунъ келип-кетерсинъ.

— Я сизге Ялтагъа кочъмек мумкюн дегильми?

— Бильмейим, бильмейим, — деп ташлады Василий Иванович. О бакъты: нелернинъ мумкюн олгъаны, нелернинъ мумкюн олмагъаны акъкъында тюшюнге истемей эди. — Тезден юк машиначыгъы келир ве эльвида, Тюзлер! Сагъ ол, Тюзлер!

— Манъа сизни озгъарып кетмеге мумкюнми?

— Эльбетте! «Сюсюгим менимнен, эр вакъыт берабер», — деп шенъ бир алда йырлады къарт музыкаджы.

— Энвер! Меджитов! Мында, мында! — деп Лика сыныфта эр кимден огюне онъайтлы ралени сайлап алды, пенджере янындаки ерни Энверге берди, озю исе кечит янында къалды.

Татиль кунълеринде талебелернинъ тенлери сияргъан, бойлары да баягъы оськенлер. Къызлар дюльберлешкен, огъланларнынъ сеслери денъише башлагъан.

— Эки единджи сыныф ерине бир секизинджи сыныф оладжакъ, — деп тез-тез анълатты Лика, санарсынъ сёзюни бир кимсе боледжекдай къоркъаракъ. — Мектепни быракъып кеткенлер де бар: базылары ишке кирдилер, базылары техникумларгъа...

Роник денъизджилер окъув юртуна ариза берген. О, анда кетюв арфесинде шеэр сокъагъында Энвернен расткельди. Озюни шенъ ве тебессюмли косътерип шай деди.

— Сагълыкънен къал, Моцарт! Сен мени фена сёзлернен анъма. Не олса да, бир заман достлукъ ичюн ант эткен эдик.

— Сагълыкънен бар, — деди незакетли суретте Энвер ве шашып къалды: Роник не къадар денъишкен ве Энвернинъ юрегинде онынъ ичюн асыл эйилик дуйгъусы къалмагъан. Бунъа бакъмадан, незакетлик косътермек ичюн: — Анги дерслерден кирюв имтианлары береджексинъ? — деп сорады.

Роник джевап берди. Сонъра кене индемедилер. Айтмагъа шей ёкъ эди. Келип токътагъан автобус оларгъа ярдым этти. Роник чемоданыны алып чапты. Бир шейлер айтып, пенджеренден къычырды, язарым деди, гъалиба. Энвер исе онынъ язмайджагъыны биле эди, чюнки «омюр ве олком ичюн» берильген ант энди чокътан гъайып олып кеткен эди.

Осьмюрлик девири биткен, яшлыкъ девири кельген эди. Лика дуоладжакъ дереджеде оськен, муслин антери кийген ве анджакъ озюне назар дикъкъаты джелъп этмеге ляйыкъ эди.

Къадын-къызларнынъ дюльберлиги акъкъында Энвер даа якъынларда тюшюнип башлагъан эди. Башта о биле эди: Барбара ла Мар, Мери Пикфорд, Любовь Орлова — булар акъикъатен дюльберлер. Эр бир киоскте оларнынъ кулюмсиреп чыкъартылгъан ресимлерини сатын алмакъ мумкюн.

Энвер, яш балачыкъ экенде, анасыны да дюльбер деп сая эди. Сонъра шубъленип башлады: дюльбернинъ тишлери агъырмамакъ, башы сыджакъ шалнен багъланмамакъ керек. «Константин Михайлович» яшамагъа бильмей, айлыгъы кене етмез...» — деп къаарьленмемек керек. Мына булардан сонъ, анам дюльбердир деп саймакъ мумкюнми?

Мектепте белли дюльбер Лейля сайыла эди. Лякин о да башы айланчыкъ бир деличик. Лейлянынъ пармакълары эр вакъыт мерекепли ола эди. Энвер онынъ орьме сачларыны бир къач кере чекип бакъты. Эгер Лейля акъикъатен дюльбер олса, мусааде эте билirmi? Ануш, эльбетте, дюльбер эди, лякин чокътан олип кетти. Мына, бойледже Энвер ичюн ян-янаша эки

дюнья яшай эди: бир тарафтан — кино, театр омюри, мында къадын-къызлар аджайиплер, эрлер — къараманлар, севги гизли бир шей. Дигер тарафтан — адий омюр, мында эр ким чалыша, кимсе къараманлыкъ косъ-термей, аналар бала догъура, кызычыкълар исе мектептеки огъланларгъа гизли мектюпчиклер язалар. Эбет, Энвер даа кимсеге мектюп язгъаны ёкъ, эм бунъа пешман этмей. Я сенинъ янынъда бир рале башында отурып, вазифелерни чезип олмагъан кызыны, дюльбер деп, севмек мумкюнми?

Амма Лика башкъа тюрлю тюшконе эди. Кунълерден бир кунъ, дерс биткенинен, олар мектептен берабер чыктылар. Он беш-йигирми адым атар-атмаз, Лика озю Энвернинъ къолуны алды. Яхшы ки, огъланлардан бириси корьгени ёкъ. Олар курортчылар дегиль: къолтукъкъа кирип юрьмеге керекми?

— Билесинъми? — деп Лика утанып кульди. — Тосъка Якименко, айткъанларына коре, бир огъланчыкънен опюшкен.

— А-а, — деп эмиетсиз созды Энвер. Тосъканынъ опюши оны меракъландырмады.

— Кызычыкълар, бильсенъ де, Тосъканы насыл айыплайлар! — деди Лика сукюнетке далып. О Энвер бунъа, аджеба, не дер экен деп тюшюнди. Энвер исе индемени.

— Мен санъа нелер сёйлегенимни динълейсинъми? — деп дарылды Лика. — Шуны да биль ки, эгер мен бир огъланни бегенсем, янагъымдан опьмеге рухсет беририм.

— Сачмалама! — деп кестирип ташлады Энвер. — Бу севдалыкълар... Аман-аман бутюн сыныф озь акъылыны джойгъан!

— Бу сачмаламакъ дегиль! — деди кызарып Лика. — Эгер мен бир кимсени севсем, омюрим бою, эджелим еткендже... северим.

Энвер чырайыны сытты: «омюр бою, эджельгедже...» Бойле садыкълыкъ ве севгини Энвер озь аилелеринде кориш-кечирген эди. Бу — ялынъыз арткъач шей, агъырлыкъ. Асыл «омюр бою, ольгендже...» — бойле шей омюрде оламы?

— Керекмей, Лика! — деп Энвер къолуны онынъ сыджакъ омузчыгъына салды. — Манъа ойле сёзлер айтма!

— Не ичюн?

Энвер джевап ерине кызычыкъларнынъ янагъыны яваштан опыти. Лика онъа айретленип, къуванчнен бакъты. Сонъра бирден-бир семиз къолчыкъларынен Энвернинъ бойнуны сарып алды. Лякин Энвер шу анъде кызычыкъларнынъ къолларыны боюнындан чекип ташлады.

— Сен не япасынъ? Не ичюн боюнымны сарасынъ? Мен сени севмейим де...

Ликанынъ козьлери сыкъ-сыкъ липильдеди. Башыны ерге эндирди. Омузлары къалтырап башлады.

— Агълайсынъми? — деди айретленип Энвер.

— Яланджы! — деди солкъудлап Лика. — Я не ичюн опытинъ?

«Аджыдым», дейджек олды Энвер, лякин эсини башына топлап, озь-оюнден: «Я бойле дакъикъада кызынынъ джаныны агъыртмакъ мумкюнми», — деп сорады. Эм меселе ялынъыз «аджымакътамы?» Опытим, чюнки онынъ янагъы меним дудакъларым янынъда эди. Бирден опытим. Догърусыны айтсам, Ликаны севмейим, ялынъыз бегенем...

Лика агъламсырай эди.

— Сен сабий дегильсинъ де. Окюрме! — деп океленди Энвер! — Не ичюн агълайсынъ? Мен санъа не яптым?

Лика индемейип бирден еринден турды ве эвге къачып кетти.

Энвер тюшюнджеге далды. Сонъра ялы боюндаки тар чакъыллы сокъачыккъа тюшти.

Далгълар ялыгъа джылышып келе ве копокленип денъизге къайта эдилер. Ёкъ, Энверге Лика дегиль, сеслернинъ ве бояларнынъ айдынлыгынен башкъа севги кельмек керек!

«Эй сени, Офелиям меним,
Алып кетти омюр аязы».

Бир юксек таш устюне котерилип озь-озюне сёйледі Энвер. Ашагыда денъиз атешчиклернен безенген, къайдандыр, бир якътан сакин-сакин, гъамлы эзги акъып кельмекте эди. Мына, гъалиба, сес тынды. Лякин ёкъ, кене... Эбет, бу эзги Энвернинъ къулакъларында чынълай:

«Эй сени, Офелиям меним...»

Ёкъ. Шай дегиль. Дания принци мына бойле башлай эди:

«Гамлетим. Бузлайджакъ къаным,
Къурназлыкъ агъ йипи орьгенде,
Юректе тек сенсинъ, джаным,
Тек сенсинъ къоджаман алемде».

Къуванчлы, нешели сеслер. Эбет, эбет, барсын «къурназлыкъ агъ йипи орьсин». Лякин къурназлыкъ кучьсюз... Севги исе чокъ кере къуветли, бирданем, Офелиям! Севги мераметли. Анджакъ о, принцинъ къуртара билр. Музыка юкселе, тантанагъа чевириле эди. Лякин мына, кене телюке: сес алчакъ ве сагъырджа, санарсынъ узакъларгъа учып кетти:

«Офелиям, бирданем, сенден
Айырды аязлы омюр тек».

Не къадар эзиетли аккорднен ерге тюшмек керек!

«Эй принц, бу тувгъан ердем:
Ольдюрди зеэрли сюнгю пек».

— Ёкъ, кене ёкъ, шай дегиль, ойле дегиль! Къуветлидже! Умютсизлик-нен! — деп кычырды Энвер ве Гамлетнинъ къайгъысыны даа якъын сезе-йим деп, бетини къолларынен къапатты. Лякин онъа Дания принцининъ къайгъысы келип еталмады, юреги йырламады. Не олса да Энвернинъ гонълю хош эди: бу — романс, уфакъ музыка шекиллеринден энъ зору. Энвер оны да яратты. Даа романснынъ сонъу ёкъ, амма, зарар ёкъ, о да язылып...

Энвер еринден турды, эвге кетмек керек.

Ель котериле башлагъан, денъиз далгъалана эди. «Эх, бу заман, — деп тюшонди Энвер, — къаранлыкъны ярып, елькенлер тубюнде ялдап кетсейдим... ве онынънен расткельсе эдим. Ёкъ, бир кимсе керекмей! Барсын ялынъыз денъиз эм музыка олсун!»

Сарайнынъ нагъышлы къуллелери азбар фенерлерининъ ярыгъында сувалты мерджанларыны анъдыра эдилер. Азбар къапы янында Энверни анасы беклей, онынъ устюнде халат, аякъларында арты ачыкъ папучлер бар эди.

— Анги ерде доланып юресинъ? — деп атылды Эмине огълуна. — Даа он алтыны толдургъанынъ ёкъ, аман-аман яры геджеде эвге къайтып келесинъ! Энди быралкъылыкъ башландымы, ёкъса?

Энвер озюни акъламагъа тырышмады. Анасынынъ суалине къулакъ аскъаны ёкъ. Ана океленди: козьлери тарлашты.

— Не ичюн сусасынъ?

Энвер сёз къошмайып, анасы янындан кечип, озь одасына барып кирди.

Тезден юкъу одасындан Эминенинъ къаргъышлары эшитильди. Кон-стантин Михайлович оны тынчландырмагъа тырыша эди.

— Не ичюн о къадар эеджанланасынъ? Огълан осе. Мен де онынъ яшларында...

Энвер кроватина минип, тизлерини къучакълады. «Хатырламакъ, илле хатырламакъ керек!» О яваштан йырлады: мына о, мына. Анълашылгъаны-на коре, догъгъан макъам бирден гъайып олып кетмей экен. Мына: башта — тез-тез, эеджанлы, сонъра — къуванчлар патлавы. Музыка санарсынъ тёпеге учып кете. Бала хошланды: «Таптым, таптым!» Сонъ тынчланып,

еринден мукъайтлыкънен котерильди, язы столы башына кечип отурды. Биринджи музыка ибаресини язды... Еринден турып, ода бою анда-мында юрди, пенджерени ачты.

Асие Бекировна вефат этти. Халиль бей Акъмесджитте бош эв ичинде бир озю кълалмагъа истемеди, о энди чалышмай эди. Къызынынъ эвине кочип кельди.

— Асие Бекировна меним якъын достум эди, — деп Халиль бей токъ-тамадан текрарлай, озюни тынчландыра эди.

— Баба, айткъанынъыз тесирли, лякин бир лафны юз кере къайтарып айтмакътан болдурмайсынъызмы? — деп Эмине онынъ сёзлерини боле эди.

— Сиз бизге чокъ вакъыткъа кельдинъизми? — деп сорады Константин Михайлович. — Эбет, истесенъиз, омюрлик бизимнен яшанъыз. Энвер ашханеде, сиз диван устюнде ятарсынъыз.

Халиль бей кимсенинъ раатлыгъыны бозмагъа истемеди ве яшамакъ ичюн музей тёпесиндеки уфакъ къуллечикни — бельведерни сайлап алды. Анда коллекцияларнынъ керекмеген дубликатлары ве къазылып тапылгъан экспонатларнынъ парчалары тозылып ятмакъта эди. Даша ве къапыджи къуллени бошатып темизледилер.

— Меракълы шей: бу кишилер сизинъ ичюн не къадар тырышып чалышалар, — деп къайд этти Кононов. — Сиз, гъалиба, тылсымлы сёз билесинъиз. Мен оларгъа къач кере ялвардым, амма...

Халиль бей индемейип, омузларыны сыкъып ташлады. О, киевини ойле пек саймай, онынънен шакъа этмеге истемей эди.

Даша пенджерени юваркен, бельведерде ель уфюргенини дуйды ве къартны къайгъырып сорады:

— Сувукъланмакътан къоркъмайсынъызмы?

— Мен темиз ава севем, — деп анълатты Халиль бей, диваргъа севимли килимчигини ве Гвидо Ренининъ «Бааръ» ресимини асаракъ. Сонъра язы столчыгъы устюне Ливан кедринден ясалгъан мозаик къутучыкъларны, джамлы рафчыккъа исе китапларыны тизип къойды.

Энвер къартбабасынен берабер яшайджакъ олды, амма анасы ве огей бабасы рухсет бермедилер: «Къартбабанъ сенден безер, усаныр,» — дедилер.

— Мен, достум, энди о бир дюньягъа кеткенлер, лякин меним ичюн къыйметлилер арасында яшайджагъым, — деди тюшюндженен къарт. Энвер, эгер сенинъ джанынъ тарсыкъса, мында, меним «филь кемигинден къуллеме» келирсинъ, — деп Халиль бей тар пенджеречикни ачты. — Бакъ, торунчыгъым, бу не къадар гузеллик: эм йылдызлар, эм денъиз! Бу — юксек поэзия, Энвер! Айса, энди поэзиягъа мураджаат этейик.

Къартбаба Леконт де Лильнинъ «Варвар шиирлерини» ве Эредианынъ азнкли сонетлерини саатлернен безмейип окъуй эди.

Энвер эеджанле динълей ве онъа филлер танъ маалинде де Лильнинъ шиирлеринден чыкъаракъ, сахраларнынъ сувсыз къызыл къумларындан отип кечкен киби корюне эдилер.

Къарт, шиирлерни окъуп болдургъан сонъ, альбомыны ача, Жак Луи Давид ве Густав Курбенинъ ве Поль Сезаннынъ яраткъан ресимлерини бакъып чыкъа эди.

— Меним генчлигим, меним Парижим! — деп о, альбомнынъ саифелерини, санарсынъ джанлы махлюкъларны охшагъан киби, незакетнен сийпады. — Мен - «Мустакъиллер салоньнда» сыкъ-сыкъ булуна, Эминени де анда алып бара эдим...

Халиль бей меракълы фельсефий фикирлер айта, языкъ ки, Энвер оларнынъ манасыны ачыкъ анълап оламай. Бунъа бакъмадан о, къартнынъ икяелерини бутюн гедже динълемеге азыр эди. Амма Константин Михайловичнинъ тилегине биназн Даша келе ве Энверге ятмакъ керек олгъаныны, саба мектепке кетеджегини хатырлата эди.

Профессор эр иште къатты низам севе ве огей огълунынъ озь вакътыны эсапнен пайлаштырмагъа алыштыра эди.

Сыджакъ ве телюкели яз кельди. Чилле сыджагъы глицинияларны
сыды. Оларнынъ сарарып-солгъан япракълары, ольген кобелечиклерни
сыдырып, келип-кечкенлернинъ аякълары тюрбуне тюрюле эдилер. Сы-
джакъ, пальмаларнынъ серт япракъларыны биле къувурчыкълатып ве май-
лаштырып ташлай эди. Тек юксек ве дюльбер магнолиялар чечек ача ве
трафкъа баш айландырыджы къокъу сача эдилер. Оларнынъ агъыр ве
силье сыкъыджы къокъусы инсанларнынъ юрегиндеки анълашылмаз телю-
кени даа зияде арттыра эди...

Бирокъ докъуз юз отуз алты сенеси, июль айында, Испания республика-
сынынъ дженюбинде фашистлер исыан котердилер. Онынъ ёлбашчысы
Бенито Миттаб башлыгъы генерал Франко олды.

Халиль бей газеталарны окъуй ве ачувындан оларны сыкъып-бурюш-
тырып котерип ата эди.

— Хаинлик! Эшитильмеген хаинлик! Англия ве Франция «къарыш-
макъ» — деп къычыралар. Амма немсе «юнкерслери» ве италия «капро-
ниери» Испаниянынъ шеэр ве койлерини бомбалайлар. Эм ич бир инглиз
ве франсыз эфендилери — дипломатлар индемейлер. Бир кимсе! Олардан
ич бириси айдутларнынъ богъазына япышмай!

— Къартбабам! — деп Энвер къапыгъа назар ташлады. — Айтканлары-
ны кере, анда чокъ миллетли бригадаларда бизимкилер де фашистлерге
къаршы куреше экенлер. Бу догърумы?

— Эгер шай олса, мен пек шадланыр эдим! — деп джанланды Ха-
лиль бей. — Демек, намусыны джоймагъанлар даа бар экен. Эй, Энвер,
Энвер, языкъ ки, бизим бахтымыз ёкъ: мен энди къартайдым, сен исе даа
жашсыңъ. Билякис, анда кетип, темиз къальпли испан халкъына озюнинъ
аджайип улъкесини къорчаламагъа ярдым этер эдик. Бу мемлекет —
мисир Сервантесининъ ватаны да! Лякин биз — мен ве сен — Испаниягъа
къаршы эталмамыз!

Къартбабасынынъ фикирлерини динълегенде, Энвер тасавурланып,
иштинъ тиллерини, эшилген диварларны, янгъан эвлерни, баррикадаларны ве
баррикадаларда — аджайип къадынны коре эди. Онынъ узун сачлары ел-
лерден, сия ялын киби ельпирей, къолларында винтовка сыкъып тура эди.

— Но пассаран! — Шу къадыннынъ дудакълары ачувындан яна эди-
лер. Ве, онынъ бутюн корюниши инандыра эди ки: фашистлер кечип ола-
мылар!

Энвер де, къартбабасы киби Испаниягъа кетип, республикаджылар
къаршында курешмеге истей эди. Лякин эвден, Селим Февзиев киби, къачып
кетмеге мана бармы?

Бир къач кунъ эвельси Селим гъайып олып кетти. Онынъ бабасы бутюн
район милициясыны аякъкъа котерди. Лякин баланы бир ерде тапмадылар.
Билми ки, апансыздан Новороссийсктен телеграмма кельди: «Селим Февзи-
ев ич теплоходынынъ трюминде тапылды». Пароход Кадикске курешчен
республикаджылар ичюн ашайт алып кете эди.

Селимни тезден эвге алып кельди ве онъа «испаниялы» лагъабы берди-
лер. О исе гъурурнен куле ве озюнинъ тегерек, тыраш олгъан башы устюн-
де къызыл пускюлли мавы шапкечигини тюзете эди.

Энвер ич бир кере «испаниялыны» шакъа айтып мыскыллагъаны ёкъ.
Бир кунъ дерслерден сонъ, о Селимни озгъарды. Олар ялы боюндан кетти-
лер. Энди кузь кельгени дуола эди. Курортчылар азлашкъан, мимозалар
чечеклерини тюркенлер. Огъланлар мектеп ишлери акъкъында сёйлешип,
шербельдже адымлай эдилер. Лаф келишмей эди. Энвер ондан сорады:

— Сен къоркъмадынъмы?

Селим куледжек олды, лякин Энвернинъ джиддийлигини корип, озю
де джиддийликнен: «Ёкъ!», — деп кестирип айтты ве сусты.

Энвер бойле къатты адым аткъан Селимнинъ о вакъыт озюни насыл
айтыгъаныны бильмек истеди, амма сорамагъа къарар бермеди. Олар инде-
мейип Аутка сокъагъынынъ башына барып еттилер. Селим бу ерден Че-
шмелининъ эвине таба айланып кетмек керек эди. Февзиевлер анда, Юкъары

Ауткада, уфакъ дачада яшай эдилер. Бу эвчик Ялтанынъ мэринэ къартбаба-сындан къалгъан эди.

Селим токътады ве Энвернинъ козьлерине дос-догъру бакъып тюшкюнликнен сёйледи:

— Мени тутып, къайтарып кетиргенлерине янам. Мен мергин атыджым, бир чокъ фашистнинъ эджелине етер эдим. Буны тек санъа айтам. Кулюмсирегенлер исе къоркъакълар. Олар мени кунълейлер. Къоркъакълар! — деп джиренчликнен текрарлады о.

— Я бабанъ санъа не деди? Сёгмедими? — деп айретленип сорады Энвер мукъайтлыкънен.

Селим бир шейлер хатырласа керек, бирден джевап бермеди. Сонъра ишанчлыкънен:

— Бабам адалетли япты, — деди. — Яхшы сёгди ве эки шамар патлатты. Лякин шойле анъладым ки, юректен менимнен гъурурлана эди. Гедже уяндым ве бакъсам не корейим, о меним янымда отурып, ойле бир къуванчнен манъа бакъа эди ки... Бу ерде Селим тежаран утанып лафыны кести, бирден Энвернинъ къолуны тутып. — Буны мен ялынъыз санъа. Бакъ, бир кимсеге ярым сёз биле... Чокътан сенинънен дост олмагъа истей эдим, даа бешинджи сыныфтан башлап... Сен исе бутюн вакъыт Роникнен берабер юрьдинъ, аман-аман онъа дува этмеге азыр эдинъ, — деди. Селимнинъ юзю тюрленди. — Онынъ ичюн мен сенден четте эдим. Озюнъ биледирсинъ, эбет, арада учюнджи киши эр заман арткъачлыкъ эте. Учъ киши бири-биринен юректен достлашмай! Учъ киши берабер киногъа къатнай, ялы боюнда кезе, амма юрегинънинъ энъ терен кошесинде ерлешкен тюшюнде ве хаялынъны ялынъыз бир кишиге, озюнъниңъ энъ якъын достунъа ачып бильдирмек мумкюндир.

— Селим! — деп Энвер оны джошкъунлыкънен къучакълады. — Сенинъ айткъан сёзлеринъе разым! Мен де бизим достлугъымызны тилейим. Мына къолум!

Биринджи сентябрьде дерслер башлады. Энвер сыныф ёлбашчысындан Селим янына авушып отурмагъа изин сорады. Бунъа эбет, Ликанынъ джаны пек агъырды.

Энвернинъ синуслар ве косинуслар «дерьясында ялдагъаныны» корьген Селим ачыкъ гонъюльден берабер дерс азырламакъны теклиф этти:

— Сен бизге кель. Бабам меним достларыма эр заман шадлана.

Энвер тешеккур бильдирип кулюмсиреди.

— Сагъ ол, Селим, лякин мен шай япамам, — деди. — Къартбабам хаста. Акъшамлары онынъ бир озюни къалдырмакъ мумкюн дегиль. Сен бизге кель. Бильсенъ де, меним къартбабам насыл мераметли адам. Онынъле субетлешмек о къадар меракълы!..

Энди эки огълан дерслерини Халиль бейнинъ одасында азырлай, сонъра пол устюне Испания картасыны ачып къоя эдилер. Карта устюнде байрачыкъларны авуштыра, мунакъаша эте ве энъ адий янълышлар ичюн бири-бирилерини тенкъидлей эдилер. Де Селим, де Энвер Республика бельгилерини фашистлернинъ къолундан даа алынмагъан нокъталаргъа авуштыра эдилер.

— Эп-бир республикаджылар оны енъип алып! — деп тасдыкълар эди Энвер. — Фашистлер енъалмазлар, догърумы, къартбабам?

Халиль бей разы олып чал башыны ашагъы эндире эди.

Энвер ялынъыз биринджи кере музыка дерсине кечикип барды. Дакъыкъалар дегиль, тамам эки саат къадар. О Василий Ивановични одасында тапты, лякин оджа акъшам устю кезинмеге азырлангъан эди.

— Василий Иванович океленменъиз, ялварам! — деди Энвер, — Бизни экскурсиягъа алып бардылар. Электростанциягъа. Корьсенъиз де анда не къадар меракълы!

...Талелелерге турбиналар болюгини косьтергенлер. Мында бувнынъ сыджакъ фышкъырувлары турбиналарны арекетке кетирип, электрик ток насыл чыкъарылгъаныны анълаткъанлар.

Кочегар козьлерине къара козьлюклерни такъып, буюктен-буюк оджакъ агъызына курекнен комюр сепкенини, сонъ сувдан янып, къатыкъ язмасыны насыл ичкенини Энвер эеджанле икяе этти.

— Бу инсанны айретлендириджи бир корюниш! Инанынъыз манъа, Василий Иванович, мен ишчилернинъ акъикый иште насыл чалышкъанларыны ильк сефер коръдим, — деп Энвер икяесини битирди.

— Бу яхшы! — деди Терентьев ве ваза ичиндеки чечеклерни тюзетти. — Пек яхшы!

— Неси яхшы? — деп сорады Энвер анъламайып.

— Шусы яхшы ки, сен инсан эмегине дегерли къыймет кесе башладынь, — деп кулюмсиреди Василий Иванович. — Хаялынъ чокъ, лякин башынъда даа айдынлыкъ аз, акъылсыз хазар. Девиримиз исе айдынлыкъ талап эте.

— Мажормы?

— Минор да мумкюн, лякин, догърусыны айтмакъ керек олса, — деп оджа еринден котерилип бир къач адым атты, — девиримиз мажорлы. Эр девирнинъ озюне айт сес инджелиги бар. Бизим девирнинъ сеси айдын, темиз. Лякин баш кутъмеге керекмей. Омюрнинъ озю нота сатырларына тизилип ята. Бир кимсеге: халкъкъа да, озюнге де ялан айтмакъ керекмей. Ялынъыз акъикъатны, ялынъыз акъикъатны...

— Акъикъат, эльбетте, акъикъаттыр. Мына бу фикирнен сыкъы багълы бир шей — итальян «инаныджылары» акъкъында тюшюнджемни айтмагъа истейим. Валлаий-билляий, мен оларны бегенмейим. Бу — меним шахсий сезгим, — Энвер бираз къызарды. — Олар бир тарафлы ве реаль акъикъаттан узакъ эдилер. Оларда, насылдыр, бир схема эсас ер тутат: эгер опера олса, мытлакъ онынъ темелини эфсане, я да икяе тешкиль этмек керек. Оларны омюране меселелер пек меракъландырмай эди. Кене янъы суаль догъа: сиз бунъа насыл бакъасынъыз, эр шей акъкъында музыка язмакъ мумкюнми?

— Эр шей акъкъында дейсинъми? Мумкюн! — деп къатиен беян этти Василий Иванович. — Айды бир мисаль кетирейик. Чайковский адий адамларны санагъа чыкъармагъа сакъынмады. Шимди «Евгений Онегин» — классика, лякин онда аллалар, я да мешур къараманлар ёкъ. Ялынъыз рус аилесининъ тарихы. Эм костюмлери де шу девирге айт ве типик. Мен кендиге суаль берем: не ичюн биз озь девиримизни джиддий музыканен ифаде этмеге тырышмаймыз? Себеп неде?

— Бильмейим, — деди Энвер ойгъа далып. — Шай дуям ки, земаневий мевзугъа язылган музыка менимджесине, джан сыкъар. Анълайым ки, эр бир иш, эр бир зенаат керек ве файдалы. Мына, эким Дагъджы хасталарны тедавий эте. Оны эр ким севе, сая, лякин онынъ акъкъында опера язмакъ мумкюнми? Я Кох таячыкъларыны ариянен ифаде этмек къолаймы? Ойле китаплар бар ки, оларнынъ мундериджесине яхшы музыка язмакъ мумкюн, дигер эсерлер исе, истидатлы олсалар да, музыкагъа къоймагъа келишмейлер.

— Мисаль? — деди оджа ве айнеджиликнен козьлерини юмды, Энвернинъ къызгъынлыгъы оны меракъландыра эди.

— Мына, «Вишне багъчасы» — лирик ве музыкалы эсер. «Базар куню» исе менимдже, музыкагъа келишмез. Барсын, Нехлюдов ария иджра этсин, оны козьлерим огюне кетирип, анълап оламайым. Кулюнчли олып чыкъар. Я да Гладковнынъ «Цементи»? Амма «Демир ташкъыны» музыкагъа къоюла билер. Атта аджайип олур! Энвер еринден турды. — Мен оны окъудым ве саифелеринден козьлеримни чекип аламадым. Не севги, не чешит левхалар... Лякин насыл бир ташкъын! Буюк, къуветли, токътатылмаз ташкъын... Мен оны дуям, корем, сезем, эшитем. Булар музыка ичюн эмиетке малик. Эм Фурмановнынъ «Исьяны» да музыкалы, я Золя?... Ёкъ, тасавур эталмайым. Амма о — классик, улу истидат. Коресинъизми, Василий Иванович, базы бир пек яхшы ве меракълы эсерлерге музыка язмакъ пек къыйын...

— Аман-аман къандырдынъ мени, акъылсыз хазар, къандырдынъ, — деди Василий Иванович къолларыны котерип. — Теслим олам... Сонъра джиддий сёзге кечти: — Санъа биринджи азырланув берильди. Энди музы-

када озюнье ёл ве ер сайлап алмакъ керек. Меним санъа тевсием консерваториянынъ фортепиано сыныфына кир. Сенинъ индже дуйгъуларынъ бар. Йыр язмакъ!.. — деп оджа янып битеяткъан алтын тюз уфукъкъа тюшюнджели бакъты. — Эгер истидадынъ етсе, композиторлыкъ факультетинде окъумасанъ да, язарсынъ. Амма сен даа он еди яшындасынъ, ве эр шей санъа енгиль олып корюне. Менимджесине, музыка яратувда истидатлысынъмы, ёкъса ёкъмы, — беш йыл окъумасанъ да, анъламакъ мумкюн олур. Вальсчиклер ве романсчыкъларны эр бир музыка тасили алгъан киши яза билир.

Энвер башыны кокюсине эгилъти. Пианиноджы олмакъмы?.. О бир заман виртуоз оламаз, я сонъра?.. Асыл ялынъыз онынъ эшите бильген сакин, айретли музыкасыны ред этмек керекми?

— Я сиз не ичюн меним музыка яратувымдан бир шей чыкъмаз деп тюшюнесинъиз? — деди Энвер дарылып.

— Мен ойле демедем. Лякин инан, «Типеррериге баргъандже ёл узакъ, бизге даа чокъ вакъыт адымламакъ лязим». Санъа исе келеджек сене консерваториягъа кирмек керек. Василий Иванович онъ къолуны яшнынъ омузына къойды ве Энвер сизди ки, бу не къадар начар, къартджасына такъатсыз къол. Ялынъыз узун ве къуветли пармакълары пианиноджы пармакълары олып къалгъанлар деп тюшюнди. — Мен санъа, анджакъ белли ве акъикъатен къыйметли эсер яратмакъ ичюн чокъ омюрлер, вакъиалар, аллар корип-кечирмек керек, демеге истедим. «Варшавянканы» язгъан киши, кандалларыны тасырдатып, Владивостоктан Нерчинске джаяв барып чыкъты. «Марсельезанынъ» музллифи къолларына сила сыкъып, инкъиляп душманларына къаршы кокюс керди ве Бастилиянынъ диварыны тюфек къундагынен тасырдатты. Озь халкъынен берабер яшагъан ве курешкен, къаарьленген ве чалышкъан адам, онынъ йыр хазинелерини эшитир, бар сесинен текрарлар ве озю де янъы, гузель йырлар ярата билир!

Сонъки имтианлардан сонъ берильген концертте талелелернинъ озьлери иштирак эттилер, бал-маскарада исе, эдебий къараманларны ифаде этип, чыкъышта булундылар.

Олар танъда эвлерине къайтып кеттилер. Кызлар опюшти, огъланлар исе бири-бирлерининъ къолларыны сыкъып савлукълаштылар. Энди олар талелелер дегиллер. Олар эм шадлы, эм кедерлилер...

Танъ, денъизни алтын боянен боялады. Могаби, даа юкъу укюминде къаларакъ, ачыкъ мавы кокнинъ къучагында айдынланмакъта эди.

Селим, Пушкин бульварына таба айланды. Энвер эвине ёнельди. Бир къач афта кечер-кечмез, о узакъларгъа ёл тутаджакъ. Чокъ вакъытлар не Могаби дагъчыгыны, не Ливадиядаки «Падиша сокъагыны» не Ливан кедрлерини коралмайджакъ. О Ленинград консерваториясына кетеджек.

Эмине огълуны Киевге ёлламагъа истеп, озь тилегини инатлыкънен талап этмекте эди:

— Мадамки, сен тек консерваториягъа кирмеге къарар бердинъ, арзунъны алгъышламасам да, — деди о огълуна, — Киевге кет. Икълими де йымшакъ эм бизге де якъын.

Лякин Энвер гедже-кунъдюз Ленинград консерваториясына кирмекни хаяллана эди. Анда Карл Христианович, эм о, Василий Ивановичке язгъан эр мектюбинде Энвер акъкында сораштыра эди. Анда, Петербург-Петроград-Ленинградда, улу Глинка ве Римский-Корсаков, Мусоргский ве Чайковский, Глазунов ве Прокофьев яшады ве яратыджылыкънен огъраштылар.

— Эбет, эбет, Ленинградгъа, — деп огей огълуна къол тутты Константин Михайлович. — Анда бала меним къорантамда яшар, умумятакъхане ве я да шахсий квартираларда коше тутмаз.

Эмине умютли козьлеринен эким Дагъджыгъа назар ташлады. Эмин Сеитович де аиле меджлисине махсус чагырылгъан эди. Ола билир, эким Эминенинъ тарафыны тутар.

— Меним пациентим сагъ-саламет, — деди эким, сонъ терен ойгъа далды. — Анджакъ бойле къарар къабул этювде телюке ёкъ дегиль... О бир-раз сусты. — Лякин келишикли яшайыш шарайтына ве къатты режимге

риаат этильсе, — деди эким Энвернинъ омузына шамар урып; — Сыджакъ урба кийген ве токъ кишиге ич бир тюрлю икълим хавфлы дегиль! Меним сонъки къарарым — Энверге Шималий Пальмирагъа кетмеге изин берем.

Бунгъа Энвер ойле къуванды ки, атта Эмин Сеитовичке тешеккюр айтмагъа биле унутты. Азбаргъа чыкъып кыгчырды:

— Даша апте! Мен Ленинградгъа кетем!

Даша языкъ ашханеден бакъаракъ, оглюгине къолларыны сюртти.

— Пек яхшы, Энверчик, мен де шадланам! — деди.

Энвер, Даша аптенинъ янакъларындан опыти, онынъ къолларындан тутып бир къач кере айландырды. Энвер бахтлы ве къуванчлы эди. Оны балалыкъ чагъындан бильген ве севгенлернинъ джумлеси севине. Тек Халиль бей айретленмей эди.

— Къартбабам! — деп охшады оны Энвер. — Озюнъиз мангъа: «Музыка урушларгъа кеткенде рухландыра!» — деп айткъан эдинъиз де я...

Къартбабанынъ индже къашы ошлу суретте кыбырданды.

— Меним достум, урушларгъа кеткенлерни эвель-эзельден берли къадын-къызлар рухландыра эдилер, эрлер исе дженклерге ёнеле, уруша, оле, я да къайтып келе эдилер... Мадамки музыка сенинъ талиинъ, бар, онынъле огъраш!

Энвер къартбабасына джевап бермейип, шай тюшюнди: «Меракълы шей. Я Василий Иванович бунгъа не дер экен! Инанам: анълар ве мангъа къол тутар».

Терентьев эвчиги огюнде багъдаш къурып отура ве мангъалы устюнде озюнинъ севимли «геркулес» быламыгъыны пишире эди.

— Василий Иванович! — деп узакътан кыгчырды Энвер. — Мен Ленинградгъа кетем. Консерваторияда окъуйджагъым. Сизинъ дегенинъиз киби, фортепиано болугине кирерим!

— Пек яхшы, Энвер, — деп оджа еринден турып шегиртине таба адымлады. — Мен сени бу лепанен сыйламам, — деп къошты о, мангъалдан къайнагъан быламыкъны тюшюрюп. — Биз чай ичермиз. Чай ичкенде, субетлешмек де кейф бере. — Оджа мангъал устуне тютюнден сияргъан чайникни къойды. — Айды, эр шейни сырасынен айт.

Къарт музыкант дикъкъатле динъледи, лякин, шегирти бир де-бир шейни ачыкъ айтмагъаныны сезип, онынъ козьлерине тикленип бакъты.

— Шубъм ёкъ. Эбетте сенинъ Ленинграддаки сойларынъ яхшы, ола билир, ачыкъ юрекли адамлардыр, лякин, коресинъми, ойле къорантада яшамакъ эр вакъыт онъайтлы олмай, мен сенинъле якъын танышым Ядвига Хоткевичке мектюп ёлларым. О меним бир заман Сибирьде гизли ишлерде берабер иштирак эткен достумнынъ тул апакъайы. Эгер сенинъ юрегинъни сувукъ я да онъайтсызлыкъ кемирсе, Ядвига Брониславнагъа барырсынъ. О — мераметли ве акъыллы къадын.

Испания вакъиалары акъкъында хаберлерни эр кес сабырсызлыкънен беклей, газеталарны шу арада сатын ала эдилер. Эвлеринде радиоприёмниклер олгъанлар хаберлерни бир кунъ эвель эшитте эдилер.

Энвер азбар къапы янында почтаджыны расткетирип, онынъ къолундан газетаны илип алды ве къартбабасына чапып барды.

Ачыкъ пенджере пердечиги ельчиктен ельпиреди. Столчыкъ устюндеки илядж шишечиклери салланды, амма Халиль бей «Яваш»! — демеди, «къапыны тасырдатып къапатма! — демеди. Торунунынъ къолундан газетаны тартып алды ве саифелерини тез-тез айландырып бакъты. Экинджи саифенинъ солундан сагъына къадар буюк арифлернен язылгъан серлеваны окъуды: «Республикаджыларнынъ Гвадалахара тюбюндеки гъалевеси!»

Къарт тешегинден котерильди ве «Но пассаран!», «Салют!» деп сары, арыкълагъан къолуны тёпеге котерди. — Олар кечамазлар! — О агъырдан нефес алып, кене ястыкъларгъа таянды ве Энвер сечип алды: сонъки вакъытларда къартбаба тез-тез азмакъта эди. Чал сачлар оськен, бети узангъан. Тек козьлери баштаки киби яна, лякин ачыкъ якъасы энди такъатсызлангъан мучесини даа айдын косътере эди.

— Не олса да, урушлар Мадрид тюбюнде девам этелер. Амма бу даа

бир шей демек дегиль,— деп Халиль бей кѳуру дудакѳларыны тилинен ялады.— Йигирминджи сенеси беязлар Орѳл тюбюнде эдилер, лякин тезден кѳачып кеттилер...

— Кѳартбабам!— незакетликнен хастанынѳ сѳзюни больди Энвер, онынѳ тѳшегини тюзетерек.— Артекке испан балалары кельгенлер. Анѳлайсынѳызмы, анда бабалары курешкен вакѳытта, олар бизде мусафир оладжакѳлар. Биз олар ичюн концерт бермеге азырланамыз.

Халиль бей торуныны дикѳкѳатнен динѳледи. Испан балалары ичюн берильген концертте иштирак ѳтмек — бу буюк шан-шуреттир.

— Артекке бармакѳны ред ѳтме,— деди кѳарт зорнен нефес алып.— ѳгер меним алым агѳырлашса, сен эп-бир ярдым ѳталмазсынѳ. Онынѳ ичюн анда кет ве испан кѳараманларынынѳ балаларыны кѳувандыр.

— Кѳартбабам, я мен сизни насыл кѳалдырып кетейим?

— Сус! Биль ки, музыка уруш вакѳтында керек!— Кѳарт терен нефес алды ве сербестче девам ѳтти:— Я сен Арколь барабанджысы акѳкѳында икѳяени ѳшиткен ѳдинѳми? Шу вакѳыт реакция кѳуветлери яш франсыз республикасынынѳ сакѳчыларына уджюм ѳткенде, Арколь копюри янында буюк уруш кѳайнады. Бу — аль ѳтиджи дакѳикѳалар ѳди. Кѳудретли та-зыйѳкѳкѳа даяналмай, республикаджылар кѳоркѳтылар. ѳнди кери че-кильмеге сигнал берильген ѳди. Лякин яш барабанджы Жан, Сербестлик ордусы залымларнынѳ огюнде кѳачаджакѳына инанмады.

Лякин онынѳ янындан шашмалагѳан кишилѳр чапып кете, кѳуршунлар сызгѳыра ѳди. Яш бала барабан таячѳкѳларыны кѳолларына алды ве: «Ог-ге, огге, душмангѳа кѳаршы!»ны чалып башлады. Аскерлер утанып, кене уджюмге атылдылар ве мисли ѳтмеген енѳишни кѳазандылар. Арколь копюри кѳара кѳуветлерге берильмеди.

Энвер диваргѳа асылы саатке бакѳты.

— Кѳартбабам, илядж ичинѳиз.

— Айды бер, деди Халиль бей чырайыны сытып, бир чай кѳашыгѳы аджджы иляджны ютты. ѳеджаны сѳне башлады. О сары ве шишкен козѳ кѳапакѳларыны ѳргѳун-ѳргѳун ашагѳы ѳндирди. Энвер яваштан котериль-ди, лякин кѳарт шу анѳде козѳлерини ачты.— Кет, раатлан. Саба Артекке кетерсинѳ. Селям сѳйле. Бильдир ки, мен бутюн омюрим бою... Меним башыма нелер кельсе-кельсин, сен концертке бар. Манѳа сѳз бересинѳми?

— Инанынѳыз, кѳартбабам, сѳз берем...

Энвер гедже кѳапы тасырдысындан ве ѳеджанлы сеслерден уянды.

— Кѳартбабанѳ олеята,— деди Даша агѳламсырап, Энвер одасындан чапып чыкѳкѳанда.

Тезден эким ве яш амелиятчы кельди. Олар Халиль бейнинѳ одасына кирдилер. Сонѳ андан амелиятчы чыкѳып Энверни чагѳырды.

Одада уфакѳ лампачыкѳ яна. Халиль бей сырты устюнде узанып арет-кетсиз ята, башы уджунда Энвернинѳ анасы ѳмине отура ѳди.

— Энвер, Артекке кетмеге азырланасынѳми? Унутмадынѳми?... Сен борджлусынѳ,— деди яваштан кѳартбаба торунына.— Хаста сѳзюни бити-рип оламады. Кене оксюрювден богѳулып башлады.— Тувгѳан коюмде...— деп кѳырылдады Халиль бей ве кене Энверге бакѳты.— Ялпакѳ-Ташта... ѳнди кет, торунчыгѳым, бильдир испан балаларына... Но пассаран...

Энвер озюни зар-зоруна тута ѳди. Онынѳ богѳазыны бир шей сыкѳты: агѳлап оламады.

Ана ве ѳвляд одадан чыкѳтылар. Энверге Артекке кетмек керек ѳди, кѳартбабасына сѳз берди, ѳм сѳзюни илле тутаджакѳ!

Артекте испан балалары ичюн бериледжек концерт иштиракчилерини эки кѳат таш бинагѳа алып бардылар. Анда, ашханеде, алель-аджеле кѳурулгѳан ѳстрадада рояль бар, сана ве темашаджылар залы арасында кѳызыл кѳумачтан тикильген перде асылы тура ѳди. Энвернен кельген балалар санада анда-мында доланып юре, рояль клавишлерини тюртип бакѳа ве перде тешичиклеринден залны сейир ѳте эдилер.

Шаматалы темашаджылар залны толдурды. Испан балачыкѳларыны

танымакъ къолай: олар эсмери, къара сачлы, эписи бир тюсте урба кийгенлер.

Ниает орталыкъ чым-чырт олды ве концерт алып барыджы сана орта-сына чыкъты. Оны эльчырпмаларнен къаршылап алдылар. Концерт алып барыджы текяран ял алгъан сонъ, программанынъ биринджи номерини илян этти:

— Михаил Светлов. Гренада. Лика Тодорова окъуй.

Осип-еткен ве дюльберлешкен Лика санагъа чыкъты. Тыныкъ залда онынъ сеси башта алчакъ, сонъра кеткен сайын котериле берди:

...Пек ярашыкъ ады,
Юксек шаны бар,—
Испаниядадыр
Гренада — дияр.

Ликанынъ сеси темиз ве кескин янъгырады:

Эльвида, достларым,
Эльвида, эвим.
Гренадам, Гренадам,
Гренадам меним!..

Ликанынъ бети ал, козьлери санарсынъ яна эди. Къызыл аскер кольме-ги, юксек чызмалар кийген ве санарсынъ алев киби ал явлукъ такъкъан Лика эфсанеден чыкъып кельген къараманны анъдыра эди. О, шиирни джан-юректен айта эди:

Эвимни быракътым,
Кеттим къавгъагъа,
Гренада топрагъын
Халкъымчюн алмагъа...

Бу дакъикъаларда Энвер, Ликагъа эр шейни, онынъ акъмакъча севгиси-ни биле афу этмеге азыр эди. Испания балалары Ликаны нефеслерини токътатып динълей эдилер. Оларнынъ юзьлери кергин: ола билир, козьле-ри огюне, бабаларыннъ баррикадаларда ольгенлерини, аналарынынъ аты-лып ольдюрильгенлерини кетире эдилер. Бу балаларнынъ озьлери де куре-ше: фашист къуршунлары астында агъаларына ашайт кетире, республика аскерлерине патронлар джыйып бере эдилер.

Санада кене, санарсынъ, сефер барабанынынъ тасырдысы киби, шиирий сес эшитильмекте:

Гренадам, Гренадам,
Гренадам меним!..

Испан балалары йырнынъ сёзлерини анъламасалар да, лякин «Грена-да» дегенде, аякъкъа туруп, сыкъылгъан юмрукъларыны котере эдилер.

Энвер гъурур ве кунъджиликнен залны сейир этип, бираз айретленди: не ичюн балалар алчакъ бойлу? О, испаниялыларны сельби киби юксектир-лер деп беллей эди, амма шу арада утанып къызарды: анджакъ залда отургъанларнынъ арасында он учъ яшындан буюги ёкъ эди, чюнки айны заманда он дёрт яшында балалар, къолларына сия сыкъып, республика-нынъ сербестлиги ве шан-шуретини къорчалай эдилер.

Концерт алып-барыджы, Энвернинъ омузыны тюртип, санагъа чыкъты ве илян этти:

— Глинка. «Арагонская хота». Рояльде Энвер Меджитов иджра эте.

Хотаны эеджансыз динъледилер. Испан балаларына кастеньеталарсыз, чанълы даресиз ве тамбуринсиз чалынгъан ава худжур корюнди ве буюк тесир къалдыргъаны ёкъ. Амма Моцартнынъ «Бешик йыры» озюнинъ тыныкъ ве айдын макъамынен балаларнынъ дикъкъатыны джелып этти.

Энвер козь къыйыгъындан залгъа бакъты. Биринджи сырада отургъан къызчыкъ янагыны къолуна таяндырып, онъа тюшюндженен бакъа эди. Анълашыла, эзилер балаларны тесирлендире. Яш музыкаджи сонъки аккордларны йымшакъ ве тыныкъча чалды. Сонъра алетнинъ къапагыны къапатып, бирден еринден котерильди ве рампагъа адымлады.

— Аранъыздан мени ким анълар?— деп франсызджа сорады.— Мен испанджа бильмейим, амма сизге чокъ шей сёйлемек керек... Мытлакъа керек!

Балалар озъ арасы джанлы фысылдаштылар. Санагъа он эки-он учъ яшларында къара козьлю, кесментик огъланчыкъ котерильди.

— Мен франсызджа билем, деди бала утанаракъ кулюмсиреп.— Лякин риджа этем, явашча сёйленингиз.

Энвер ашыкъмайып, энъ саде, энъ анълайышлы сёзлерни сайлап, къартбабасы акъкъында икяеге башлады:

— Къартбабам агъыр хаста олса да, сизинъ акъкъынъызда, Испания ве онынъ сербестлиги акъкъында тюшюне. О сизинъ ичюн бир къач ава чалмамны манъа авале этти... Меним къартбабам та генчлик йылларындан башлап, къолуна сила аларакъ, сербестлик огърунда курешти. Энвер рояльнинъ къапагъыны ачты.— Къартбабамнынъ пек севген авасыны ве сизинъ эшкъынъызгъа Шопеннинъ «Реквием»ни чалайым. Шопен де сербестлик ичюн озъ музыкасынен курешкен.

Реквием, санарсынъ боран киби янъгырады. Музыка озъ ёлундан олюм ве элемни котерип атаракъ, къоджаман ве къудретли далгъагъа чевирилип, котериле эди!

Кичкене испаниялылар эписи аякъкъа тураракъ, къычыра эдилер:

— Оле! О-ле!..— Олар, испан, франсыз ве рус сёзлерини къарыштырып, озълерининъ нидже мешакъкъатлар корьген ватанына садыкълыгъыны бильдирип, ант эте эдилер.

Гемининъ буруны, денъиз мавылыгъыны ярып, ялдап кете, онынъ артындан беяз из копкиклене эди. Балалар сынагъан тесирлери акъкъында котеринки сеснен ве шадлыкънен сёйлеше, Артекни текрар зиярет этмеге хаяллана эдилер.

Ялынъыз Энвер, башыны кокюсине асып, кедеринден индемей, онынъ юреги агълай эди. Тезден эвге барып етмек, къартбабаны сагъ-селямет корьмек керек. Я эгер етиштирип оламаса... Бойле алда Энвер озю тувгъан Ялпакъ-Таш мезарлыгъында къартбабасы ичюн ер сайлап алып. Скеледе Энвер концерт бригадасынен алель-аджеле савлукълашып эвге чапып кетти.

Факъат ёлда расткельгенлерден анълады ки, Халиль бей кечинген ве оны комгенлер.

— Мени беклемейип комдинъизми?— деди Энвер азбар ортасында токътап. О башыны къолларынен тутып,— анам, менсиз комдинъизми?— деп окюрип агълады.

— Сен насыл мусульмансынъ. Ёкъса шериат къанунына бинаен мерумны кунъ къавушмаздан огюне топракъкъа берильгенини бильмейсинъми? Эминенинъ сеси къарыкъ, козьлери сёнюк, бети сонъ дередже ёргъун эди. Энвер ильк сефер анасынынъ башында чал сачлар сечти, эм олар баштаки киби, гурь дегиль эдилер.

— Мен Ялпакъ-Ташкъа, къартбабамнынъ къабирине барып, онынънен савлукълашаджагъым, ана,— деди Энвер.

— Къартбабанъны мында, Ялтада комдик.

— Не ичюн Ялтада?— Энвер керилип ачылгъан козьлеринен анасынынъ козьлерине бакъты.— О васиет эткен эди... Тувгъан коюмде комонъиз деп риджа эткен эди де...

— О бир дюньягъа кеткенлер ичюн, огълум, бунынъ фаркъы ёкъ,— талгъынлыкънен анълатты Эмине.— Барсын, бизим янымызда олсун. Бизим урьметли тувгъанымызны тазиматларнен комдилер...— деп Энвернинъ анасы козяшларыны сильди.— Маариф Халкъ Комиссарлыгъынынъ векиллери ве оджалар, табутны юксек котерип, мезарлыкъкъа алып бардылар. Комген сонъ, эписи бизге къайтып кельдилер, райкомнынъ биринджи секретары ве Февзиев де...— Эмине текяран сакинлешти.— Къартбабанъ акъкъында ойле сыджакъ алгъышлы сёзлер айттылар...

Энвер деерлик динълегени ёкъ. Онынъ юреги сувукъ ташчыкъкъа чевирильди: «Ялан айттылар, къартбабамны алдаттылар»,— деп тюшюнди о.

— Сенинъ дженазде корюнмегенинъе айретлендилер,— деп кьошты Эмине. Шуны хатрынъда тут: оларгъа сен хастасынъ дедим.

— Сен эр вакъыт ялан айта экенсинъ!— деп багъырды Энвер.— Къарт-бабама да, манъа да, бельки меним тувгъан бабама да ялан айткъандыр-сынъ... Мен сизинъле разы дегилим!

Эмине шашып къалды. Огълунынъ янына яваштан келип, онынъ омузларыны тутып сыкъты.

— Сен не дединъ?

— Бир шей дегеним ёкъ. Омузларымны быракъ!

— Сен дединъ ки, менден разы дегильсинъ!— деди сувукъ юрекнен ана.

— Сенинъ бабанъ алчакъ киши эди. Я сен бу акъта тюшюнмединъми? Лякин сен буны къайдан биледжек эдинъ?..

Акъшам устю ана ве эвлят бири-бирилерине къаршы тура эдилер. Энвернинъ чырайы даа пек тюрленди, бети ап-акъ олды, амма, дарылувыны енъип, озюни къолгъа алды.

— Айса меним бабам санъа не япты?

— О, къоркъакъ эди! Сенинъ ич бир шейде къабаатынъ ёкъ. Лякин менден дегиль, Меджитовлардан сора... Олды-не олды, истесенъ менден сора, эр шейни сырасынен айтырым.

Энвер башыны асып ве сес-солукъ чыкъармайып динъледи, сонъ къамышлардан орюльген отургъычкъа таянып:

— Карл Христианович билеми?— деп сорады.

— Эбетте, биле эди. Мен онъа эр ишни айтып-анълаткъан эдим,— Эмине, отургъычнынъ экинджи четине таянып ве кенаргъа айланып, солкъулдап агълады.— О вакъыт янъгъыз озюм къалгъан эдим,— деп кьошты.— Бабам хаялланмагъа севе эди... Сен манъа таянъгыч олып осерсинъ деп тюшюне, эсасен сенинъ ичюн къайгъыра эдим. Эм сенинъ ичюн Карл Христиановичтен узакълашмагъа меджбур олдым. О исе мени севе-сая, сени де пек севе эди. О санъа алышыр деп умют этмеген эдим,— деп кокюс кечирди.— Я Константин Михайлович... Онынъ акъкъында не дейим?.. Акъкъы керекмей, яхшы киши...— Эмине козьяшларыны сюрти.— Не олса да, сен энди эр шейни билесинъ. Амма олып-кечкенлернинъ эписини мен энди чокътан унуттым. Сени къартбабанъ ве Константин Михайлович бакъып осьтюрдилер. Сенинъ акъкъынъда Карл Христианович де къайгъырды ве къайгъыра. Демек, эр шей бойле олды. Ананъны афу эт, балам, манъа да къолай дегиль. Айды энди Ленинградгъа азырлан.

Энвер индемейип динъледи. Онынъ бабасы... Энвер оны нидже йылар севип-сайып бекледи, инанды, ола билир, сагъ-селяметтир, къайтып келир деп хаялланды. Факъат о башкъа бир киши экен...

— Демек, мени догъмаздан эвель быракъкъан. Мен исе тюшюне эдим... Энвер анасынынъ козълерине бакъып, даа деми айткъан сёзлерине пешман этти.— Сиз де мени афу этинъиз, сютюнъизни эял этинъиз, анам!

— Ана эр вакъыт, эр шейни багъышлар,— деди Эмине, сыджакъ янагъыны эвлядынынъ янагъына таяндырып.— Меним гъарипчигим!..

Ана бу къара хаберлер Энверге не къадар агъыр тесир быракъкъаныны дуйып, даа бир къач дакъикъа эвельси кендини тутып олмагъаны ичюн кедерлене эди. Ана ве эвлят, бири-бирини къучакълап, чокъ заман индемейип турдылар.

— Афу эт, мен пек эзиетлендим, бираз вакъыт, тек бир озюм къалып раатланайым,— деди ана.

— Эбет, эбет ана! Огълу энди анасыны ич бир шейде къабаатламай эди. Эмине, Энверни алдатмай, аксине, озъджесине онынъ раатлыгъыны къорчаламагъа тырыша экен...

Энвер, Дашанынъ яваштан келип-чыкъкъаныны дуймай къалды. О, Энверни стол башына отуртып, сыджакъ чай берди.

Гедже тынч ве айсыз. Ачыкъ пенджереден кюю къаранлыкъ джылышып келе эди. Ялынъыз патта-сатта пальма ве магнолияларнынъ япракълары арасында сыджакъ еллер долана, япракълар, санки телюке кетирип шувудай эдилер. Энвер башыны асты...

— Даша аптем! Меним къартбабам...

— Ойле яныкъланма, Энвер, къартбабанъ эбедий еринде раат ятар. Яхшы киши эди, пек яхшы, — деди Даша столдан савутларны джыйыштырып. — Энди онынъ джаныны кимсе агъырттырмаз, юрегини кимсе дертлендирмез. Не япмалы, къарт эди. Бизлерге, къартларгъа, базада омюр де татлы корюнмей. Мына, мен чалышам, озюмни кечиндирем. Амма, эгер тешекке ятып, башкъаларынынъ башына мусибет олсам, асыл яшамагъа гонълюм къалмаз... Сувны биле истеп ичеджесинъ. Къартбабанъ исе энди раатлана. Байгъушнынъ эджели еткен...

— Эй, меним Даша аптем! — деди Энвер башыны онынъ бурюшик авучларына эндирип. — Сув аначыгъы акъкъында икье этсенъиз!

— О, бельки, сув аначыгъы дегиль де, бир де-бир кимсенинъ джаныдыр! — деп йырлагъан киби лафыны башлады Даша. — Сен исе агъла, Энвер, утанмайып агъла, юрегинъе енгиллик тюшер. Апте, Энвернинъ чуллангъан йымшакъ сачларыны сыйпай эди. Амма Энвер агълап оламады.

— Санъа раатланмакъ, яхшы юкълап тоймакъ керек, Энверчик! — деди незакетнен Даша. — Азбарда, темиз авада ят. Даша Энвернинъ ятагъыны магнолия тюбюне тешеп къойды. Терек ойле къарт эди ки, артыкъ чечек биле ачамай. Онынъ япракълары тюбюнде къаранлыкъ даа къою олып корюне эди.

Худжур шей. Китапларда, юрек араретленген ве эеджанлангъан дакъыкъларда, инсан юкълап оламай деп язалар. Амма Энвер, башыны ястыгъына таяндырып-таяндырмаз, санарсынъ шу анъде ер ярылып, ерге кирди — терен юкъутъа далды. Кеткен сайын нефес алмакъ къыйын келе эди, дерсинъ онынъ кокюсине агъыр юк къойгъанлар. Энвер тюш корьди: бу агъачлар узеринде Батыйнынъ атлы аскерлери зиярет эте эдилер. Оларнынъ арасында Энвернинъ кезлеви къартбабасы Абдул Меджитов да бар эди. О, тишлерини ыржайтып:

— Сен меним торунымсынъ! — деп, тырнагъы кемирильген былашыкъ ишарет пармагъынен торуныны косътерди.

— Ёкъ! — деп кычырмагъа тырышты Энвер, амма сесини чыкъарып оламады, тек гъаает агъыр агъачлар тюбюнде кемиклерининъ насыл гъычырдагъаныны эшитти, сонъра тыпкыс тюпсюз къуюгъа авдарылып кетти.

Бала тезден тынчлыкъ ве къоркъудан уянды, лякин козьлерини ачамагъа къувети етмеді. Эр ерни сагъыр къаранлыкъ сарып алгъан эди. О, тирсегине таянып, тынчыкъны динълеп башлады...

Саба эрте азнкли ве ыслакъ къасыргъа учып кельди. Алем санарсынъ джанланды, шамата, сеслер ве арекетнен толды. Пальмалар шувулдай, магнолияларнынъ серт япракълары кастеньеталар киби шатырдай эдилер. Энвернинъ бетине тузлу темиз тамчылар тюштилер. Оларны денъиз тафрафтан кучлю ель кетире эди.

Огълан козьлерини ачты. Нефес алмасы сербест ве енгиль эди. Ягъмур ювгъан от-оленлер ве чечеклер даа кескиндже къокъуй эдилер. Энвер саба сааринде денъизге барып, далгъаларны сейир этмеге истеди. Еринден турып, алель-аджеле кийинди.

Азбар къапычыгъы Энвернинъ артындан тасырдап къапалды. Йигит шу анъде токътап динъленди. Анълашыла, сызгъыргъан кучлю ель вакътында къапы тасырдысы эмиетке малик бир шей дегиль эди. Оны не Даша, не азбарджы эшитмедилер, анасы ве огей бабасы исе дуйгъанлары ёкъ: оларнынъ пенджереси къалын перденен орътюли эди.

Не ичюндир, Энвер озюнден сорады: аджеба Константин Михайлович Испаниягъа барса не япар экен? Джевап тапалмады. Къолларыны керип, ельге къаршы тез-тез ёнельди. Ашагъыда, учурым тюбюнде, денъиз тюземлиги къаранлыкъта ешилдже корюне эди. Сынъырсыз, шиддетли ве окели денъиз озь ялысына котерилип атыла, тегерек далгъалар, къаяларгъа урулып, бос чакъылларны сув тюбюне алып кете ве текрар ялыгъа къайтарып кетире эдилер. Денъиз эр бир джанлы ве джансыз шейни ювып, урып гъайып этмеге ынтыла эди.

Лякин къудретли фуртунагъа къаршы кокюс керип даянгъан топракъ сарсылмаз, безенир, даа гузель чечек ачар. Анджакъ фуртуна ялынъыз йыкъмакъ дегиль, къурмагъа да ярдым эте билир!

ЛИЛЯ БУДЖУРОВА

Лиля Буджурова 1987 сенеси «ТАСС бильдирюви»-нинъ халкъымыз устуне гъайры баштан ягъдыргъан ифтирасындан нефретленип, гъазабы къозгъалып, бир кереден шиирлер яза башлады. Бундан сонъ онда халкъымызнынъ бугунъки вазияти, такъдири акъкъында арды-сыра шиирлер догъды. Лиля отуруп, махсус шиир язмай. Онынъ талпынгъан юрегинде къозгъалгъан фикирлер озъ-озьлюгинден шиирге дёнелер. Лякин халкъымызнынъ фаджиалы такъдири нетиджесинде ана тилини мукеммель билювинден марум олгъан Лиля да шиирлерини рус тилинде яза.

Лиля Буджурова 1958 сенеси Ангрен шеэринде догъды. Ангрен педагогика институтынынъ рус тили ве эдебияты факультетини битирди. Шимди муаллимлик япмакта.

18 МАЙЫС

Айтынъыз, сиз бабам, айтынъыз,
О мудхиш кунълерге къайтынъыз,
Айтынъыз, токътамай танъгъадже,
Хатырда эбедий къалгъандже.

Сед чекип, берменъиз ёл ич де
Озь тувгъан тилимни джоймагъа.
Халкъымнен къуванчта, окюнчте
Миллетнинъ сесине тоймагъа.

Къяныма-денъизнинъ сувлары —
О кунълер-хатыргъа шай синъсин.
Таш олып денъизнинъ къумлары
Манълай ве самайны шай тильсин.

Къандаки хатыра къыйылмаз,
Халкъымнынъ агърысы тыйылмаз.
Гъайрыдан о кунге къайтынъыз,
Айтынъыз, токътамай, айтынъыз...

Айткъанда, сиз мени къыйманъыз,
Халкъ дердин теренге тыйманъыз.
Къайтадан къувулып топракътан
Имдатлар бекленъиз аллахтан.

Токътамай айтынъыз, сусманъыз,
Айтынъыз, эр шейни пысманъыз,
Бар сесле дешеттен айкъырып,
Ярдымлар аранъыз багъырып.

Торунлар хатрына салмакъчюн
О кунни мен сизден билейим.
О агъры ичимде къалмакъчюн
Мен сизден кене де тилейим:

Айтынъыз, сиз бабам, айтынъыз,
Айтынъыз, токътамай, танъгъадже,
— Ватаным! Кърым! — деп,
халкъымыз
Тувгъан юрт багърына толгъандже.

СУВ АНАСЫ

Гедже саркыты Алупкагъа,
Сакинледи гурь денъиз.
Сабийине эгилерек,
Окюнуп агълай Арзы кыыз.

— Къол беринъиз, агъалар,
Денъизден авушайым.
Тувгъан топракъкъа, далгъалар,
Гъайрыдан къавушайым.

Сув анасына дей денъиз:
— Койдешлерни чагъырма,
Мекиялардан къалмады из,
Къара кунъчюн къайгъырма.

Сеннен акърандаш достлардан
Бир кимсечик къалмады.
Йылгъа бою пак отлардан
Чыкъ дегиль, яш тамлады.

Мени азарлайсынъ, денъиз,
Мушкюль хабер сёйлейсинъ?
«Халкъым ичюн Ватан азиз!»
Деген лафкъа конъмейсинъ?

Белли ки, халкъ арасында
Ялан, акъ сёз бир акъмаз.
Мен эминим, меним халкъым
Топрагъыны быракъмаз!

Азапларнынъ чокъ-азыны
Козюмле корип эр анъ,
Биль ки, къуллыкъ да Арзыны
Къоркъузмады бир заман.

Дженнет киби сарайда эп
Дегеним дедик олды.
— Тувгъан юртум, ватаным! — деп,
Багъырым дертке толды.

Билер исенъ, гъурбет ильде
Къалгъан демлер ялынъыз,
«Ай-ненни»ни тувгъан тильде
Йырлар эди Арзы кыыз.

Къара денъизни шай этип,
Баштан сонъуна ялдап,
Севимли Кърымгъа етти,
Ватан бахтыны къоллап.

Бундан сонъ не дерсинъ, денъиз?
Къоркъмай сёйле, догъру айт.
Дагъ ве чель эвляды аджиз
Къалгъан мусибетке къайт.

Енъип оламадылармы,
Эвлятлар бу зиллетни?
Корип онъалмадылармы,
«Бабалар» бу миллетни?

Денъиз бирден ташты, копыти,
Арзынынъ эллерин опыти:

Тарихта ич де тапылмаз
Халкъкъа аит бойле мисаль...
Бербад олунды тайпынмаз
Акъ-адалетликте тимсаль...

Мумкюн хасталыкъны енъмек,
Чиллени ве аяз-къышны.
Ачлыкъ олса, онъа конъмек,
Эльнен сёкмек чель-къыртышны.

Зытлашкъан эр ят унсургъа
Тапмакъ мумкюн бинъ бир чаре.
Себеп тапып бир хусургъа,
Къалырсынъ олып бичаре.

Мудхиш, вахшиане дженктен
Мумкюн къайтып кельмек эвге.
Кереккенде къол узатып,
Яхшылыкъ япмакъ биревге.

Даа десем, мумкюн енгиль
Душмандан акътыман алмакъ.
Амма ич де мумкюн дегиль
Ифтирадан аман къалмакъ?

Тек ифтира, къоркъу — бу кучъ —
Халкъны апансыздан богъды.
Ифтира бу халкъчюн окюнч...
Къоркъу исе юрттан къувды.

Къыркъ беш йылдыр халкънынъ
сюрдю...

Сен де мендай яс тутасынъ.
Озь юртунда янъгъыз къалгъан
Екяне кърымтатарсынъ.

Бекле, юртдашларны, кызым,
Эмин ол, илле къайтырлар.
Гъайры баштан тиклеп эв-из,
Ватан йырларын айтырлар.

Гедже саркыты Алупкагъа
Шувуддап агълай гурь денъиз.
Къучагъында огъулынен
Халкъыны беклей Арзы кыыз.

— Ничюн меним бу козьлерим
 Къарадан-къара, бабам?
 — Къара денъиз сувларындан
 Къарадыр, меним, балам!
 — Козьлеринъиз токътамайып
 Ничюн яшлана, бабам?
 — Къара куньлер тесиринден
 Яшлана меним, балам.
 — Къайдадыр меним Ватаным
 Сёйленъиз манъа, бабам?
 — Къара денъиз ялысында
 Ватанынъ сенинъ, балам.
 — Ничюн дияр асретине
 Тюшип юресиз, бабам?
 — Онъа себеп — о къара дерт —
 Къара талий, ах, балам!

Мен шаир дегилим... Амма багърымны
 Зугюртлик алында яткъан Кърымнынъ,
 Халкъымнынъ такъдири кыйнагъанычюн
 Юректе ялкъ этип якътырды учкъун.

Ватангъа, халкъыма чукъур къазгъангъа,
 Топрагъым адындан олсун бинъ лянет!
 Къарнындан яврусун сузурып алгъанлар...
 Чыдалмаз агъры бу, бу буюк дешет!

АЙШЕ КОКЪИЕВАНЫНЪ терджимелери.

ЭКИ СОЙ КЪАН

Дамарымда магърур Кърым эвлядынынъ
 Эм де тувгъан рус анамнынъ къаны акъа.
 Балалыкътан Къара денъиз бойларынынъ,
 Яйларнынъ асретлиги мени якъа.

Бабам манъа окъуды урь Есенинни,
 Анам татарджа йырлады «Ай-ненни»ни.
 Олар бир-бирининъ тувгъан тилин даим
 Озюнки деп бильди гуя догъмушдайын.

Анам-бабам гъает хошнут бир-биринден,
 Экимизге бир такъдир деп юре олар.
 Бир тен, бир джан олып асыл бир севгинен
 Эки Ватанны да бирдай севе олар.

Дамарымда эки сой къан къайнамакъта,
 Зытлыкъ кирмек мумкюнми ич бу арагъа?!
 Базан онда чешит алевлер янамакъта,
 Амма кулю сепильмекте бир ярагъа.

Эки сой кѡан акѡа огте, де кериге,
Кѡуршун киби урула о юрегиме.
Анам — Русие ичюн кѡаным магѡрур акѡа,
Баба юртнынѡ гѡамы юрегимни якѡа.

Бу гѡам иле толу теним, ах, нейлерим!
Анам анѡлар, ондан мерамет тилерим.
Эки тюрлю кѡан бар менде, юрегим — бир.
Юрегим де тек Кѡрымгѡа багѡлыдыр.

АЙТАСЫНЪЫЗ...

Айтасынъыз: «Асыл шимди Кѡрымда
Кѡрымтатарларчюн ер ѳкѡтыр»,— дейсиз.
ѳкѡса бизни башкѡа халкѡнынѡ юртунда
ѳбедий юртсыз кѡалдырмакѡ истейсиз?!

Кѡыркѡ алты йыл кѡыйнала халкѡ, эгильмей,
Я о озѡ юртуна лѡйыкѡ дегильми?
Нечюн сусып тура алий кѡанунлар?
Нечюн кѡярдаш халкѡлар сусып кѡалдылар?

Дженктен эвель насыл достча яшадыкѡ,
Отѡмек, тузны бирдаѡ болип ашадыкѡ.
Бирлик олып догѡру ѳлдан дѳнмедик,
Кѡрымны да парча-парча больмедик.

Ватанымыз фелякетке кѡалгѡанда,
Денѡиз, топракѡ атеш киби янгѡанда,
Партизанлыкѡ эттик бирге дагѡларда,
Ѳляк олсакѡ, комѡюльдик бир мезарда.

Шойле экен, кимлерге инандынъыз?
Насыл этип ифтирагѡа кѡандынъыз?
Гуя бизлер — бала-чагѡа, кѡартымыз,
Партизан да — бутюн бир халкѡ
саткѡынмыз?!

Чокѡ бекледик... кѡыркѡ алты йыл кечсе де,
Инандыкѡ биз бойле бир кунѡ келир деп.
Сабыкѡ достлар, я эвельки кѡомшулар
Узатырлар бизге ярдым кѡолун деп.

Чокѡ бекледик хатырларлар бельки деп:
Кимнинѡ топрагѡында ойнап-кулелер,
Кимнинѡ сувун иче, гуя земзем деп,
Кимнинѡ эвинде кейф чатып юрелер.

Унуткѡан олсанъыз шу сѳзлерим акѡ:
«Медведѡ гора» олмаз асыл Аюв-дагѡ.
«Русалка» дегиль де, Арзы-Кѡыз дерлер,
Кѡрымтатардыр Амет-Хан ве дигерлер.

Мусафир ич эвде шорбаджы олмаз.
Олам десе биле, бир вакѡыт онѡмаз.
«Кѡрымтатарларчюн ер ѳкѡ Кѡрымда»,
Демень. О — халкѡымнынѡ тувгѡан юрту да!

РИЗА ФАЗЫЛнынѡ
терджимелери.

ВЕНЕРА

ИБРАИМОВА

ЯНЪГЪЫЗ КЪАДЫННЫНЪ ОЙЛАРЫ

Бу азбарда кунеш пек эрте бата,
Янъгъызлыкъ ерлеше эр бир кошеге.
Пенджеренден агъыр асретлик бакъа,
Меджбурсынъ онынънен субет этмеге.

Янъгъызлыкъ, янъгъызлыкъ ничюн
япыштынъ,
Интикъам аладжакъ эдинъми менден?
Мен де бир вакъытлар севилип-севдим,
Амма хорлукъ беклемедим ич сенден.

Севги! Сен барсынъмы, гонъюлинъ айтсын,
Азаплар ичине озюнъ ташладынъ.
Гуль киби яшлыгъым ачкъан чагъымда
Козъяшлар ичинде къальбим ашладынъ.

Къайгъылар юрекни этсе де яра,
Умютнен уянам эр кунъ, эр сааръ.
Бу сонъсыз хаялнен сырдашкъан ара
Гонъюль кырътышында гуль ача бааръ!

* * *

Бу ёллар етеклей юксек дагъларгъа,
Адымлар экенмиз сокъакълар иле.
Отге ынтылгъанда сефа бам-башкъа,
Мензильге етермиз бир кунъ биз илле.
Севги беслесе, чечекке, ташкъа
Янынъда сырдашкъан азиз ёлдашлар,
Тартынмай сёйлерсинъ юрек-дердинъни,
О вакъыт гонъюль де ишанчкъа толар.
О вакъыт джошып, гузель ынтылышкъа
Яры геджеде биле ёл тапарсынъ ёл.
Аджет де ич къалмаз элем, козъяшкъа,
Арзуларынъ да санъа къучакъ ачар бол.

* * *

Мытлакъ етер, мындан энди кетейик,
Табиаты кенъ-бол достлар янына.
Къыртышларны багъча-багълар этейик,
Пис дуйгъулар кирмез кимсе къанына.
Тек анда биз эйи селямлар иле,
Сайып-севип айткъан келямлар иле,
Яшамакъ истермиз яшагъан сайын,
Юреджек ёлларынъ да олур айдын.
Геджеси субетке келир йылдызлар,
Гузелликлер гонъюллерни ялдызлар.
Ёлдаш олур бизге он дёрт кунълик ай,
Беклеп талып, сельбилер сытмаз чырай.

* * *

Имае этмесенъ озюньни озюнь,
Ель олып учса да эр айткъан сёзюнь,
Пек рушен коръмесе ярынны козюнь,
Къуванып юрьмеге акъкъынъ ёкъ сенинъ.

Озюньнинъ мустакиль фикринъ олмаса,
Арзусыз яшасанъ, гонъюнь бош олса,
Юрекке инсанлар дерди толмаса,
Аятта асыл да бахтынъ ёкъ сенинъ?

Яшасанъ, яша сен инсангъа бенъзеп,
Аятта севимли бир джангъа бенъзеп,
Четке саврулма тобангъа бенъзеп,
Курешсиз къальбинъде тахтынъ ёкъ сенинъ.

Озь инсанлыгъынъны инсандан сора,
Садакъат манасын — имандан сора,
Акыкъат истесенъ — видждандан сора,
Имансыз олмагъа акъкъынъ ёкъ сенинъ?

* * *

Кимнидир сагъынгъангъа бенъзейсинъ?..
Козълеринъден дуям мен буны.
Озь мазюнлигинъни сезмейсинъ,
Тельмирип беклейсинъ, айт, кимни?

Мен сангъа яман сёз ич къатмам,
Элемден иракъым эр заман.
Кеткенде ёлунъны къапатмам,
Окюнип бакъмам ич мен сангъа.

Юректе ираде пек къавий,
Ве гъурур деген бир дуйгъу бар.
Къайгъысын ашкъяр этмез о,
Олса да онынъчюн алем тар.

Кечеджек йыллар да ель киби...
Шадлыкъкъа гъайретле тоярым.
Шай оксюз къаладжакъ севгимни
Айт, къайда, не ерге къоярым?

Атта хаялымдан сен чыкып кеттинъ,
Озюмнинъ олгъанчюн бу багъча-байыр.
Балалыгъым кечкен севимли ерде
Къуванып юрьмеге укъукъым бардыр.

Къальбиме къайгъылар толдургъан эдинъ,
Бугунъ бир къуш киби учтынъ да кеттинъ.
Сенсиз къуванчым пек мушкюль дединъ,
Бильсенъ эгер, шадлыгъым семагъа етти.

Чешит хаялларнен огърашып юрьмем,
Коюмни севгенимчюн таша эеджан.
Къайгъылар астында джоюлып кетмем,
Койдешлер ичинде олсам эр заман.

* * *

Сен эр кестен гузельсинъ,
Кимсеге бенъземейсинъ.
Юрегимнинъ тёрюнде
Янгъырап тура сесинъ.
Татлы сёзге зар олсам,
Бал-шекер сёз — озюньсинъ.
Элем-асретке толсам,
Самимий козь — озюньсинъ.
Чокъларнынъ сырасында,
Йигит, сёзюнь ольмесин.
Ёлунъ даим кенъ олсун,
Акъранларынъ кульмесин.
Даим бахыт тилейим,
Омрюме садыкъ ярсынъ.
Яшамакъ — бу сеадет,
Аятымда сен барсынъ!

* * *

Къаш ойнатса йылдызлар эр анъ,
Мен оларгъа гонъюль бермейим.
Ялварса да, хош серин еллер
Янына да якъын кельмейим.

Керек дегиль чечеклер назы,
Къушчыкъларнынъ нагъмеси биле.
Асретлик бир созулып кетсе,
Дертлер къальптен шадлыкъны силе.

Тездже келип, дертдеш олсанъ сен,
Сагъынчлардан янгъан юрекке,
Табиатнынъ гузелликлери
Гъыда берир солгъун терекке.

АЙШЕ

КОКИЕВА

КЪАРТАНАМНЫНЪ ТАКЪМАКЪЛАРЫ

1 Чал хатыра борджу анъда сельдай акъмакътa,
Омюримнинъ саифесин эп къарыштырам.
Чал хатыра кечмишинден чанълар

къакъмакътa,
Такъмагъыма акъикъатны эп араштырам?

Терс, хайырсыз фикирлерим мени

ташлангъыз,
Серт, хайырсыз тюшлеримден азат олайым.
Ташкъын Девир, Акъ кунълерге умют
ашлаймыз...

Ватанымнынъ къуванчына халкънен тояйым.

Ташкъын Девир, Акъ кунълерге энди

етейик,
Кир-ифтира ягъмасын ич халкънынъ башына.
Юрт асретин чеке-чеке къальблер тюкенди,
Зеэр-зокъум къатылмасын дамлы ашына.

Юрт асретин чеке-чеке къальблер тюкенди,
Баба-деде оджагъына халкъым авушсын!
Къангъа синъген хатыралар мийге юк энди...
Улу иснен, Ватан, санъа халкънынъ

къавушсын!

Къангъа синъген хатыралар ташты-тюкенди,
Такъмакъларым айдынлатсын о къара кунни.
Торунларнынъ сачларына къыравлар энди
Арзу этип озъ юртунда Кунешли Кунни.

Торунларнынъ сачларына къыравлар энди,
Беклетмектен усанмады мубарек Ватан.
Чал хатыра акъсызлыкъны ниает енъди,
Азиз халкъым, тувгъан ерни сенсинъ

яшаткъан!

Чал хатыра акъсызлыкъны ниает енъди,
Тувгъан топракъ, шайлы исинъ синъди
къаныма.

Тек хатыра алеминде фикирлер кенъдир...
Бойле яшав эндиен сонъ тийди джаныма!

Тек хатыра алеминде сени яшатып,
Авуч къадар юрегиме къоркъмай
сыгъдырдым.

Оламадым къартлыгъымны гъайры яшартып,
Хатырамда сен яш къалдынъ, санъа
сыгъындым.

Толкъунлангъан юрегиме сени ашлатып,
Балаларым юрегине къайта сыгъдырдым.
Торунлар да бу кечмишке шашып, таш
къатып,
Нидже йыллер бизлер киби санъа сыгъынды.

Торунлар да бу кечмишке шашып, таш
къатып
Къалса биле, сесленмеге унутмадылар.
Ярым асыр юреклерде сени яшатып,
Миллетимнинъ козьяшлары къурумадылар.

Ярым асыр юреклерде сени яшатып,
Акъ-адалет Кунешине козьлер дёрт олды.
Тувгъан топракътан къувулып, бефтанлар
айтып...
Яшагъаным иджретликте къара дерт олды.

Тувгъан топракътан къувулып, юртны
ташлатып,
Ачлыкъ, тифтен гъайып олдыкъ гъурбет
иллерде.
Миллетимни саткъын этип, акъсыз таш атып,
Мудхиш кунълер эзиети тюшмез тиллерден.

Бу кунълернинъ адджжысындан тамгъан
козьяшлар —
Халкънынъ дерди, тама-тама мерекеп олды.
Эттен тырнакъ айырылмай, дагълардан
ташлар,
Ах, Ватаным, санъа къайтмакъ муреккеп
олды!

Эттен тырнакъ айырылмай, дагълардан
ташлар!
Оледжегим, арзум тек шу, сенинъ
багърынъда.

Ах, нейлейим, дертлеримден тамлай
козьяшлар,
Къальбим къалды багъырынъда. Имдат
танърыдан!

Мекияныма къавушмасам, козь юмалмам мен,
Олялмайым, ольсем биле — джан чыкъмаз
тенден.

Мекияныма къавушмасам, яшайлам мен,
Кетеджегим бу дюньядан ачыкъ козьлернен.

Дар дюнъяда сен бирден-бир Ватаным меним,
Къараларны быракъайыкъ, ал бизим олсун!
Джефа чеккен гонъюлимден ипранды теним,
Агъувардан вазгечейик, бал бизим олсун!

Чал хатыра борджу иле такъмакълар айттым:
«Чал хатыра агъызына мууръ басылмай!»
Чал хатыра борджу иле тарихкъа къайттым,
Гунахкъар ве гунысызлар бирдай асылмай.

Къабыриме ер тапмакъчюн сенинъ
багърынъда,
Омюримнинъ саифесин эп къарыштырам.
Чатал юрек даяналмаз сенинъ агърынъа...
Адалетни, Акъикъатны эп араштырам.

Терс, хайырсыз фикирлерим мени
ташланъыз,
Серт, хайырсыз тюшлеримден азат олайым.
Ташкъын Девир, Акъ кунълерге умуот
ашлаймыз...
Ватанымнынъ къуванчына халкънен тояйым!

— БАТАН! — ДЕДИМ...

— Ватан! — дедим,
Узакълардан
Денъиз тепренди,
Ювезлернинъ
Пытагъындан
Япракълар энди.

— Ватан! — дедим,
Сокъур чокъракъ
Аджиз инъледи,
Хор халкъымнынъ
Аизарын
Орман динъледи.

— Ватан! — дедим,
Яйляларда
Козъ ачты чокъракъ.

Ер ярылды,
Джар башында
Омрады топракъ.

— Ватан! — дедим,
Дагъ, таш, къырлар
Гъаркъ олды нургъа.
Кечмиш дёнип,
Тильге кирди
Къавал зурна.

— Ватан! — дедим,
Бар мевджудат
Джанланды шу анъ.
Мен къайтырым,
Азиз Ватан,
Сен манъа инан!

ЛЕВХАЛАР

Экранда бинъ тюрлю левхалар кечип,
Багърыма инедай келип санчыла.
Сенелер тёрюнден кечмишни сечип,
Акъикъат оны эп етип къамчылай.

Денъизден коцюкли далгъалар талмай,
Санагъа акъырын ташып сачыла.
Козьяшлар гъам-дерттен арынып тамлай,
Кунештен нур ягъып, ава ачыла.

Кечмишни тепрете ойларгъа далып,
Эшилген мезарчыкъ янында бир къарт.
Бар мушкюль демлерни багърынъа салып,
Къартбаба, оюнънен эвинъе тез къайт.

Бираздан тарлада бир топ адамлар
Ер къазып, землянка къуралар эй-ат!!!
Оларчюн бу замет ильки адымлар,
Халкъыма даа не азырлай аят?!

Левхалар, левхалар токътамай кечип,
Ялкъ этип янгъан сонъ, сусып сёнелер.
Сенелер тёрюнден кечмишни сечип,
Адалет, акъикъат артыкъ дёнелер.

ДУВАМ

Ай тёпеде пек айдын, сема къаранлыкъ...
Танъры, сенден тилейим сагълыкъ-аманлыкъ.
Асыл эт сен къулунъда къавий ираде,
Сувлар толып-ташып акъсын терен дереде.
Сыджакъкъанлы юреклерге тиймесин теляш,
Къааръ-къасеветлер ~~де~~ де агъыртмасын баш.
Танърым, санъа бар тилегим — екяне,

айдын —
Милетиме аджын артыкъ, чек онынъ
къайдын.

Джумле алем, инсанлыкъкъа бер ар, ферасет,
Эй, яратан, тувгъан халкъны сен ватанлы эт!

СЕСЛЕНЮВ

Кишнеген атларнынъ давушы
Асырлар тёрюнден акъмакъта.
Кенъ чёллер ашылыкъкъа толумып,
Атешли козьлернен бакъмакъта.

Узакътан саданы эшитип,
Чёльдеки къорайлар сесленсин.
Батыдан эскен ель къаш сытып,
Сызгырып эсювин кесмесин.

Бурнума мис киби урулсын
Чёльдеки джувшаннынъ къокъусы.
Гъайрыдан темеллер къурулсын,
Табиат гульчембер токъусын...

Асырлар тёрюне далгъанда,
Эждатлар сесини излейим.
Кенъ чёльнен ялынъыз къалгъанда,
Къальбимни еллерден гизлейим.

Гизлейим... Атларнынъ давушы
Асырлар тёрюнден эп акъа.
Кенъ чёллер ашылыкъкъа толумып,
Асретли козьлернен ёл бакъа.

ДОСТЛАРНЕН КОРЮШЮВ

О гурьдели ве джошкъун генчлик девирлерни хатырласам, гонълюм осе, достларнен хатрен бир даа корюшем. Оларнен сыджакъ, ачыкъгонъюлли субетте булунам. Оларнынъ сималары меним козюмнинъ огюнде къайтадан джанлана... ве бизлер берабер кечмишке чомамыз. Къартлыкъ якъынлашкъан сайын ойле ола экен. Эм бу алгъа кимсе шубеленмез.

Ель-Етмездай кечип кетти о бизим девирлер. Олардан бир из биле къалмады. Оларнынъ изи тек меним хатырамда къалды. Бугунъ бу хатырлар без кягъыт узерине ягъсын деп, элиме къалем алдым. Джандан азиз достларым: Амди Алим, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемъи-заде ве дигерлери иле хатрен бир даа корюштим. Барсын, бу хатырлавлардан алынган бир парча сизинъ де гонъюлинъизде белли бир теэссурат къалдырсын. О гурьдели ве джошкъун генчлик девирлер сизинъ де козюнъиз огюнде джанлансын, сизлерни кечмишке давет этсин, тувган топракъ багъырына синъгенимизни берабер ис этейик.

Симферопольде докъуз йыллыкъ нумюне ве теджрибе мектебинде Амди Алим, Осман Амит, Макъсуд Сулейман иле берабер окъудыкъ. Эшреф Шемъи-заде иле Москвада бир институтта окъудыкъ, бир ятакъханеде яшадыкъ. О кунлер даа бугунки киби меним хатиримден ич де чыкъмай. Орта бойлу, мазаллы, кенъ манълайлы ве сабырлы йигитке одабашымыз Иззет Хайбулла:

— Амди агъа, сен кендинъ яздыгынъ шиирлерни де окъуса,— деп онъа мураджаат эте.

Бу бизим мектепте невбетий мунакъаша олып кечкен сонъ айтылган мураджаат. Анда Амди Алим бир чокъ шаирлернинъ омюри акъкъында сёйлеп, оларнынъ шиирлерини эзберден джошып окъуган эди. Озюнинъ де шиирлерининъ окъулганыны истеп, бизлер онъа бойле мураджаат эткен эдик. Амма о:

— Бир-эки дефа даа тюзетип чыкъайым да, сонъ мытлакъа окъурым,— деп шакъагъа чевирген эди.

О вакъыт биз онынъ, озь шиирлерини окъумагъа севмегенини анълаган эдик.

Амди Алим Гъаниев Симферопольдеки докъуз йыллыкъ нумюне ве теджрибе мектебини бизден эки сене эвель битирип, мектебимизнинъ мудир изининен бизим ятакъханеде, бизим оада ятып-тура эди. О заман Амди «Янъы дюнъя» газетасында ве «Козь айдын» журналында ишлей ве элинден китап асыл да тюшмей эди. Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Есенин, Бекир Чобан-заденинъ эсерлерини эзберден биле эди. Одамызда бу шаирлер акъкъында лакъырды чыкъса, сабырлы Амди Алим яваштан коте-рилип, еринден турар ве оларнынъ шиирлерини бири-бири артындан токътамай ифадели окъур эди.

Бизлер оны севе, сая ве ондан унер алмагъа тырыша эдик.

Осман Амит де бизим кучюк одамызда яшай эди. О, эсмери ве узун бойлу бир йигит олып, арыкъ боюны устюнде ерлешкен ири башы гуя къара турнанынъ кольгесини анъдыра эди. Шунынъ ичюн биз онъа о вакъыт

озь-арамыз «къара турна» деп лагъап берген эдик. Бизим бу шакъамызгъа о, ич де ачувланмай ве эмиет бермей, даима бу шакъаны кулькюнөн бастыра тургъан адети бар эди.

Кунълернинъ биринде талелелернинъ дефтерлерини козьден кечирген оджамыз — Осман Акъчокъракълы: «Корерсинъиз, йигитлер, бир къач йылдан Осман Амит яш шаирлер арасында белли ер тутар»,— деген эди. Акъикъатен де, оджамызнынъ пейгъамберлиги догъру олып чыкъты. Онынъ шиирлери дивар газетасындан гъайры «Янъы дюнья», «Яш къувет» газеталарында басылып башлады.

Бааръ татили арфесинде, мектепнинъ кениш азбарында, талелелер топ-топ сепилип субетлешмекте. Дигерлери озь-ара йырлашып эгленмектелер. Олар бираздан сонъ турып, хоран алкъасыны тешкиль эте ве хоран тепе башлайлар. Биз де «Мещан къызы» пьесасынынъ репетициясындан сонъ, скемле устуне ерлешемиз.

Осман Амит араба къапы тарафкъа козь ташлап:

— Акъайлар! Коресинъизми, Амди агъа бир адамнен берабер бизге таба келеята,— дей.

— Догъру! Янындаки Шемьи-заде олса керек,— дей Иззет Хайбулла.

Биз деръал аякъкъа турамыз, мусафирлерни урьметнен къаршылаймыз.

— Эшреф! Бу йигитлер мектепнинъ ятакъханесинде яшагъан йигитлердир. Бизим мешур оданынъ къараманлары, таныш ол! Языкъ ки, духовой оркестр ёкъ,— деп кулюмсирей бизге бакъып Амди.

— Я джебинъде таракъ ёкъмы?.. Маршны таракънен де чалмакъ мумкюн,— дей Эшреф Шемьи-заде.

Бизлер де кулюшемиз. Сонъра эль тутушып, таныш оламыз.

Бу шаирнинъ язгъан шиирлери акъкъында мектеп талелелери арасында чокъ субетлер отъкериле эди. Биз оны коръмеге чокътан авеслене эдик. Шунынъ ичюн де биз шимди мусафирни башындан аягъынадже козьден кечиремиз.

О, эсмери, орта бойлу, гуръ сачлы, ири къара козьлю, кенъ манълайлы. Ёлакълы быджагъы тубюнден утуленген беззакъатлы кольмеги, даа яп-яны, скороход къара потюклери онъа низамлы йигитнинъ такълитини бере.

Онынъле эль тутушып, мен де танышам, авучымда онынъ йымшакъ, индже пармакъларыны ис этем.

Биз нелердир айтып кулюшкен вакъытта, Эшрефнинъ череси бирден айдынлаша, ачыла. Къара кескин козьлери исе онынъ ачыкъ юрекли олгъаныны тасдыкълай.

Эшреф Шемьи-заде лакъырды арасы азбарда йырлап, хоран тепкен талелелерден эп козьлерини алмай, оларнынъ ойнагъанларыны сейир эте.

— Акъайлар, бу талелелер не гузель ойнай ве йырайлар,— дей бирден Эшреф Шемьи-заде джошып.

— Истесенъ, хоран алкъасына биз де кирейик,— деп теклиф эте Амди Алим.

— Эбет... Я, оюнджылар дарылмазлармы?

— Азбар буюк, истесенъ мин атынъа, чыкъ къошкъа. Хораннынъ алкъасы не къадар кенъ олса, о къадар шенълик артар,— деп къайд эте Амди Алим. Сонъра — Айдынъыз, яшлар!— деп Эшрефнинъ къолтугъына кирип, оюн алкъасына барып къошула. Бизлер де четте къалмаймыз, ойнап-йырламагъа башлаймыз:

«Чатыр тавнынъ чешмеси, салкъын сувун ичмеси,
Окъумагъ, язмагъ не гузель, вай асретлик чекмеси...»

Бу манени эр кес озь сесинен йырай. Амма бизлернинъ арамыздаки эки къызнынъ сеси эп айырылып тура. Оларнынъ сеслеринде озюнде азнк ве кескинлик сезиле. Оларнынъ сеси манени даа да кескин янъгъырата.

Олар Фатма Бешевли ве Сабрие Эреджепова. Шу куню Сабриенинъ кенъ тембри отъкюр сеси тап къаяларны чынълатты.

Эшреф Шемси-заде ве Эмир Фаикъ.

Эшреф Шемси-заде бу акъшамны бус-бутюн бизде кечирди. Санада «Мещан кызы» пьесасыны гузель ойнагъанымызны макътап, пек мемнюн олды. Шемси-заде иле танышлыгъымыз бунынъ иле битмесе де, даа якъын танышлыкъкъа чевирилмедиди. Ара-сыра Акъмесджит клубларында, ёлда-изде расткелишкенде, адети узьре баш эгилтип, селям берип, кече эдик. Москвада окъугъан вакъытта онынънен якъындажа таныш олдыкъ.

Мен Акъмесджитте нумюне ве теджрибе мектебини алгъышнен битирдим. Бу ал мени къанаатлендирмедиди. Мытлакъа бедий санат ишлеринен огърашмагъа къарар бердим. Мени чокътан кинематограф меракъландыра эди. Москвадаки девлет кинотехникумына ариза ёлладым. Лякин бу сене кинотехникумгъа талелелер къабул олунмайджагъы акъкъында хабер алдым. Не япмалы? Кырым оджалар институтына имтианларны берип, бир сене окъудым. Яз татили кунълери Москвадаки кинотехникум Девлет кино институтына чевириледжеги акъкъындаки хаберни тесадюфен эшиттим. Деръал ариза ёлладым. Сонъра кендим де ёлга чыкътым.

Конкурс пек буюк олды. Бир ерге 8—9 адам. Йигирми кунъден сонъ, имтианлар башлайджакъ. Гедже-кунъдюз азырлыкъ коре башладым.

Ниает, сонъки имтианларны теслим этип, ёлга чыкъаджакъта, артымдан, мени кимдир чагъыргъаныны эшиттим. Артыма чевирильдим. Бакъсам, не корейим. Эшреф Шемси-заде! Тувгъан юртунъдан бойле узакъ ерде достунъ, танышынъ тувгъанынъ киби корюне экен. Мен де бу корюшювге къуванып, эсимни джойгъан киби олдым. О заман Эшреф Шемси-заде Кырымда энъ белли, урметли ве истидатлы кърымтатар шаирлеринден бири эди.

— Я сен мында не ишнен кельдинъ?— деп сорадым мен ондан.

— Мен сценария факультетине кирип окъумагъа истейим,— деди Эшреф. — Джуръ, барып скверде скемлеге отурайыкъ, сёйлешейик.

— Ёкъ, токътанъыз!— деп кычырды мердивен устюнде отургъан бир йигит.— Сиз Шемъи-заде оласынъыз, ойлеми?— деди.

— Я сиз ким оласынъыз?

— Мен Кърымдан Симферепольденим. Ибраим Барамыков олам.

— А-а-а... Сиз артист Барамыковнынъ огълусынъызмы?

— Ёкъ. О бизим союмыз ола.

— Сиз де институткъа кирип окъумагъа истейсинъызми?

— Мен кинотехникумда окъуй эдим. Шимди техникумны институткъа чевирдилер. Энди бизлер институтта окъуйджакъмыз.

— Демек, мында биз энди учь адаммыз!— дедим мен сёзге кёшулып.

Ёкъ, учь дегиль, дёрт. Операторлар факультетине Ялтадан кельген бир йигит даа шимди имтиан береята.

— Ялтадан?

— Эвлери Ялтада, Чеховнынъ эвинен кёмшу экен.

— Ола билер,— деп къайд этти Эшреф.

Скемле устюнде отурып, чокъ сёйлештик. Шемъи-задеге де «Малая грузинская» сокъагъындаки ятакъханеден ер берген экенлер. Барамыков да о ятакъханеде, мен де анда ятып тура эдик. Бойледже, бизлер о ятакъханеде учь ай бир оада яшадыкъ. (Затен о бина бир вакъытлары корьгезме залы экен.) Учь айдан сонъ бизни янъы ятакъханеге кочюрдилер.

Эшреф оджалар къорантасында догъып оськен пек зийрек эм де терен бильгиле йигит эди. Бала экенде, бабасынынъ рафларындаки китапларны дикъкъатнен окъугъан. Тербиели ве акъыллы йигит, рушдие мектебинде рус тилини зйи менимсеген. Эр шейнен меракълангъан. «Москва — бильги денъизи, алимлер юрту. Мында ич бир кунни бош кечирмек мумкюн дегиль»— дей эди Эшреф.

Биз имтианларны мувафакъиетнен теслим эттик. Янъы ачылмакъта олгъан институтнынъ тешкилятий, къурулма ишлери даа чокъ олгъанындан себеп, дерслер сентябрьде дегиль, октябрь 1-де башланды. Эр кунъ музейлерге къатнап, шеэр китапханелеринде булунып, саатлернен китаплар окъуймыз. Театрлерге де барамыз. Билетни театрнинъ балконына, галеркасына ала эдик. Чюнки о ерлерге билетлер уджуз сатыла эди. Институтта дерслер башлангъан сонъ, базар кунълери Эшреф мени мытлакъа бир ерге чекип, алып кете, 1920—30 сенелери эдебият, бедийи санъат хусусында языджылар, рессамлар, архитекторлар арасында олгъан буюк мунакъашаларгъа барамыз. О вакъытлары даа яратыджылыкъ союзлары ёкъ, вазифелерни ихтисаслар брюнджа ассоциациялар эда эте эдилер. Бу тешкилятларнынъ азалары — символист, футурист, реалистлер арасында буюктен-буюк давалар кете. Дискуссияларда белли адамлар иштирак эте. Луначарский, Эйзенштейн, Бухарин, Мейерхольд, Ахлопков, Шкловский киби мешур адамлар меракълы проблемалар акъкъында лакъырды юрютелер. Бу, сакин башлагъан мушаверелер базан ойле осип, кыызгъын кете эдилер ки, санки дерсинъ ораторлар давагъа дегиль де, къавгъагъа чыкъкъанлар. Бири-бирини кескин тильнен пычакълайлар. Шемъи-заде бу мунакъашаларнен пек меракълана... Эр кунъ институт китапханесинде отурып, газеталарны козьден кечире, илериде насыл клубларда, медениет оджакъларында белли адамларнынъ иштираги иле отеджек корюшюв, дискуссиялар акъкъында джеп дефтерчигине язып ала. Базар кунюнинъ арфесинде ойле буюк огютлев башлай ки, санки ят бир адам сенинъ якъангъа япышкъан. Эшрефнинъ бойле актив арекети ошыма кете, разы олам.

Онынъле бу мунакъашаларгъа барсанъ, земаненинъ адамлары, алимлери, языджылары иле таныш оласынъ. Эльбет, Эшреф геджелери ялынъыз журьмеге чекине. Корюшювден къайткъан сонъ, оларны озъара аль этемиз.

Чокъ йыллар девамында «Енъи дюнья» газетасынынъ баш редакторы сонъ Кърым республикасынынъ маариф халкъ комиссары олгъан Мамут Недим о заманлары Москва шеэринде яшай ве чалыша эди. О, Эшрефнинъ осьмесине, шайрликнинъ белли изине тюшип, котерильмесине буюк ярдым этти. Олар атта якъын дост олып къалдылар. Эшреф Мамут Недимнинъ эвинде энъ арзулы мусафирлеринден бири эди. О, даима он беш кунъде бир кере мытлакъа оларнынъ эвине кирип чыкъа эди.

Мамут Недим бир сефер:

— Эшреф, сен достунъны да алып кельсе,— деген.

— Эльбет,— деген Мамут агъанынъ къадыны Сеер апте.— О, багъчасарайлы дейсинъ, Эшреф, бельки, бизим бильген адамларымыздан оладыр. Чиберек пиширмиз.

Бу хабер мени къуwandырса да, дигер тарафтан агъыр алгъа тюшюрди. Анда барувны ред этмек истедим. Амма Эшреф дарылып: «Я мен сени оларгъа мытлакъа алып келирим деп сёз бердим де. Махсус азырланып, чиберек пиширеджеклер де»,— деп мени текрар ве текрар огютледи.

Институтта чиберекни озю дегиль, сёзю биле эшитильмей, чавдар отъмегини тойгъандже ашап оламаймыз. Чиберек дегенде, агъызымнынъ сувлары акъты.

Эшреф Шемьи-заде иле Мамут Недимлерге кеткенде, учъ сене эвельси олып кечкен бир вакъианы анъдым. Бизлер орта дереджеде нумюне ве теджрибе мектебини битирген сонъ, Халкъ Маариф комиссарлыгъы бизим сыныф талебелерине буюк сеят тешкиль этти. План боюнджа Керчь шеэринде пароходкъа миндик. Кавказнынъ ялы бою иле: Анапа, Туапсе, Сочи, Сухум шеэрлерини кечип, Батумгъа, Батумдан поездге минип, Тбилисиге, андан исе Бакугъа келип чыкътыкъ. Эр бир шеэрде бир-эки кунъ отурып, белли ерлерни, музейлерни, окъув оджакъларыны зиярет эттик. Бакуда отургъан ве окъугъан кърымы талебелер бизни пек гузель къаршыладылар. Корюшюв акъшамы тешкиль эттилер. Бу акъшамда белли композитор Асан Рефатов, Айше Рефатова, Асие Чалбаш ве дигерлери иштирак эттилер.

Бизим мешур тройка — Осман Амит, Макъсуд Сулейман ве мен Бакугъа кельген сонъ, мытлакъа, Бекир Чобан-задeнен корюшмекни къарар эттик. Эм бу фикир бизни ич де раат къалдырмады. Чешит тюрлю чарелер арап, ахыры сонъу Айше Рефатованынъ ярдымы иле Бекир Чобан-заденинъ адресини эльде эттик. Амма бу ерде кене де профессор бизни къабул этеджекми, ёкъмы акъылымызнынъ четине биле кетирмеймиз. Эп онынъле корюшмекни тюшюнемиз.

— Ничюн къабул этмейджек! Мытлакъа къабул этер,— деп къандырды бизни Осман Амит.

Бизнен берабер кельген талебелер насылдыр бир музейге кеттилер. Биз исе элимиздеки адрес иле Чобан-заденинъ эвине джонедик. Адресе косъ-терильген эвни таптыкъ, онынъ къапысыны къакътыкъ. Къапы ачылды. Отуз, отуз беш яшларында, узун бойлу бир къадын бизни козьден кечирип:

— Сизге ким керек?— деп сорады.

— Биз, профессор Чобан-задеге кельдик,— деп аджеле джевап берди Осман Амит.

— Я сизлер ким оласынъыз?

— Биз Кърымдан кельдик — талебелеримиз.

— О ишнен мешгъуль, бельки ярын...

— Ёкъ, биз ярын Кърымгъа къайтамыз,— деди Макъсуд Сулейман.

— Токътанъыз, сорап бакъайым,— деп къадын, къапыны япты ве ичери кирип кетти.

Биз яш бала киби къапы янында турамыз. Я, о Бекир эфенди бизни къабул этмесе?..

Амма тезден къапы ачылды.

— Кириңиз!— деди кулюмсиреп, шайлы къадын.

Бизни мусафир одасына таба озгъарды... Оданынъ ортасында орьнекли беяз орьтюнен къапалгъан столны косътерип, бираз беклемек керек олгъаныны бильдирди. Биз отурдыкъ.

Буюк ода. Тёрде мешин диван, орьнекли ястыкълар. Диваргъа буюк килим асылгъан... Полгъа да килим тешельген.

— Хош кельдинъиз, йигитлер!— деп кулюмсиреп, эв саиби бизге къолуны узатты. Таныш олдыкъ, ерлеримизге отурдыкъ.— Къана, кимлер оласынъыз, сёйленъиз, билейим,— деди профессор.

Макъсуд Сулейман ким олгъанымызны, къайдан кельгенимизни этрафлы бильдирди.

— Демек, яш оджалар, яш шаирлерсинъиз, — деди о.

Бизим корюшювимиз, субетлешювимиз аман-аман эки саатке сюрди. Эвельден азырлагъан кенди шиирлеримизни эзберден окъудыкъ. Бекир агъа бизни макътады. Сонъ эдебият, кърым татар тилининъ инкишафы акъкъында буюк насиат, огют берди. Лаф арасы стол устюне торт кетирилип къоюлды. Чай ичтик. О, Кърым хаберлерини авесликнен динъледди. Буюк мемнюниет иле сагълыкълашып, кери дѣндик. Бу корюшюв бизге ойле тесир этти ки, ёлда-сокъакъта халкъ олмаса, секирип ойнар эдик.

Шимди Москвада, Эшреф Шемъи-заде иле Кърымнынъ белли адамларындан бири, буюк алим, Москвада СССР халкълары эдебияты Меркезий нешриятынынъ баш редакторы Мамут Недимге кеткенде, учъ сене эвельси Бекир Чобан-заднен барып таныш олгъанымызны хатырлар экеним, юзюм къызаргъаныны дуйдым, трамвайдан тюшип къачайым деген алгъа кельген киби олдым. Лякин эвель де Москвада Мамут агъанынъ къапысыны чокъ студентлер къакъкъаныны, Мамут Недим ве къадыны Сеер апте студентлерни, мусафирлерни ачыкъ юректен, мулайим къаршылагъанларыны яхшы бильгеним ичюн, илери адымладым.

Мамут Недим Ленин китапханеси янындаки азбарда, кучюк бир къатлы эвчикте яшай эди. Мамут агъам ве къорантасы бизни мулайим, сайгъынен къаршылап алдылар. Эшреф исе бу эвде чокътан яшагъан адам киби кендисини бол тутта. О, шакъа, кулюкю иле бир креслогъа ерлешти. Мамут агъанынъ бирден бир, беш яшында къызчыгъы Эшрефнинъ аякълары устюне ерлешти.

Мамут Недим юксекче бойлу, мазаллы, адий адам. О, манъа козь ташлап, утангъанымны сечип: — «Окъув насыл кете?» — деп суаль берди.

— Яхшы, — деп, къыска джевап бердим мен.

— Демек, Кърымда татарлар арасында янъы зенаат пейда оладжакъ? Бу гузель иш, — деди Мамут агъа.

Бу арада ашханеден тавада чырылдап башлагъан чиберекнинъ аджайип къокъусы бурнума урды. Тансыкъ ашнынъ къокъусы, мени эсир этти.

Мамут агъа Эшреф иле он единджи асырнынъ шаири Джанмухаммеднинъ «Сефернаме», он секизинджи асырнынъ шаири Исметийнинъ «Кефе» дестанларынынъ тили акъкъында дава эте башладылар.

— Девирлер, кечтикче, тиль ойле денъише ве осе ки, базы эски сѣзлер унутыла, манасыны джоя, денъише, — деп исбат эте Эшреф.

— Эльбет, эдебият иле терен огърашмасакъ, тек Джанмухаммед ве Исметийнинъ дегиль ки, Ашыкъ Умер, Шамиль Токътаргъазынынъ тилини биле анъламазлар, — деп кулюмсийрей Мамут Недим.

Тиль устюнде къызгъын дава башлагъан маальде, буюк табакъ узерине обаланып къойылгъан аджайип къокъулы чибереклерни софра устюне ерлештирдилер. Къонакъбайлар ве биз-мусафирлер стол этрафына ерлештик.

— Бойле чиберектен сонъ, насыл этер де бизим студентлер ашханесинде экии къапуста шорбасыны агъызынъа алырсынъ, — деди кулип, Эшреф.

Эпимиз кулюштик.

Аштан, чайдан сонъ бинъ-бир тешеккюр айтып къонакъбайларнен сагълыкълаштыкъ. Бу корюшювден сонъ ара-сыра айда бир дефа биз Мамут Недимге бара эдик. Окъув йылынынъ сонъунда Эшреф ишнен гъает мешгуль олды. О заман «беш йыллыкълар» джумле Ватангъа джайылды. Фабрика-заводларда, къуруджылыкъ мейданлыкъларында биналар осе, янъы техникумлар, институтлар ачыла, амма кадрлар кене де етишмей. Институтларны тездже битирген адамларгъа ихтиядж эп артты.

Шу себептен де девлет кино институтында сценария факультетинде окъугъан студентлерден бир группа яшлар, ударниклер арекетине къошулып, институтны эки сенеде битирмеге меджбуриет алдылар. Бу группадаки яшларнынъ чокъусы эвельден редакцияларда хызмет эткен журналист, языджи ве шаирлер эди.

Ударниклер группасына Эшреф де къошулды. Ударниклер эр кунъ еди-секиз саат лекция динълей, эвде де кениш вазифелерни эда этелер. Шундан себеп, яз кунълерининъ учъ айлыкъ татили де бир айгъа къыскарылды. Бойледже, эки сене кечти.

Яз татилинде мени амелият кечмеге ёлладылар. Кинофильм чыкъярылган болюкте ассистент вазифесини эда эттим. Иш битип, Москвагъа кери дёнгенде, Эшреф иле къуванчлы корюштик.

— Эшреф, сен пек азгансынъ, санъа не олды? Хастасынъмы, ёкъса?— деп суаль бердим мен.

— Айса, акъай...— кулюмсиреди шаир.— Сонъки айлары бизни ойле айдадылар ки, та институтны ташлап къачаджакъ къарарына кельдим,— сонъ гъурурлы башыны котерип, быджагъынынъ къоюн джебине далды.— Эки кунъ эвельси, буюк залда, тантаналы суретте мына бу дефтерчикни теслим эттилер!— деди къуванчнен Шемьи-заде ве оны манъа узатты.

Шадлыкънен дипломны элиме алдым. Козьден кечирдим. Оны текрар хайырадым. Къучакълаштыкъ.

Акъшам ятакъханеде, бизим оада бир къач адам топландыкъ, студентлернинъ байлыгъына бинаэн софраны донаттыкъ, ашадыкъ-ичтик, диплом саибини тосат-тосат хайырадыкъ.

Эшреф Шемьи-заде Девлет кинематография институтынынъ сценарий факультетини битирсе де, поэзиянен сагълыкълашып оламады. Онынъ эр бир эсери — поэмасы, дестаны гъает истидатлы шаир олгъаныны тасдикъ этти. Сталинизм девирининъ агъыр юкю шаирни чокъ учурумларгъа айдап кетирсе де, элинден къалеми тюшмеди.

Кърымтатар эдебият тарихыны терен тедкъикъ этмек, XVI-XVII-XVIII-нджи асырларда иджат эткен Усеин Кефевийнинъ (XVI асыр), Мамут Камильнинъ (XVII асыр), Мустафа Джевхерийнинъ (XVII асыр) эсерлерини китапханелерде, эски эвлернинъ долапларында, сандыкъларда сакълы джёнклерден арап булмакъ, эски кедайларнынъ бейитлерини, чынъларыны топлап кунъ косътермек, эдебият тарихыны зенгинлештирмек Шемьи-задининъ эсас хаялларындан бири эди. Москва, Ленинград, Баку, Къазан китапханелеринден бизге малюм олмагъан шаирлерни ве оларнынъ эсерлерини мейдангъа чыкъармагъа хаяллана эди. Эшреф, шеэрдеш, XVII асырнынъ талантлы саз шаири, Ашыкъ Умернинъ бир такъым эсерлери Тюркиеде, Стамбул янындаки Бешик-Таш шеэринде Ягъя эфендининъ китапханесинде, Лондонда «Британия» музейинде сакълы олгъаныны пек яхшы биле ве насыл олса да арекет этип, о, эсерлернинъ ич олмаса, копиясыны сымарлап, эльде этмек ёлуны арай эди.

Эшреф Бальмонт, Андрей Белый, Брюсовнынъ эсерлерини севе ве авесликнен окъуй, Александр Блокнынъ бир такъым шиирлерини ве «Аджайип къадын акъкында» поэмасындан айры парчаларны эзберден ифаделли айта эди.

Бир дефа биз Мамут агъагъа мусафирликке баргъанда:

— Мамут агъа, мен шашам, шимдики дискуссияларда, кимерде Блокны ойле яманлайлар ки, гъарип шаир мезарында эшиткен олса, табутындан чыкып къачар эди,— деди.— Я о русларнынъ талантлы шаири де?

Мамут агъа кулюмсиреп:

— Эшреф, сен энди Блок, Бальмонт, Брюсовнынъ якъаларыны джибер. Сиясетнинъ бугунъки девиринде земаневий активистлер санъа «идеалист, декадент, консерватор» лагъабыны япыштырырлар, къайдаларгъа чапмасынынъ чаресини тапамазсынъ,— деп бизге насиат этти.

— Мамут агъа, корем ки, сиз чокъ окъугъан адамсынъыз,— деди Шемьи-заде.

— О шимди де токътамай китап къарыштыра — деп сёзге къошулды Мамут Недимнинъ къадыны Сеер апте.— Билесинъиз я, Эшреф, бизим азбардан чыкып ёлны кечсенъ, «Ленин китапханеси». Мамут агъанъ иштен ёрулып келе, ашыны ашай, бир саат биле раатланмай китапханеге кете. Кеч вакъыткъадже, китапханенинъ къапылары къапалгъандже, о анда булуна. Мен бу бала — Белькиснен эгленип беклей де отурамыз.

Ашханеден бурнумызгъа аш къокъусы келе. Сеер апте чыкып кете ве

бириздан бизге таныш кылайлы джез табакъ узерине обаланып кыюлган татар ашны софрагъа кетирип ерлештире. Дава деръал токътай.

Мамут Недим шакъа севген адам эди. Буны анълатмакъ ичюн онынънен олып кечкен бир вакъианы сейлемек истейим.

Стамбулда, Берлинде окъугъан Мамут Недимни Кезлевге кельгенде, бир туджджарнынъ эвине мусафирликке чагъыралар. Бу эвде осип етишкен кыыз Мамут агъа иле мытлакъа якъын таныш олмагъа, субетлешмеге авеслене ве насыл этип сёз башлайджагъыны бильмей. Мусафир дигер одада донатылган софрагъа чагъыртылганда, о кыыз Недим отургъан ерге явлугъыны ташлай ве кендини де окъумыш кыыз олгъаныны бильдирмек ичюн тюрк шивесинде:

— Эфендим, бурая сизин мендилиниз тюшмиш,— дей.

Мамут агъа бу сёзлернинъ манасыны анълай. Шу арада сагъ элинен джебени кырыштырып, эски ногъай шивесинде:

— Я меним джавлугъым джебимде де,— деп джеваплана.

Гъарип кыыз не айтмагъа бильмей ынджынып, мугъая. Ве тез-тез одадан чыкып кетмеге меджбур ола.

Ялта шеэринде Эшреф Шемьи-заде иле олган корюшювимизни хатырламакъ истейим. Биз анда расткелишир экенмиз, Эшрефнинъ теклифи боюнджа ярын саба мен оны скедеде беклемек керек эдим. Биз берабер невбетий катерге минип, ялы бою сеятына чыкъаджакъ эдик. Даа ким оладжагъыны бильмеге истегенде, Эшреф, «кельсенъ корерсинъ»,— деп джевапланган эди.

Мен саба эрте турдым. Аджеле кыапынып, ёлгъа чыкътым.

Авасы пек гузель. Санки дерсинъ, денъиз де терен юккуда. Айдын кок тюбюнде, кениш чёльде джайылган кыой сюрюси киби, кучюк чубар булутчыклар сепильген. Олар эп арекетте.

Скелеге етеджекте, ёлдашлар мени шенъ гурультинен кыаршыладылар.

Бу арада катернинъ макъамлы сигналы онынъ энди кочеджеги акъкында хабер берди.

Катер устюнде халкъ пек чокъ. Даа эки кунъ эвельси окюрип-копюрип орталыкны ве кюджаман дагъларны басмагъа истеген далгълар бугунъ ёрулып, узакъларгъа чекильселер керек. Бугунъ денъиз устюнде тынчлыкъ. Тек кумюш кыалпачыклар кийген кучюк далгъачыклар сакин давушнен ялыны ювып, кери чекилелер.

— Акъайлар, коресинъизми, не де аджайип манзара!— дей Эшреф айреленип.

— Сен не ичюн ялынъыз акъайларгъа мураджаат этесинъ я? Янымызда кыадынлар, кыызлар да бар да,— деп эрише Алтанълы. (Эшреф адий субетлешюв арасында «акъай», «айса» сёзлерини чокъ кюллана турган эди).

— Я сенинъ мында олдыгъынъны унуткъаным даа,— деп джевап бере Эшреф. Кулюшюв даа арта.

Бизлер юксек кыаялар, аджайип манзаралардан козь алмаймыз.

— Акъайлар, кыарасанъыз, не аджайип ватанымыз бар...— дей кене Эшреф.

Бу арада эки дельфин балыгъы бизим дикъкъатымызны джелып эте. Дельфинлер денъиз ичинден атылып чыкъа, авада бир-эки дефа фырлана, сонъ тынып денъиз тюбюнде джоюлалар. Сонъ, кене де котерилип чыкълар. Элинде емек, отъмек олган балалар кыуванчлы сес кыопарып, отъмек парчаларыны оларгъа быракълар. Балыклар емекни авада кыапып, бири-бирине сарылып, денъизге чомалар. Бала-чагъа шенъ шамата кыопарып, емекни даа юксекке атмагъа тырышалар. Бир-эки саниеден сонъ дельфинлер кене де кыайдандыр пейда олалар, емеклерни авада кене де тутып, денъизге чомалар.

Ниает, «Кыарылгъач ювасы» корюне башлай. Бу юксек кыая устюнде уйгун ерлешкен айбетли бина, кениш хаяллы, истидатлы рессамнынъ ильхамлы саатта догъурылган эсери табиятнынъ гузеллигине даа да гузеллик кыоша.

Эгер «Къарылгъач ювасы» ерлешкен юксек учурым къая устуне коте-рилип, этрафкъа козь ташласанъ, сонъсыз Къара денъизнинъ мавы дерьясы ватангъа олгъан севгинъни даа да осьтюрир — бинъ чешит эйи дуйгъулар сарымында булунырсынъ, гонъюлинъ осер, илхамынъ артар.

Юксек къая тюбюнден кечип, ялыда токъталдыкъ ве анда да тюштик. Сонъра, Шемьи-заденинъ планы боюнджа къырлар тарафкъа джонедик.

Этраф багъ-багъча, аламан юксек джеviz тереклер. Чешит кзушлар бизни йырларынен къаршылайлар. Не гузель манзаралар! Не аджайип ерлер!.. «Бу ландшафтлар, дюльбер ерлер меним Ватаным!» деп, бутюн дюньягъа кычырмакъ, къаяларны чынълатмакъ истейсинъ.

Мен даима Эшрефке козь ташлайым. О, де бир тарафкъа козь эте, де дигер. Корем ки, о Ватан гузеллигине ашыкъ.

— Сейленъиз, достлар, бу аджайип гузелликни насыл ташлап кетерсинъ?

— Не харап пессимизм! Сени мындан ким кзува, къайдаларгъа ёлунъ бар?— деп Алтанълы куле.

— Кзувгъан ёкъ. Не ичюн бильмейим, кимерде меним башыма чешит агъыр тюшюнджелер келе. Кечкен акъшам тюшюмде бир болук атлылар бизни къамчынен урып къайдадыр айдадылар. Бала-чагъа, сес-шамата, аналар, къартлар окюрип агълайлар. Уяндым, козюмни ачтым, кимсе ёкъ. Бу тюш олгъанына кзувандым.

Лакъырды эткен арада, фотограф бизлерни эп ресимге ала.

— Бу фотоларны биз корер экенмизми, ёкъса олар фотографнынъ лабораториясында сарарып къалгъан сонъ, чёплюкке атылырмы,— дей Бакъкъал.

Башланылгъан агъыр мевзуны денъиштирмек макъсадынен:

— Ёкъ, Закир Хасеновични мен пек яхшы билем. Бу фотоларны биз мытлакъа корермиз,— дей Кеннан Кзутуб-заде.

Аккъятен де экинджи куню Закир Хасенович бир десте фотосуретни бизге кетирип багъышлады.

Сенелер сув киби акъты. Ватан дженки битер-битмез мераметсиз такъ-дир бизни Озбекстан чёллери, Урал дагъларына быракъты.

Халкъымнынъ такъдирини анъгъан сайын юрегимден даа силинмеген агъув дертлер эп алевлене. Яш несиль халкъымызнынъ эм айдын кунълери-ни эм де фаджиалы саатлерини яхшы бильмек керек. Телюкели ватан дженки кунълери душмангъа къаршы ватан огърунда биз джебзде рус, татар, украин, белорус ве дигер миллетлернен бир сырада къан тёккенде, къримтатар халкъы ич бир къабаатсыз тувгъан юртундан сюргюн олуна.

Ватан огърунда курушмеге хызмет эткен автомат бизим аскерлернинъ элинде аналарымызгъа къаршы тиклене. Етмиш яшында гъарип анама узакъ ёлгъа азырланмакъ ичюн беш дакъикъа изин бериле. Аджеле джый-ылгъан богъчачыгъыны элине алгъанда, пенджереве яткъан фотоальбом козюне чарпа. О, деръал альбомны алып, богъчасына ерлештире. Тюфекли сержантнынъ эмири боюнджа бир элинен кокюсине баскъан Кзураны дигер элинде богъчачыгъы иле вокзалгъа айданылгъан халкънынъ ташкъын далгъасына кзошула.

Белалы ёлнынъ къаарине, Орта Асиянынъ атешли чёллерининъ сыдж-агына даяналмай, агъыр хасталангъан, сабий балалар ве къартлар ичине гъарип анам да кзошула. Беш-алты кунълик ёлны, йигирми учъ кунъде отип, ниает Маргилан шеэринде тюшкюрильгенде, янъы ерни коралмагъан анамнынъ чаресиз козьлери эбедий юмула. Анамнынъ богъчасы Эдие енгемнинъ элине тюше ве богъчанынъ ичиндеки фотоальбом бизге хатире оларакъ къала. Иште, о альбомда бизим Ялта дживарында Шемьи-заде иле сеятта чыкъартылгъан фотолардан бир къачы бар эди. Оларны бакъмакъ сизлерге де кысмет экен.

Бизим кезинти эп девам эте. Кюджаман тереклер тюбюнде ерлешкен буюк беяз бир бинагъа якъынлашмакътамыз. Этрафтаки дюльберликке бакъкъан сайын бакъаджагъынъ келе. Козюнъни сукъландырыджы аджайип ерлер. Бу ерде иджадий ишлернен огърашкъан адамлар раатла-

Сагъдан солгъа. Отургъанлар: Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемъи-заде, онынъ янында Зоре Боданинская, Абибулла Бакъкъал — партия ишлери ребери, Кеннан Къутуб-заде — ильки кинооператор, Эсма Къутуб-заде онынъ къадыны. Аякъ устюнде тургъанлар: Эмир Фаикъ, Сайде Боданинская, Альме Чамбель. (1932 сенеси чыкъарылгъан сурет).

налар. Шаматалы буюк шеърден сонъ бу ерлер инсангъа теселля багъышлай.

— Бу раатлыкъ эви,— деди Шемъи-заде.— Мен мында бир адам иле корюшеджегим. Беш дакъикъа кирип чыкъайым.

— Ким иле?— меракъланды Сайде.

— Раатсызланма, гузелим,— деди муляйим Эшреф.— Эшиттигиме коре, мында Ильяс Тархан оладжакъ,— деп мердивенлерден тюшип, ичери кирип кетти.

— Эшреф ве Ильяс якъындан танышлар,— деп беян этти Бакъкъал.

— Дост, десе,— деп къайд этти Алтанълы. (Ильяс Тархан белли сиясий, ичтимай девлет хадими; айны заманда белли языджы, драматург. Онынъ «Уджом» пьесасы татар, рус театрлеринде мувафакъиетнен ойнала эди.)

— Биз Эшрефни беклеймиз ве бинанынъ дюльберлигини сейир этемиз. О, шаркъ усулында къурулгъан. Онынъ аркъа кемеринде арап имлясы или «Дюльбер» сёзю барельефнен къабартылып язылгъан.

Бу арада Эшреф корюнди. О, кусъкюн эди.

— Меним корюшмек истедигим адам Алуштагъа, рус языджысы Сергеев Ценский иле корюшмеге кеткен экен.

— Корем ки, къавурма, бурма пиширмейджеклер,— деди Алтанълы эришип. Джумлемиз кулюштик.

— Кысметимизни дигер ерде арамакъ лязим экен, мугъайма, достум,— деди Кеннан кулип.

Биз сеяатымызны девам этемиз. Козюмнинъ огюнде янъы-янъы манзаралар ачыла.

— Бу аджайип ерлер, манзаралар акъкъында поэмалар язмакъ мум-

кюн,— дей Алтанълыгъа бакъып, Бакъкъал.— Сен исе «Трактор», «Енъилиш» киби эсерлерге вакъыт гъайып этесинъ,— деп эрише кене Бакъкъал.

Алтанълы кендисини сыкъмай, бизнен берабер куле. (Билемиз ки, бу эсерлер ичюн Абдуреим Шейх-заде Алтанълы экинджи девлет мукафатыны къазангъан эди).

Къыр бою юкъарыгъа котерилемиз. Денъизден эскен салкъын ель гонълюмизни охшай. «Чайыр гуль» багъчасына якъынлашамыз. Гуллернинъ къокъусы ельчикке къошулып этрафкъа джайыла.

Ёлбашчымыз Эшреф «Чайыр гуль» багъчасыны зиярет этмек ичюн мусааде алды. Бизге бир яш агроном, корюмли къадынчыкъны багъладылар. О къадынчыкъ бизни гуллер оськен болюклерге алып кетти.

Болюклер, болюклер... Эр бир болюкте чешит-чешит гуллер джынысы. Агроном — Айше ханум бизге «Чайыр гуль» мектеби багъчасында не киби ишлер иле мешгъуль олгъанларыны сёйлей. Мында талелелер амелият кече, чешит гуль, чечеклерни осьтюрмеге, асрамагъа огрене экенлер.

— Я талелелер къайда?

— Бугунъ раатлыкъ, базар куню, оларны тутарсынъмы?— деп куле Айше ханум. Кенди де Эшрефтен козюни алмай.

Биз бираз артта къаламыз. Алтанълы шакъанен:

— Сайде, мукъайт ол! Сечесинъми, о къадын Эшрефтен козюни алмай,— деп эрише, Сайде де кулюмсирей. Амма эфкъярлангъаныны дуйдурмай.

Айше ханум кене Эшрефке бакъып токътала:

— Афу этинъиз, сиз Шемъи-заде дегильсинъизми?—

— Я сиз онынъ Шемъи-заде олгъаныны къайдан билесинъиз?— деп сораи ондан Кеннан.

— Кечкен акъшам бизим клубда эглендже акъшамынынъ биринджи болюгинде Эшреф Шемъи-заденинъ яратыджылыгъы акъкъында сёз кетти...

— Коресинъизми, танышлыкъ недай осе,— деди Алтанълы.— Эмиет берме, Сайде, бельки, бу достлыкътан къавурма-бурма, долма-сарма чыкъар,— деп кене эришти.

Сайде къызарды.

— Не дединъиз?— деп сорады Айше ханум, лакъырдынынъ асылына етмейип.

— Ёкъ, биз шай озъ-арамыз. Мына, Айше ханум бизге бирер гуль берир экенми деп меракъланамыз— деди Алтанълы.

— Гуль берирмиз,— деди къадын.— Чокъ языкъ ки, бизим талелелер джумлеси анда-мында кеткенлер. Шимди акъыкый шаирни корип, къуваныр эдилер. Мен де таныш олайым да сиз иле — деп о, элини узатты.

Эшреф де къадынгъа сол къолуны узатты.

— Сайде, санъа ярдым керекми?— деп шакъа яндыра берди Алтанълы четте тургъан Сайдеге.

— Ёкъ, не ичюн ярдым керек оладжакъ?

— Эсинъни джоярсынъ деп къоркътым,— деди Алтанълы, кене кулип.

Сагълыкълашып шакъа-кулькюнен багъчадан чыктыкъ. Ёлумызгъа реван олдыкъ. Мен бу сааткедже Эшреф Сайде Боданинскаягъа эвленгенини бильмей эдим. Мегер бу сеяат, той кезинтиси экен.

Къуреиз коюне барып еттик. Бурнумызгъа чиберек къокъусы урды. Ёл устюнде, буюк джевиз тереги талдасында афыдан къурулгъан чиберек тюкянчыгъы ерлешкен. О тюкянчыкътан кельген къокъу агъызымызнынъ сувларыны акъыздырды.

— Акъайлар! Мен чыздыгъым план боюнджа бу ерде токътав ёкъ эди,— деп Эшреф кулюмсиреди.

Онынъ фикирини биз тез анъладыкъ.

— Токътайыкъ, токътайыкъ!— деп сес, шамата котердик.

— Эльбет,— деди Абдуреим Алтанълы кулюмсиреп.— Бу баба-деделеримизден къалгъан миллет ашымыз аджайип къокъусыны этрафкъа джайып, бизни чагъыргъанда, эмиет бермей, кечип кетмек къалпазанлыкъ-тыр. Урьметли гъарип къарт анам сёйледиги узъре гунадыр.

— Сен фельсефеджи экенсинъ де, — деп кулды Бакъкъал.

— Э, Чиберек институтынынъ фельсефе факультетини битирдим, — деп онынъ фикирини девам этти Алтанълы.

Бу фельсефе давасы биткендже, чиберекчи сырлы табакъ устюне обаланып къоюлган чибереклерни огюмизге ерлештирди. Ашалып, табакънынъ устю ачылып башлагъанда, Ахмет ахай даа бир саанъ чиберек кетирип, табакъ устюне авдарды.

— Энди эли олды. Даа пиширейимми? — деп суаль берди чиберекчи Ахмет ахай бизлерге бакъып.

— Бугунъ бизим къонакъбайымыз Шемъи-заде, ондан соранъыз, — деди Алтанълы.

— Пишинъыз, пишинъыз! — деди кулюмсиреп Эшреф. — Бу, ачыкътан, каторгадан къачып кельген адамлар. Чиберекке тоймасалар, сизни де, мени де ашарлар!

Чиберекчи къарт гъалиба, къоркъты. Аз къалды элиндеки тава ерге тюшеязды.

— Лезетли чибереклер, — деп макътады Сайде.

— Догъру амма, парасы даа яхшы, — деп къайд этти Бакъкъал.

Ахмет ахай саанъ устюнде бир оба чиберек даа кетирип табакъ устюне авдарды.

— Энди алтмыш беш олды. Даа пиширейимми? — деп сорады кене чиберекчи Эшрефке бакъып.

— Ёкъ, ёкъ! — эмир этти Эшреф. — Корем ки, бу ачкозьлернинъ къурсакълары Маджар Османнынъ тюбю тешик чувалы киби экен. Эм де къоркъам ки, къурсакълары патлар, бизни де белягъа огъратырлар, — деп хакъылдап кулды.

Джумлемиз онъа къошулып шакъылдап кулюштик.

Аш парасыны теслим этип, Ахмет ахайнен сагълыкълашып, ёлумызны девам эттик. Бираздан къыр тюбюнден чыкъар экенмиз, козьлеримиз гуя кок тюбюнде кендининъ аджайип дюльберлигинен гъурурланган Айпетри къаяларына тюшти.

Къуреиз коюнден автобускъа минип, Алупкагъа кеттик. О заманлар Алупка юксек Айпетри учурым къаяларнынъ, ешилъ къырларнынъ ашагъысында ерлешкен бир шеэрчик эди. Меркезий ёлнынъ эки тарафында бакъкъал, базиргян тюкянлары, эки къатлы эвлер тюбюнде исе къавеханелер, къалайджы, демирджи, чарыкъчы тюкянчыкълар ерлешкен, оларда урь-патласын алыш-верип кете. Оларнынъ этрафында исе шеэрнинъ буюктен-буюк 40 гектарлыкъ кезюв багъчасы, ондан даа артта санаторий, раатлыкъ эвлери ерлешкен. Шеэрнинъ энъ намлы ери исе Воронцовнынъ сарайларыдыр. Олар мында кельген адамларны айретте къалдыра. Архитектор Э. Блорон буюк усталыкънен бу сарайны мейдангъа кетирген.

Бинанынъ денъизге бакъкъан къапысынынъ эки кенарында арсланларнынъ мермер эйкеллери иле донатылган. Ичери кирмек ичюн мердивенден котерильмек керек. Бу фасад ойле дюльбер ки, оны саатлернен отурып, сейир этмек мумкюн.

Ичери кирдик. Эр оданынъ къапылары, пенджерелери, эшъялары, диварларда асылган эр бир шей буюк нефасетлик иле донатылган. Англиядан алынган эшъялар, XVIII — XIX асырларнынъ белли рус рессамлары ве дигер рессамларнынъ эсерлери дикъкъатны джелъп эте.

— Не ляйыкъ донатылган, — дей Шемъи-заде.

— Бу шкафларда сонъки асырларнынъ энъ сийрек, энъ къыйметли китаплары топланган, — деп беян эте экскурсовод.

— Бу сарайдан чыкъкъан эр бир адам ойле теэссуратта къала ки, санки дерсинъ дигер бир дюньягъа кирип чыкъкъан — деп, джошып сёйлей Алтанълы.

Шемъи-заденинъ сеят планыны алгъышнен къабул эттик. Тар аралыкълар, сокъакълардан кечип, денъиз ялысына келип чыкътыкъ.

— Иште, «Арзы къыз» чешмеси мындан юз эли, эки юз адымдыр, — деп бильдире бизге Эшреф.

Биз о косътерген тарафкъа кетемиз. Къаялар тюбюнде кучюк мейдан-

Солдан сагъга: Эмир Фаикъ, Эшреф Шемьи-заде, Сайде Боданинская, Вильдан — Шемьи-заденинъ огълу.

лыкъ. Чатлакъ къая арасындан сув акъмакъта. Арзы кыз чокъракъ огюнде бакъыр гугюмини сувга толдурмакъта. Бу эйкель. О джезден япылгъан.

Экскурсовод бизге «Арзы кыз» эфсанесини сейлей, биз меракънен динълеймиз. Асырлар тёрюне ерлешкен узакъ кечмишке даламыз.

— Бунинъ иле «Арзы кыз» эфсанеси тамам олды,— деп битире икяесини экскурсовод къадын.

— Ёкъ, тамам олмады,— деп сёзге киришти Эшреф Шемьи-заде.

— Бу эфсаненинъ чешит шекиллери, дигер вариантлары бар.

— Ола билир, ола билир,— текрарлады сёзюни къадын. Биз халкъны бу эфсаненинъ эр бир шекилинен таныш этемиз, Эшреф агъа.— Иляве этти къадын Эшрефке, сёзюнинъ сонъуна онынъ адыны къошып.

— Я сиз меним адымны къайдан билесинъиз?— деп тааджипенди о.

— Сизни, Эшреф агъа, эр кес биле.

— Я бу адамнынъ ким олгъаныны билесинъизми?

— Билем эльбет. О, Абдуреим Алтанълы,— деп джевапланды шайлы къадын.

— Эр шей белли олды. Ойле исе я къоджанъыз, я да сиз шаирсинъиз! Догърумы?

— Ёкъ, шаир дегилим, амма поэзияны пек севем.

Сонъра эпимиз экскурсовод къадын иле «Арзы кыз» чешмеси огюнде бир къач фото чыкъартамыз. Эр кес олып кечкен кезинтиден мемнюн олып, шенъ рушенлик иле дагъылышамыз.

Иште, генчлик девиримдеки бир парча хатырлавыма, чокъусы Эшреф Шемьи-заде тешкиль эткен той кезинтисинде токъталып, окъуйджыларга беян эттигим кечмишке нокъта къоям. Ондан да гъайры о девирде шу кезинти вакъытында чыкъартылгъан ве о кунълерден косътерме хатыра оларакъ къалгъан бир къач фотосуретни де сизинъ дикъкъатынъызга авале этем.

Барсын бу фотосуретлер мен сизге икяе эткен вакъиаларны козьлеринъиз огюнде жанландырмагъа ярдымджы олсунлар О кунълерде яшагъан улу сималардан, тувгъан юрттан даа бир хатыра къалсын!

АЯТ МЕРДИВЕНИ

Омюрини арбий хызметке багъышлагъан адамларнынъ табияты тежаран башкъаджа, яни арбийдже ола. Олар олур-олмазгъа эеджанланмай, даима рухий тендюристликнен, джиддийлик ве селяхиетнен иш корьмеге алышалар. Яш, атта сагълыкъ биле оларны бу изден чыкъарып оламай. Оларнынъ ишкирлиги, джошкъунлыгъы, гъайрети даима кишини сукъландыра. Мен бойле адамларнынъ чокъуны билем. Амма оларнынъ бири меним ичюн даима нумуне олып келе. Бу адам — Улу Ватан дженкининъ актив иштиракчиси генерал-лейтенант Григорий Павлович Стрельцовдыр. О, озъ взводы ве ротасынен бутюн Польшаны ве ярым Германияны айланып чыкъты ве озюнинъ дженкявер ёлуны Берлинде екюнледи. Дженктен сонъ Григорий Павлович М. В. Фрунзе адына Арбий академияны битирди, айры кысымларда, бирлешмелерде командирлик этти, арбий округ команданынынъ муавини олды, бир сыра социалистик мемлекетлерде данышман олып чалышты. СССР Сиялы Къуветлери сафында кыркъ секиз йылдан берли хызмет этерек, йигирмиден зияде девлет мукафатыле такъдирленди.

Бугунъ о пек эеджанлы олып корюнди. Онынъ аятында эвельде де юрек ташкынлыгъы, севинчли кунълери, гонъюль котеринкилиги чокъ ола эди. Лякин Улу Ватан дженки Гъалебесининъ йылдёнюми арфесинде Москвада олып кечкен ветеранларнен корюшюв онынъ юрегини гъает эеджанландырды. Дженкявер орден ве медаллернинъ балкыылдавы, ярлангъанларнынъ кокрек нишанлары, кьолнен язылгъан шиарлар, сачы-сакъалы чаларса да, яшлыкъ чизгилерини сакълап къалгъан ветеранларнынъ кызгъын лакъырдылары хаялны кечмишке, яшлыкъ ве дженк йылларына чеке.

Генерал-лейтенант Г. П. Стрельцов да дигерлери киби мында озъ дженкявер достларынен корюшмек умютинде эди. Йыллар кечти-кетти, чокъ сувлар акътылар. «Биревлер энди дюньяда ёкъ, биревлер исе узакъ, пек узакъталар» ...Озюнинъ догъмуш 66-нджы окъчылар полкындан кимсе ёкъ, йигирми учюнджи гвардиялы окъчылар дивизиясындан исе бир къач адам бар, оларнынъ да джебё ёллары башкъа-башкъа эди. Оларнен корюшмеге

Генерал-лейтенант
Г. П. Стрельцов.

сыра кельмеди. Бельки, оларнен якъынджа месафелерде олгъандыр, амма акъылда эр кесни тутуп олурсынъмы?

Къайда о сыныфдашлар, эписи бир кунде — январьнынъ 20-синде, 1943 сенеси Самарканд посёлкасында (шимдики Темиртау шеэри, Караганда областы) сагълыкълашып чыккъан эдилер. Кимсе ёкъ. Берлинде майыс 5-те, шенъ ве шакъый Масум Бекиров эляк олды. Майыснынъ 7-синде Николай Хыдыровны душман къуршуны ерге серди, 9-нджы майыс куню исе Енъиш седалары алтында Николай Орищенко савулмаз къуршун ярасына огърады... Ленинград ве Сталинград тюбюндеки урушларда бир чокъ яш сыныфдашлары гъайып олдылар. Олар даа он секизге кирмей эдилер.

Москвагъа кетмезден бир къач кунъ эвель Григорий Павлович 1942 сенеси окъугъан мектеби янындаки «Хатыра» адлы яш излейиджилер группасынынъ ёлбашчысы Нина Степановна Байдышевадан мектюп алды. О, мектюбинде Улу Ватан дженкинде иштирак эткен темиртаулылар акъкъында топлангъан бутюн материаллар 2 номерли Пионерлер эвининъ арбий шурет Музейинде ерлештирилгенини бильдире. «Хатыра вакъиалары» китабындан язылып алынгъан базы бир меракълы сатырларны язып йиберген. Бу сатырлар арасында Григорий Павлович ордугъа озгъарылгъанда айткъан сёзлерини окъуп, пек эеджанланды. «Кучъ ве къуветимизни аямамыз, къан ве джанымызны аямамыз, озюмиз къабул эткен ант-еминден ич бир вакъыт кери дёнмемиз!» Бу Григорий Павловичнинъ ордугъа кеткен куню айткъан сёзлеридир.

Шу дешетли январь кунълери, къадынларнынъ агълавы, къартларнынъ беззакъаллары ве таш кесильген чырайлары ич бир вакъыт акъылдан чыкъмады. Сонъ не олды?.. Рыкъма-рыкъ толу эшелон... Ташкент арбий-пияде аскерлер окъув журту...

Ветеранлар корюшювине о не къадар азырланып кельген олса биле, кене де эеджанланды. Не акъкъында айтмалы? Дженк акъкъындамы? Мында иштирак эткенлернинъ эписи дженк фелякетлерини озъ башындан кечирдилер. Дженк оларнынъ къаны-джанына сингип къалды. Бугунъки Орду ишлери акъкъында айтмалымы? Эльбетте. Я насыл башламалы? Джебэ командири оларакъ, хатырлавлардан алып кочъсем экенми, аджеба? Ёкъса арбий округ команданынынъ муавини оларакъ ВУЗлардан, я да граждaн мудафаасы азырлыгъындан башламалымы?

Озюнинъ къыскъа ве эеджанлы сёзюнде эписини бир-бирине къошып чыкъышта булунды. Бу кунълер ичинде о бутюн вакъыт озюнинъ эски танышлары — кечкен девирдеки сержантлар, старшиналар, капитан ве майорлар, полковник ве генераллар арасында булунды. Чюнки дженкявер достлукъ, унван я да рутбе арасындаки сынъырны танымай... Бу кунълер ичинде олар эписи къыркъ секиз яш яшардылар.

...Июль геджелери Польшада къыскъа ола. Кокте йылдызлар пейда олды дегенде, сёнмеге башлайлар. Этраф сукюнет ичинде ярыкълана. Бу тынчлыкъны бозып, дженк афаты башлар деген шей кимсенинъ акъылына кельмей. Траншеяларда невбетчи, козетиджилер ве пулемёт нокътасы булунмакъта. Къалгъан дженкчилер къокъулы отлар устюнде джайылып юкъламакъталар. Бирден кок юзюни ярыкълатып, кунъбаты тарафтан снарядлар сызгырып уча башлады. Козетиджи невбетчилернинъ тертипсиз седалары снаряд патлавлары ичинде къарышып кетмекте. Санки ер сарсылды. Стрельцов дженкчилерге: «Яткъан ерлерингизден къыбырдаманъыз, озюнгизни косьтерменгиз, душманнынъ арттан атувы токътамагъандже меним эмиримни динълеп турунъыз!» — деп пулемёт тургъан ерге чапты.

— Мына бу ерге! Чабик олунъыз! — деп эмир берди ве эгиле-эгиле тайинленген ерге озю ёл косьтерип кетти. Онынъ артындан «максимни» тартып пулемётчылар ашыкътылар. Оларнынъ юзьлеринде тааджиПЛЕНЮВ аляметлери сезильмекте: ич анъламакънынъ чареси ёкъ, лейтенант бу снаряд парчаларынынъ аджджы сызгырувы алтында не ичюн бизге ер авуштырмакъны буюрды, аджеба?

— Къыбырдамай ятынъыз! — деп команда берди лейтенант. — Башынъызны котерменгиз! Пулемётни чукъурда тутунъыз. Арттан атеш

тынган сонъ, мейданчыкъкъа чыкъарып ерлештиринъиз. Меним эмирим олмагъандже атеш ачманъыз. Анъладынъызмы?

— Анъладыкъ,— деди юкъусындан серсемлеген сержант.— Анъладыкъ!

Топ атышлары мудафаанынъ ичери нокътасына авушкъанынен танклар гудюрдеп кочтылер ве траншеялар бойлап душман снарядлары патлап башлады. Бир снаряд тамам шу пулемёт турган эвельки нокътада патлады. Мейданчыкъта балабан чукъур пейда олды. Тыпкъы Стрельцовнынъ тюшюнгени киби, немселер пулемёт нокътасыны нишангъа алдылар.

Тезден танклар корюнди. Олар яваш арекет этелер ки, дерсинъ демир копчеклеринен ерни къазгъалай ве топ агъызларыны о якъкъа бу-якъкъа догърулталар. Бу дешетли демир къыяфетлер артындан, къурсакъларына автоматларыны баскан, пияделер корюнип башладылар.

— Уджюмге! — бу сес козетиджилернинъ биринден дигерине кечип кетти. Стрельцов озъ-озюни зорнен тугъп, къычырды: — Душман сечильген аралыкълардан бир кереден атеш! Атеш!..

Онынъ сеси атыш гурюльтиси ичинде къарышып кетти. Окъув юртунда огренильгени киби дюльбер, бир кереден топлу атув олып чыкъмады. Атышлар андан-мындан тертипсиз, келиши гузель гурсюльдедилер.

Немселер эп якъынлашалар, эки я да учъ юз метр къадар къалдылар. Танклар исе санки тылсымланганлар, оларгъа бир шей тесир этмей. Патлавлар думаны ичинде гъайып олып кетелер, энди иши битти беллейсинъ, бир даа бакъсанъ, кене джанавар киби тикленип огге арекет этелер. Ойле олып корюне ки, гуя ич бир тюрлю къувет оларны токътатып оламайджакъ. Пияделер исе аман-аман танкларнен ян-янаша адымламакъта...

— Ермолин, меним еримде къаласынъ! — деди Стрельцов ярдымджысынынъ къулагъына эгилип. — Мен пулемётчыларгъа кетем. — Пияделернинъ огюни кес! Танклар траншеягъа якъынлагъанынен гранаталарны ишке тюшюринъиз. Сонъра сюнгу котегине.

Биринджи уджюм, о ойле агъыр ки, эр шей уставдаки киби олып чыкъмай. Душман дос-догъру кетмей, о да айнеджи. Де байырчыкълар артына, де чименликлер ичине гъайып олып кете.

Апансыздан душман танкы устюнде мавы алев пейда олды. Бу танк моторындан чыкъкан газ экен. Демек, кери чекилелер? Ойлеми? Шу арада ешил дагънынъ ичинден, сагъ тарафтан богъдай экильген чёльнинъ энишли-ёкъушлы ерлеринден бизим тувган танклар гурульдеп кельмекте эдилер. Кери чекилейткъанларнынъ алдыны дешетли атеш кесмекте. Синбирлер бираз бошады. Богъаз керип къычыраджагъынъ келе. Командир взво-дыны оларгъа къаршы котермеге аз къалды. Яхшы ки, вазиятте тез анълап, арекет этмеди. О, юкъарыдан эмир кельгендже буны япмагъа акъкъы олмагъаныны анълады...

Экинджи геджеси полк эки батальоннен берабер артиллерия ве авиациянынъ шиддетли дарбеси алтында Шнайдемюльге таба ёл ачты...

Илериде оладжакъ генералнынъ арбий ёлу мына бойле башлады. Бу пек узун ве агъыр ёл эди. Польша топрагъына келип чыкъкъанынен Григорий Павлович эвине шойле мектюп язды: «Биз енъишке догъру кетемиз. Лякин фашистнинъ къувети даа чокъ, о бар кучюнен котеклеше. Меним къайда олгъанымны Маршал Г. К. Жуковнынъ адыны окъусанъыз, билирсинъиз. Онынъ ады Алий Баш команданлыкънынъ эмиринде ве Со-винформбюронинъ бильдирювлеринде сыкъ-сыкъ анъылып тура...»

Чокъкъа бармадан яш офицернинъ аятында учъ муим вакъиа олып кетти. Биринджи, онъа «лейтенант» унваны берильди, экинджи, бу полкта онъа ротагъа командирлик этмекни ишандылар, учюнджиде, о Къызыл Иылдыз орденинен мукафатланды. Бойле къуванчлар олгъанына бакъмадан яш лейтенантнынъ юреги раатсыз эди. Чюнки, бир къач кунден берли полк ве онынъ ротасы Морзи станциясы якъынларында терен къар ичинде басылып къалды. Мында немселер къуветли мудафаа районы мейдангъа кетирдилер. Онынъ таянч нокъталары эр кеске белли «Днепр Валы»ны анъдыра эди ки, эр шей кереги киби ер астына ерлештирилген ве сакъланылган. Он метрде бир демирбетон дотлар терен къар къалпагъы

астына гизленген. Эр эки тараф бир-бирининъ арекетини козетип турмакъта. Душманнынъ не якъаныны, насыл азырлыкъ кетейткъаныны бутюнлей огренип, эр шейни эсапкъа алмакъ керек. Немселер исе, мудафаа нокъталарыны кереги киби пекитип, бизим аскерлеримизнинъ дурагъына къатты дарбе эндирмек ичюн гизли чарелер корьмектелер.

Яш рота командири озюнинъ козетиджи пунктыны траншеядан юз метр кенарда азырлады. Кемалатлы дженкчилер бир тарафына авдарылып яткъан немсе танкынынъ янында асыл олгъан чукъурны бунга ляйыкъ корьдилер. Душман танкы бу сефер биринджи ве сонъки кере бизге файда кетиреджек, деп тюшюнди олар. О озюнинъ демир кевдесинен козетиджи пунктны бомба, я да миналардан сакълап турмакъта эди.

Полк командири «тиль» тутып кетирмек кереклигини айтты. Рота позициясынынъ алды тюм-тюз чель эди. Учъ юз метр къадар ерде дёрт сыралы тикенли тель чатышмасы пекитильген. Ель чыкъкъан вакъты бу тель къоранынъ устуне такъылгъан юзлернен консерва къутуларынынъ жангъырдысы та ротанынъ козетиджи нокътасынадже эшитиле эди. Стрельцовнынъ группасы къаргъышлы тель къорадан кечмеге къач кере ынтыла да, файда бермеди.

Январь геджелерининъ биринде адджы ель баягъы сакинлегенде, Стрельцов озъ ярдымджысынен берабер козетиджи нокъталарны тешкермеге кетти. Нокъталарнынъ биринде о зиядедже токъталды. Взвод командирининъ айтышына коре, бу ерден душманнынъ дурагъы яхшы сечиле экен.

Кок юзюнде сувукъ ай парылдамакъта, йылдызлар де сёне, де яналар. Къар данечиклери бу шавледен ойле йылтырайлар ки, дерсинъ эв саибеси темиз чаршаф тёшеген.

— Лейтенант аркъадаш, — деди ярдымджы онынъ къолуны тартаракъ, орта ёлакъны косътерди. Шу арада невбетчи козетиджи де рота командирини тараф айланып бакъты.

Стрельцов козь ташларкен, озъ козьлеринен корьгенине инанмады. Взводнынъ алдында сечильген о оба-тёпечиклер къыбырдагъан киби корюндилен. Олар пек яваш ве сакъынып, бизим козетиджи нокътамызгъа догъру джылыша эдилер. Бу насыл шейтанлыкъ я? Шу арада безъ кийимли немселернинъ гизленип сюйрекленгенлерини эсledi. Разведкаджылар. Гедже къаранлыгъындан файдаланып, бизим козетиджини хырсызлап кетмек истейлер. Лейтенант пулемётчыгъа эмир бермек истеди ве токъталды.

— Взводны котер! — деди о янындаки кучюк лейтенанткъа.

— Есть! — деди взвод командири эеджанланып. Сонъра рота командирининъ къулагъына эгилеп: — Аньладым, лейтенант аркъадаш. Авджылар озьлери бизим къапкъангъа тюшерлер. Бу пек яхшы!

— Яваш ол! — деп токътатты оны Стрельцов.

Взвод ич бир тюрлю шаматасыз траншеяда озъ ерине ерлешти.

— Чыкъар къалпагъынъны да озюньни танытыджы ерге къой, — деп эмир берди Стрельцов невбетчиге.

«Мына ахмакълар бойле ола, озьлери бизге ярдым этелер» десе керек немселер, къалпакъны корьгенинен.

Окопкъа келип етишмелерине пек аз месафе къалды. Мына-мына секирип козетиджи нокътасына атылырлар дегенде, эки тарафтан, бир кереден пулемётлар атеш ачтылар, окоплардан гранаталар фырлатылды. Къызгъын къуршунлар ве снаряд парчаларындан къар ирип башлады, инсан седалары кийик-кийик янъгырап кетти. Сагъ къалгъан гитлерджи-лер тавшан киби табана къувет берип о якъ, бу якъ шашмалап къачтылар. Лякин оларнынъ кери ёлларыны пулемётчылар кестирип тура эдилер. Енгиль ав къыдырып чыкъкъан авджылар къамачавгъа къалдылар.

Немселер миномёт ве топларны ишке тюшюрип, оларнынъ къамачавдан чыкъмасына къол туттылар, лякин файда бермеди. Олар кечиктилер. Дёрт данеси батальоннынъ команда нокътасы алдында къалтырап-тентиреп отура эди.

Бир кереден дёрт «тиль». Мына сангъа темаша!

Батальон командири майор Никин яш лейтенантны сыджакъ тебрикледи ве якъында онынъ рутбесини юксельтип янъылмагъанына къуванды.

...Дженкинъ сонъки кышы эди. Боран, аяз кемиклеринге барып санчыла. Танклар, арбий машиналар, самоходкалар танкларга кършы сиялар ве дигер арбий машиналар эписи кър куртюклери ичинде батып, янтайып, чаналап кълдылар. Танкларнынъ артындан пияде аскерлер аякъ тиреп эп огге догъру адымлайлар. Олар буз демей, кър демей, оглерине расткельген юксекликлерден, бузлагъан ве кър астына кългъан голлерден, озенлерден кечип илери догъру адымламакъталар. Эр бир дженкчи, эр бир совет адамы оларнынъ илери кеткенлерине джан-юректен севине: фашистлер озьлери чыкъларгъан афаттан озьлери телеф олгъанларыны корип, гъуурланалар.

Одер озенине таба арекет этерек, бизим ордумыз 1945 сенеси учюнджи февральге кълдар озеннинъ сагъ ялысыны душмандан бир тамам темизледилер ве оны мувафакъиетле кечип, Кюстрина (Костшин) деген ердеки душман мудафаа ёлагъыны кългъа кечирдилер. Одерни кечюв ве сол ялыдаки пекинтилерни кългъа кечирюв 2-нджи Белорус ве 1-нджи Украина джебълери тарафындан Висла-Одер операциясынынъ мувафакъиетли екюнленюви эди. Уджюм муддети кыска ве нетиджели олды.

Гвардиялы лейтенанты Григорий Павлович Стрельцов озюнинъ арбий бильдирювлеринден биринде: «Бизим алдымыздаки ададан бир фашист башыны котерип кеталмады. Гитлерджилер эсини топлап сагъ ялыдан атеш ачып башлагъанда, ротамыз душмандан тутулып алынган окоплар ичинде эдилер».

Арбий документлерде бойле йымшакъ тильде акс этирильсе де, акъикъатта иш бам-башка эди. Лейтенант Стрельцов душманнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этип, полкнынъ озенден кечювини темин этти. Сонъра 10—12 километрлик мейданны запт этти. Бунга кълдар рота еди кунъ ве еди гедже душманнынъ топ уджюмине, авадан ягъдыргъан бомба атешине даянды, рухтан тюшмеди. Саба ярыгындан акъшам къранлыгына кълдар бизим аскерлеримиз устюнде «юнкерслер» салланып турдылар.

Олар эр бир кърарыш топракны бомба ве кършун атеш тюрюнде туттылар. Озенге келип кълшулган ирмакъларны мудафаа этиджи взвод дарма-дагъын этильди. Анълашылгъанына коре фашистлер бу ерден чыкълп пекинмеге истедилер. Олар сувга понтонлар тюшюрюп башладылар.

Патрон пек аз кълды, душман уджюмини токътатмакъ ичюн бу етерлик дегиль.

— Атеш ачмангъыз! — деп эмир берди лейтенант аскерлерге.

Снаряд, миномёт ве дигер сияларнынъ бирликте атеш ачувлары саесинде душман озъ макъсадына иришип оламады, козь огюнде туткан ери-адачыкка чыкълп етиштиралмаган душманны исе, гвардияджылар сувда сюнголернен санчып, кълндакъларнен урып геберттилер. Насылдыр бир алякълджы сувны шу арада ракетанен айдынлатты, понтонлар яхшы корюндилер ве шу анъ атеш тюрюнде кълдылар. Кълган фашистлер исе ялыга чыкълв умютинден вазгечип, артка чевирильдилер. Душман шашты, кълзанч эльде эталмады. Бу уджюм вакъытында лейтенант Стрельцовнынъ гвардияджылары бу ада ичюн куреште душманнынъ эки юзге якъын солдат ве офицерини, алты миномёты, он эки пулемёты, эки топуны гъайып этти.

Танъ ярыгында ротанынъ бир кысымы сувга тюшти. Теджрибесиз адамлар кълйыкъларны кереги киби идаре этип оламайлар, олар о якъ бу якъ келиши гузель ялдамакъталар. Оларнынъ аджеми арекетлери ве кълйыкъларны бильмей куреклевлеринден асыл олган сеслер ве шувултылар душмандан гизленюв шартыны бир тамам бозды. Шубесиз, буну душман шу анъ сзди ве оларга кърары атеш ачты. Эр алда полкнынъ команда нокътасында бунга пек раатсызланмадылар. Эр шей озъ невбетинен кетмекте. Олар атып башлагъанынен душманнынъ турган ери ве пекинтиси белгиленди. Чокъка бармадан, оларга кърары топ атеш ачылды. «Катюша» залпындан эки кере ер ве кок титреди. Бунга бакълмадан, айры кысымлар ве Стрельцовнынъ ротасы эп телюкели муитте эди. Кълйыкъл-

ларнынъ базылары тургъан ерлеринде айлана, базылары кери дёне. Олар сув акъымына къаршы ыдырынып ялдай ве адагъа якъынлаша. Одер озенининъ сагъ ялысында тынчлыкъ. 66-нджы окъчылар полкынынъ командири де индемей тура. Энди олар карта устюнден баш котермейлер. Чюнки янъычыкъ Одерни кечип, онынъ кунъбаты ялысында къуветли ерлешкен душманнъ дагъытып, 23-нджи гвардия дивизиясынынъ айры къысымларыны бу ерде пекинмеси ичюн эмир алдылар.

— Сизинъ теклифинъиз насыл? — деди тынчлыкъны бозып гвардиялы майор Никин. Сонъра джевап беклемеден: — 2-нджи гвардия ротасынынъ командиринден башлайыкъ, — деди.

Григорий Павлович аджеле къурулгъан алчакъ землянканынъ ичинде мумкюн олгъан къадар башыны котерди, кевдесини догъуртты да:

— Эпимизге бир кереден кетмек керекмей, — деди озъ тюшонджесини ачыкъ беян этмеден.

— Не демек истегенинъни ачыкъ айт, — деди онъа бакъып штаб начальниги.

— Багъышланъыз, — деди уйкен лейтенант. — Менимдже бу меселени бираз мунакъашасыз чезмек олмаз.

— Эльбетте! — деп ташлады офицерлерден бири, шакъа тарзында. — Бизим рота командиримиз якъын вакъыткъа къадар комсомол тешкилятынъ секретары эди, о, мунакъашаларгъа алышып къалды.

Онынъ кинаели сёзюни эшитмегендай олып, Григорий девам этти: — Мисаль ичюн биз сувгъа тюшемиз ве бутюн джебэ бою озенни кече башлаймыз. Немселер шубесиз, кунъбаты тарафтан бизге къаршы дешетли атеш ачып башлар. Къаршы ялыгъа чыкъкъандже олар бизни бир тамам къырарлар. Мен шуны теклиф этем... — деп о къарандашыны юкъары котерди...

Бундан сонъ небетий урушларда рота кучюк къысымларгъа болюнип арекет этти ве ниаат, аз гъайыпкъа огърап, Германиянынъ меркезий районларына чыкътылар.

Стрельцовнынъ ротасындаки бутюн шахсий составы девлет мукафатына такъдим этильди. Бундан сонъки урушларда да гвардияджылар юксек мукафаткъа лаяыкъ экенлерини исбат этилер. Олар яш командирнинъ ёлбашчылыгъы алтында (Стрельцов о вакъыт он докъуз яшында эди) Берлинге биринджи киргенлернинъ сырасында эдилер ве Енъиш кунюни де мында къаршыладаылар.

1945 сенеси, майыс 11-де, кунъдюз саат 12-де, Стрельцовны майор Никин озъ узурына чагъырды. Уруш вакъытында къолгъа кечирилген немсе мотоциклына атланып, помещик имениесинде ерлешкен полк штабына тараф ёл алды. Бир къач кунъ эвельси хызметкярлар пармакъ уджунда юрьген кениш залда шимди алякъаджылар шенъ-шерамет къонушмакъта эдилер. Стрельцовны коръгенлеринен бир къач солдат аякъкъа туруп, безъ ве мавы чечек ресимлеринен безетильген къапыны косътердилер. Къапыны ачкъанынен тёгерек джам пенджерели кабинетке кирди. Мында къаверенки, балабан язы столы башында ерлешкен адамны сечмек къыйын эди. Майор Никин, махкеме столына банъзеген, юксек аркъалы креслонынъ ичине батып кеткен киби отура эди. Столнынъ артындан батальон командирининъ башыны зорнен эслемек мумкюн.

— Кельдим дейсинъми? — деди батальон командири маналы бакъышнен. Бойле джиддий, гъает джиддий алда Стрельцов оны коръмеген эди. — Отур, шимди Синев келеджек.

Синев алтынджы ротанынъ командири, онынъ «бир дакъикъасыз «Ч» деген лагъабы бар эди. О эр вакъыт тайин этильген ерге бир дакъикъа къалгъанда келип етишир ве ич бир вакъыт кечикюв не экенини билъмез эди.

— Ишлер бойле, — деп батальон командири сёзюни башлады. — Чапкъалаймыз. — Сонъра къолуны котерип кабинет ичинде гурюльдеп кеткен лакъырды даушыны токътатты. — Бугунъге къадар биз немсени урдыкъ. Энди онъа аякъкъа къалкъмакъ ичюн ярдым этеджекмиз. Полк штабы анында махсус къысым, топчылар ве 1-нджи рота къаладжакъ. Къалгъан роталар озъ гарнизонларына. Рота командирлери айны бир

вакытта эм гарнизон начальниги, эм де командири оладжакълар. Вазифе — койлерни, санайы нокъталарыны кърчаламакъ ве умумен эмекчи халкъынынъ маниасыз ишке киришмесини темин этмектир. Бутюн бу шейлер акъкъында тафсилятлы малюматны дивизия штабындан алырынъыз.

Бу умют этильмеген вазифени айтып анълаткъан сонъ, майор Никин озюнинъ дженкявер аркъадашларына уйлелик емек берди.

Стрельцов, бахтына, Магдебургнынъ шималь-кунъбаты тарафында, юз километр авлакъта ерлешкен бир кичкене шеэрчикке тюшти. Ильмий-арбий къанунларгъа риает этип иш коръди, мукъайтлыкъ, сакътлыкъ, козъачыкълыкъ биринджи ерде турды. Чюнки этрафта, хуторларда, орманларда даа озъ пайыны алмагъан рейх тарафдарлары гизленмекте эдилер.

— Шеэрде джан огълу джан ёкътыр, — деди кучюк лейтенант Шкорба тааджипленип.

— Къайда джоюлып кеткен экенлер?

— Алла бильсин...

— Алла, алла, амма, лякин биз бильмек борджлумыз.

Бираз тюшюнип бакъкъан сонъ, Стрельцов ротаны шеэрчикке алып кирмек къарарына кельди. Кими джаяв, кими аякъмашинасынен шеэрнинъ эр бир эвини, сокъакъларыны сюзип-тешкерип чыкътылар... Кимсе ёкъ!

Чокъусы эвлернинъ къапылары килитленмеген. Бутюн эшьялары еринде тура. Аджайип шей. Санки бир умют этильмеген кучъ оларны ерден сипирип алып къачкъан.

Стрельцов янгъын къуллеси устюнде озюне хас козетиджи нокъта япты. Бу ерден этрафны дикъкъат иле козъ этип турды. Бир де-бир ерде джанлы барлыкъ олмакъ керек де я? Пек меракълы шей. Немсенинъ аяты ичюн къайгъырамыз, немсенинъ озю ёкъ... Узакъта орман шекилини алгъан къолнен отуртылгъан чименликте онынъ козюне шубели бир шей илишти.

— Бинокль, — деп ярдымджысына къолуны узатты. Орманнынъ юкъарысында насылдыр бир шейлернен огърашкъан адамларны эследи.

— Шкорба! Тек сен озюнъ бу эндек бою кет ве оларны ич бир тюрлю дапасыз, шаматасыз алып кель, анъладынъмы?

Кетирильгенлер арасында бети бурюшик, лякин озю сагълам корюнген бир къарт бар эди. О, къркъкъанындан къалтырай, сары сакъалы ве сары къашларыны сыйпап ала, тизлерининъ къалтыравындан дерсинъ ерге йыкълдаджакъ. Зар-зорчен анълап бильдилер ки, шеэрчикнинъ бутюн эалиси озъ мал-мулкюни ташлап, ялынъыз айванларыны ве енгиль-ельпи кийимлерини алып, ормангъа къачкъан. Зенгиндже сойлары исе баты якътаки оккупация зонасына къачып сакълангъанлар.

— Бургомистр къайда? — деп сорады Стрельцов.

— Анда, — деди къарт анълашылмагъан тарзда, башыны бурып.

Буны башкъа «зонада» деп анъламакъ керек эди.

— Яхшы, — деди Стрельцов озюндже бир къараргъа келип. — Терджиман, сен шу къартнен берабер ормангъа кет. О адамларгъа айтып анълат, эписи эвлерине къайтсынлар. Оларгъа кимсе пармакънен тиймез. Биз оларны ашамамыз, — деп кулюмсиреди. — Муюзлеримиз де ёкъ, кимсени тюртмеймиз, сен бу къартны яхшы ашатып тойдыр да, сонъ кетерсинъыз.

Акъшамгъа къадар шеэрге дёрт къроранта къайтып кельди. Стрельцов оларнынъ алдына чыкъып, эписинен яхшы-яхшы лаф этти. Экинджи куню йигирмиге якъын къроранта озъ эвлерине къайтып кельдилер.

— Мына бу яхшы. Энди ерли акимьет тешкиль этмек мумкюн. Бир немсеге козю тюшти. О сабырнен иш корьген, ашыкъмагъан адамгъа бенъзей. Стерльцов оны чагъыртып субетлешти.

— Къайда ишлей эдинъиз? — деди онъа Стрельцов кулюмсиреп.

— Бургомистрининъ кятиби эдим.

— Пек яхшы! — деп ташлады Стрельцов къувангъанындан. — Сизни бугунъден сонъ бургомистр тайин этем. Бутюн ишлерни къабул этип алынъыз. Башта бизим аскерлеримизге яшамакъ ичюн ер керек, бундан башласанъыз яхшы олур эди.

Бургомистр тайин этильген адам бу ишнинъ джиддийлигини, шакъа олмагъаныны шу анъ анълады ве бир кереден къаршыдаки эки къатлы особнякны косътерди.— Онынъ шорбаджысы пек фена адам эди, эминим ки, о бу якъкъа бир даа къайтып кельмез.

— Пек яхшы,— деди Стрельцов.— Эалининъ джедвелини тизинъиз. Кимге не керек? Ким не истей, эписини косътеринъиз. Ярындан башлап эр кес чыкъсын, озъ ишини девам эттирсин. Бизде эт битти. Арабамыз да ёкъ. Бу меселеде бизге ярдым этинъиз. Заводнынъ шорбаджысы къайда олса, мытлакъа манъа тапып кетиринъиз.

— Х-хе,— кулюмсиреди бургомистр.— Онъа биз «Митька» дей эдик.

— Яхшы оны директор тайин этемиз.

Экинджи куню Стрельцов озъ ярдымджысы ве бургомистрнен бирликте заводны корип чыкъмакъ истеди. Догурусыны айтаджакъ олсакъ, о завод легиль де, бир буюкче устахане эди. Мында эр шей, чанакъ-чельмектен башлап, тракторгъа баргъандже тамир этиле. Цехлер бом-бош. Бир адам ёкъ. Қъайтып кетеджекте, заводнынъ къапысы алдында бир узун бойлу немсени коръди. Онынъле лакъырды этти ве бу заводда ишлегенини анълады.

— Ким олып ишлединъиз?

— Шлоссер. Э, чиленгир...

— Ха! Мына энди директор оладжакъсынъ,— деди Стрельцов онынъ козюне бакъып.

— Мен? — деди немсе тааджипленип.— Менден директор?!

— Эбет, эбет. Учъ кунъ сизге муддет. Завод насыл чалыша эди, ойле де чалышып башласын, анъладынъмы?

— Ферштейн, ферштейн,— деди немсе озюнинъ бойле ишке тайин этильгенине инанмайып.

Бу ерде шуны къайд этип кечмек истейим ки, Григорий Павлович чокъ йыллардан сонъ генерал унванында бу шеэрчикни бир даа келип коръди. Дженк йыллары яш совет лейтенанты озюнинъ тайин эткен бургомистри ве завод директорынынъ пек яхшы адамлар олып чыкъкъаныны ве омюрлерининъ сонъуна къадар озъ ишлеринде мувафакъиетле чалышкъанларыны эшитип пек мемнун олды. Сонъундан бургомистрнинъ огълу да бу ишке тайин этильген.

Девлет ишине адамлар тайинленген сонъ, Стрельцов рота ичюн махсус айырылгъан эки къатлы эвге къайтып кельди. Азбарда аскерлер семиз бир сыгъырны сейир этмектелер.

— Бу насыл шей? Тез-тез шорбаджысына къайтарып беринъиз? — деди Стрельцов ачувланып.

— Буны сизге эт олсун, деп кетирдик,— деди бургомистр огге чыкъып.

— Ёкъ, ёкъ биз сыгъыр соймамыз, бугъа олса кетиринъиз.

— Кетирип оламам,— деди бургомистр чырайыны сытып.— Бугъачыкълар бизде пек аз, олар пара кетирелер, олар къазанч берелер. Буны алынъыз. Бу эт ерине кетеджек сою.

— Ойле олса, яхшы. Оны соймакъ кимнинъ элинден келир?

Бургомистр къасап тапып кетирди ве бу ишни бераберликте яптылар.

Яш лейтенант бир къач ай девамында гражданлыкъ вазифесинде «шеэр начальниги» оларакъ чалышты. Онъа бу адны немселер бердилер ве оны озъ адамлары киби урмет эттилер.

Григорий Стрельцов о йыллары озюнинъ балалыкъ чагъында ойлангъан хаялларындан — тракторджылыкъ, комбайнджылыкъ ве саире тюшюнджелерден вазгечмеге башлагъан эди. Дженк, дженкявер аят онда офицерлик къабилиетини пишкинлештирди. О шу кунълерде окъувны девам эттирмекни тюшюнди. Бу истек оны сонъундан М. В. Фрунзе адына Арбий Академиягъа алып кельди. Окъув йыллары оны янъы девир арбий илиминен сияландырды. Хызмет йылларында исе земаневий ордунынъ етекчи арбий мутехассысларындан бири олып етишти. Чешит вазифелерде чалышаракъ, хызмет мердивенлеринден адым-адым котерильди.

Эки йыл девамында гвардия бирлешмесинде ёлбашчылыкъ япмакъта. Бу вакъыт ичинде къысымларда чокъ денъишмелер олып кечти. Денъишмелер эписи эльбетте, яхшы тарафтан олды. Дивизия округ боюнджа би-

ринджи ерге чыкты. Бу денѣшмелер Стрельцовны шубесиз, кѣуандырды ве рукландырды. Эльбетте, озюнинѣ кѣойгѣан эмеги зая кетмегенине, арбий кадрларнынѣ алий дереджеде арбий усталыкѣны менимсегенлерине о юректен кѣуанды.

Арбий составнынѣ топлашувында социалистик меджбуриетнинѣ эдасы ичюн курушювде, округда энѣ яхшы косѣтеришлер эльде этмеге чагѣырып чыкылып ялкъанда аркъадашлар эписи онѣа кѣол туттылар. Окѣув йылынынѣ екюни чекильгенде округ арбий советининѣ кочюджи Кѣызыл байрагынен мукафатланды. Онынѣ арбий саадаки кѣазанчы дикѣкѣаткѣа дейикѣ эди. Партия тешкиляты меджлислеринде, арбий йыгѣылышларында, офицерлер топлашувында олгѣан чыкѣышларда Стрельцов даима аркъадашларынынѣ талапларыны дикѣкѣатнен динѣлеп, эксикликлерге козѣ немейип, чезильмеген меселелер устюнде баш ёрмакѣны эр вакѣыт эсинде тутты. Адамлар да онынѣ козю алдында денѣштилер, джиддийлештилер ве талапчан олдылар. Бутюн бу денѣшмелер Стрельцовны кѣуандыра ве рукуну котерелер.

Генерал Стерльцов айры истидатларны тапып чыкѣара, оларгѣа, амелий ярдымлар косѣтере ве истидатларнынѣ осьмесине даима кѣол тутта. Дивизия сиясий болюк начальнигининѣ ве шахсен Стрельцовнынѣ ярдымынен бу дивизияда белли адамлар, рессамлар, чалгѣыджылар, йырджылар ве эдебиятчылар осип етиштилер. Оларнынѣ арасында шимди бутюн мемлекетке белли туркмен шаири Керим Курбаннепесовны мисаль кетирмек мумкюн. Солдатлыкѣ вакѣытында о эдебий бирлешмеде кѣатнашты ве Туркменстан Языджылар бирлешмесинде дивизиянынѣ озѣ шаири олып танылды.

Арбий округ команданынынѣ муавини вазифесинде де о ич бир вакѣыт тынч отурмады. О тек озюнинѣ арбий ишинен кѣанаатленмейип айры кѣысымларда, курсантлар арасында булунып турды. Мешгѣулиетлер кечирильген ерлерде сыкѣ-сыкѣ олды, газета ве журналларгѣа арбий-тербиевий мезгуларда макѣалелер язды, миллий мектеплерде рус тилини кечювде яшларны арбий хызметке азырлав усулларынен меракѣланып турды.

Григорий Павловични республика партия ве совет органларында яхшы таныйлар. Онынѣ иштирагинен республикаларда ильмий-амелий конференциялар ве арбий-ватанперверлик семинарлары кечирильмекте.

Якѣында В. П. Чкалов адына Ташкент авиация истисал бирлешмесининѣ ёлбашчылары социалистик ярышлашувда енѣиш кѣазангѣаны ичюн коллективге кочюджи Кѣызыл байракѣ такѣдим этилюви мунасебетиле отѣкерильген тантаналы акѣшамгѣа генерал Стрельцовны да давет этилер. Байракѣны кѣабул эткен адамлар арасында Стрельцов озѣ огѣлу Валерийни зорьгенде юреги джюшты, козѣлери яшланды. Бу онынѣ ичюн буюк бахт эди.

Григорий Павлович бугунѣ де арбий сафтадыр. О, Ватан огѣрунда, онынѣ бахты ве саадети эшкѣына даима янып тургѣан атеш юрек адамдыр.

КЪЫЙМЕТЛИ ЭДЕБИЙ МИРАС

«Ант эткенмен, сёз бергенмен
миллет ичюн ольмеге,
Билип, корип миллетимнинъ
козь яшыны сильмеге.»

Н. ЧЕЛЕБИДЖАН.

Малюм ки, эр анги медений, сиясий, джемаат эрбабынынъ баш макъсады — озь халкъынынъ такъдирини къайгырмакъ, миллетнинъ келеджеги огърунда тюшон-мек, бутюн барлыгынен халкъкъа хызмет этмек, джемий истидадыны, фаалиетини халкъ ишине багъышламакътыр. Бунынъсыз онъа эрбап денильмеси шубелидир. Эбет, о тек бу мукъаддес гъаенен яшамакъ, бу гъаенинъ чырагъы олып янмакъ, тек бу гъаеден ильхамланмакъ керек.

Халкъымызнынъ чешит сой ве чокъ муреккеп сиясий, ичтимай сарсынтылар ве фаджиаларнен толу сонъки юз йыллыкъ тарихында пек чокъ бойле мешур эрбаплар, аджайип сималар келип кечкендир. Исмаил бей Гаспринский, Решид Медиев, Асан Сабрий Айвазов, Шамиль Токътаргъазы, Али ве Усеин Боданинскийлер, Осман Акъчокъракълы ве Вели Ибраимов, Бекир Чобан-заде ве Ильяс Тархан, Умер Ипчи ве... та Эшреф Шемьи-задеге кельгендже пек чокълар бу джумледендир. Халкъымызнынъ рухий инкишафында муим ер алгъан бойле энъ корюмли сималардан бири, отуз учъ яшында озь макъсады огърунда девир къарсамбасынынъ къурбаны олгъан шаир ве медениет эрбабымыз Номан Челебиджандыр.

Мемлекетимизде сиясий девирлер ойле олды ки, эр бир миллетте озь халкъынынъ акъикъий урьмети ве шерефини къазангъан пек чокъ эрбапларнынъ бу кунъгедже адлары биле анъылмай кельди. Оларнынъ озь халкъына япкъан хызметлери о дередже муим ки, базыларынынъ озь арекетлеринде ёл берген белли бир янлышлыкъларына бакъмадан, эп бир умумхалкъ урьметине толу дереджеде лайыкълар. Яшасын ашкярлыкъ — оларнынъ да адларыны анъмагъа имкан догъды.

Номан Челебиджан 1885 сенеси, Кърымнынъ чёль тарафында, Джанкой янларындаки Сонакъ коюнде, Ибраим Челебининъ аилесинде догъды. Кой мектебинде, сонъра Акъчора ве Зынджырлы медреселеринде окъуды. Даа яш экенде онынъ окъугъан кой мектебини ерли чар мемурулары келип: — Балаларгъа эдебият, джогърафия, эсап огреткен мектеп бизге керекмей! — деп, къапаткъан ве къапысына килит къойып кеткен эдилер. Мектеп къапысына агъыр демир килит асылгъан вакъытта генч Челебиджаннынъ ичинде бу акъсызлыкъкъа къаршы истъян кыгъылчымлары пейда олгъан ве бу кыгъылчымлар сонъундан зорбалыкъ алтында боджалагъан миллетине ёл косьтериджи алевге чевирилген эди. Бу кыгъылчымлар онынъ эдебий эсерлеринде де ер алгъандыр. Шу мектепнинъ къапалмасынынъ тесиринен о сонъра «Къарылгъачлар дуvasы» адлы мешур икяесини язгъан эди.

Озю зийрек акъыллы, окъумагъа авес огълан Кърым ве Истанбул газеталарыны окъуй ве айны вакъытта рус тилини де огрене. Лякин Челебиджанны медреседе окъув къанаатлендирмей. О, Истанбулгъа кетип, анда Мерджан идадесине (орта мектепке) окъумагъа кире. Оны битирген сонъ укъукъ тасили алды ве илайият дерслерине къатнап, диний талимат боюнджа бильгисини мукеммелештирди. Истанбулда, озю киби тасиль алгъан кърымлы генчлернен берабер 1906 сенеси «Ватан» адлы гизли бир джемиет тешкиль эттилер. Уриет ёлуны кутъкен бу джемиет азалары Челебиджан реберлигинде Ватан, халкъ, сербестлик акъкында шиирлер, икяелер, сиясий ве тарихий макъалелер бастырып, рисалелер чыкъарып даркъата эдилер.¹ Челебиджан, иште, бу вакъытта ильки шиирлерини язып башлагъандыр. 1911 сенеси анда окъугъан Бекир Чобан-заднен экиси къошулып озь шиирлерини айры китапчыкъ этип чыкъаралар.

Челебиджан 1912 сенеси окъувыны тамамлап Кърымгъа къайтып келе. Чокъкъа бармай о, Русиенен даа якъындан таныш олмакъ макъсадынен Петербурггъа кете. Сонъра о иджат ишлеринен бир сырада, фааль суретте сиясий ишлерге де къошула.

¹ «Эмель» журналы, 1968 с. № 44, Истанбул.

Озь халкыны сонъ дередже севген, онынъле гъурурланган, хусусан яшларгъа буюк умют беслеген Челебиджаннынъ энъ айтувлы эсерлеринден бири «Айгиди татар яшлары!» адлы шиириндеки:

Айгиди татар яшлары, окъумайлар!
Окъусалар кимседен кем къалмайлар.
Истанбулда, Парижде биринджи бола,
Японлар да онларгъа еталмайлар!—

деген сёзлерини бильмеген зиялы ёкъ десек янълмамыз. Бу бир-эки сатырда муэллиф халкымызнынъ хусусий чизгилеринден бирини не къадар усталыкънен акс эттире. Эм акыкъатен, аля бугунъ, не ерде олмасын, Кърым яшлары кимседен кем къалмайлар ве, аксине, башкъалардан огде олмагъа тырышалар.

1914 сенеси биринджи дюнъя дженки башланганда, Челебиджан запастаки офицер сыфатында джебёге джонетиле. Айткъанларына коре о, Акъмесджит вокзалына оны озгъарып кельген аркъадашларынынъ янында локомотив тамир депо-сына якълашып, сол билегининъ къан дамарыны кесе де, севимли миллетине хатра оларакъ депоннынъ диварына озъ къанынен шу сёзлерни яза:

Савлыкъман къал, татарлыкъ! Мен кетем дженкке,
Атымнынъ башы айланды ахрет бетке.
Сенинъ ичюн яшадым, сенсиз ольсем,
Бильмем насыл кирермен бош дженнетке...

1917 сенеси февраль инкъилябы нетиджесинде, падиша тахт-ндан эндирилген сонъ, озъ халкынынъ келеджек такъдирини къайгырған эрбаплар сырасында Челебиджан да фааль арекетте булунды. Лякин чокъкъа бармай язда о къапалып, бастырыкъкъа ташлана. Мында о озюннъ «Бастырыкъ» адлы гузель шиирини яза. Халкынынъ исрарлы талаплары нетиджесинде оны тезден азат этелер.

Халкъ ишине садыкъ, илери фикирли, фааль гъайретчен бир эрбап оларакъ Челебиджан, вакъиалар бири-бирини денъиштирип турган шу муреккеп девирде табийи ки, о вакъиалардан четте турып оламады, шу къайнакъ вакъиаларнынъ энъ ортасында булунды.

Намлы эрбабымызнынъ даа ич де огренильмеген бу ичтимаий-сиясий фаалиетини, онынъ гъает муреккеп, фаджиалы талийини тарихчыларнынъ иссесине къалдыракакъ, биз онынъ факъат эдебиятымыз тарихынен багълы иджадий фаалиетини къайд этип, окъуйдыжыларгъа онынъ эсерлеринден нумюнелер теклиф этемиз.

Асылында интернационал рухлы олгъан, башкъа миллетлерге акыкъый урьмет беслеген Челебиджан озъ чыкъышларындан биринде шойле деген эди:

«...Миллетимиз адильдир. О, ялынъыз озюни тюшонгенлерден, ялынъыз озъ саадети ичюн чалышкъанлардан дегильдир. О уриетни ве джумхуриетни север. Озь укъукъыны не дередже мукъаддес таныса, дигерлерининъ укъукъыны да о дередже такъдирлер... Кърым ярым адасында тюрю ренклерде бир чокъ зариф гуллер, шеббойлар, замбакълар, лялелер бардыр. Бу лятиф, рух охшайдыжы чечеклернинъ озлерине хас гузелликлери, лятиф къокъулары бардыр. Бу гуллер, бу чечеклер Кърымда яшагъан миллетлер: татарлар, руслар, еудийлер, немселер ве башкъалардыр».

Халкымызнынъ ички рухуны, янында яшагъан башкъа миллет векиллерине нисбетен, асырларнен беслеп кельген алидженап, достане мунасебетини косътерген ве бугунъде халкымызгъа хызмет эте биледжек не къадар самимий, инсаниетли сёзлер!

Эски зиялыларымыз сырасында энъ корюмилеринден бири олгъан Номан Челебиджан талантлы иджаткар, шаир эди. Тезэсюф ки, о эски чар къурумыны ёкъ эткен инкъиляп ташкъынларынынъ, бу саеде юзъ алгъан анылашылмамазлыкъларнынъ къурбаны олгъандыр. О, Акъярдан уруштырып кельген ве козьлери акъкъара коръмеген матросларнынъ элинден шейт кетти. Олар, базы бир малюматларгъа коре, В. И. Лениннинъ: «Челебиджанны ольдюрювни токътатынъыз!» деген аджеле телеграммасыны биле беклемеге къадир олмадан, эдипни ашыкъчанлыкънен ольдюрип денъизге ташлайлар.

Челебиджаннынъ колем джезтинден пек чокъ олмаса да, мундеридже ве бедий джезттен аджайип эдебий мирасы бардыр ки, бу джумледен онынъ тиллерде дестан олгъан ве озъ миллетине садыкъ эр анги ватанпервер ичюн рухий гъыда берген мешур «Ант эткенмен!» шиирини айрыджа къайд этмемек мумкюн дегиль. Шай экен, эдипнинъ бутюн эсерлерини эдебиятымызнынъ вариетине чевирмек алидженап борджумыздыр.

Риза Фазыл.

АЙГИДИ ТАТАР ЯШЛАРЫ!

Айгиди татар яшлары, окъумайлар!
Эренлерге эш болып, ёл къувмайлар.
Башта актыл бар экен, козьде къарув,
Корьмей, бильмей юрьмектен утанмайлар!

Айгиди татар яшлары, окъумайлар!
Окъусалар кимседен кем кълмайлар.
Истанбулда, Парижде биринджи бола,
Японлар да онларгъа еталмайлар.

Айгиди татар яшлары, ёкъ башлары,
Тёрелермен төрде оськен ёлбашлары.
Ёлбаш ары болмагъанда хорлыкъ корип,
Къайда барса төкелер козь яшлары?

САРЫ ТЮЛЬПАН

Ильк баарьни мужделеген сары тюльпан,
Баре бойле солмасайдынъ ич бир заман.
Гузель ёсма гъонджень иле эндамынъы
Эр кунъ север, опер эдим сайгъыларман.

Гонълюмизни хошландырдынъ, сары тюльпан,
Мен де сени эльден, ельден къызгъанырман.
Узакълардан, коктен, ерден чокъ сюемен,
Кунешлернинъ, йылдызларнынъ козю яман.

Сары тюльпан, багъчамызны шенълендирдинъ,
Пек аз заман къырыкъ гонълюм эглендирдинъ.
Ярын сен де къырыладжакъ, оледжесинъ,
Оледжесенъ, бу дюньягъа ничюн кельдинъ?

ЁЛДЖЫ ГЪАРИП

Ай! Мунарынъ силь юзюнъден, менден ышыкъ къызгъанма!
Мен бир гъарип ёлджы эдим, кълдым къара дагъларда.
Ёл шашырдым, кунъ ашырдым, санъа бакъып агълар да —
Ах чекерим. Ач юзюнъни, мени яман козь санма.

Ач юзюнъни, сач нурынъны: учурымлар, кълалар
Ышыкъ алсын, айдынлансын, кольгелери силинсин.
Топракъ-топман кълардаш исенъ, коксюнъдеки шу ташлар
Гранитлер кълара ерге айна олып корюнсин!

Юрегиме сырдаш исенъ, козюмдеки шу яшлар,
Чечеклерге төкеджегим, о чыкъларгъа къларышсын.
Танъ йылдызы догълар экен, эльбет, мени о беклер,
Сач нурынъны, ёлджы гъарип асретине кълавушсын!

КНЯЗЬ ПОТЕМКИНЪ
еклонилъ Хана Шагима Герая къ уступки
крымскаго полуострова Россіи 1783 года.

САВЛЫКЪМАН КЪАЛ, ТАТАРЛЫКЪ!

Савлыкъман къал, татарлыкъ! Мен кетем дженкке.
Атымнынъ башы айланды ахрет бетке.
Сенинъ ичюн яшадым, сенсиз ольсем.
Бильмем насыл кирермен бош дженнетке.

Авдарылгъан ал тавлар, тамулар¹ ташкъан,
Бу ишлерге биз тувул, мелеклер шашкъан.
Къырпалангъан менликлер, хорлангъан къызлар,
Баласын ташлап анайлар чёллерге къачкъан.

Артыма бакъсам — акъ омюр, алдымда олюм,
Коп узамаз беллеймен къарангъы ёлум.
Къарсамбадан хавф этмей, кольгеден урькмей,
Сонъ нефесте: — Татар! — деп узаныр къолум.

БАСТЫРЫКЪ

Дёрт таш дивар, энъ тёпеде бир кичкене пенджере,
Ичке демир чабакълардан ышыкъ тувул, дерт кире.
Эр кошеде дым кольгелер, ешилъ кюфлер копюре,
Ятакъ тахта, емек фена, ерден сувукъ уфюре.

Хызметчи де эр кунъ буны сувлап-сувлап сипире,
Кимерде бир анайны да сёгип сала, козь коре.
Акъшамлар бу къара уйге къара перделер кере,
Янгъызылыкълар янгъыыз джангъа джанлы тюшлер косътере.

Гъарип юрек чапалана, тенлер тюклер урпере,
Тозмай гонъюль аваланып, алчала бом-бош ере.
Невбетчилер гедже-кунъдюз къарап, джюрип тешкере,
Къапыдаки авыр кильтни эр саат дёрт-беш кере.

Бу кольгели, къара сувукъ кильтли къара мезаргъа
Яманлардан даа да пек яхшы инсан коп кире.
Киргенден сонъ ишлер белли: тура-тура я джуре,
Я да акъсыз азапларгъа даяналмай делире...

АНТ ЭТКЕНМЕН

Ант эткенмен миллетимнинъ ярасыны сармагъа,
Насыл олсын, бу заваллы къардашларым чюрюсин?
Онлар ичюн окюнмесем, къайгъырмасам, янмасам,
Юрегимде къара къанлар къайнамасын, къурусун!

Ант эткенмен шу къаранлыкъ юрткъа шавле серпмеге,
Насыл олсын, эки къардаш бир-бирини коръмесин?
Буны корип бусанмасам, мугъаймасам, янмасам,
Козълеримден акъкъан яшлар дерья-денъиз, къан олсын.

Ант эткенмен, сёз бергенмен миллет ичюн ольмеге,
Билип, корип миллетимнинъ козь яшыны сильмеге.
Бильмей, коръмей бинъ яшасам, къурултайлы хан болсам,
Кене бир кунъ мезарджылар келир мени коммеге.

¹ тамулар — джезннемлер.

«АНТ ЭТКЕНМЕН» АЙТАМАН

(Челебиджаннынъ шиирине такълид)

Акъшам, саба, джатсам, турсам «Ант эткенмен» айтаман:
Къайта-къайта, айта-айта, мен артыма къайтаман.
Къаным къайнай, джаным джайнай «Ант эткенмен» джырласам,
«Савлыкъман къал, татарлыкъ!»ны «Бастырыкъ»ман сырласам.

«Ант эткенмен миллетимнинъ ярасыны сармагъа»,
Деп багъырсам, бу кенъ дюнъя, бошлукълар да тар магъа.
Айткъан сайын айтаджагъым келе, къальбим къалтырай,
Эмеллерим тёпесинде бир алтын Ай джалтырай.

«Ант эткенмен» айтылгъанда мен бир шаир боламан,
Дамарларым джанлана да, кирли кинге толаман.
Гонълум джоша, джурек таша, миллий джырлар язаман,
Эскирмеген тазе дертнинъ чёпмен тюбин къазаман.

Сагъа джурек берген, мени «Джигитмен» деп яшаткъан,
Гъафиль къалып юкъсырасам, «Юкълама!» деп таш аткъан,
Джаш бабайнынъ къалеминден төккен отъюр сёзлери —
Гъае берген, фикир берген о сёзлернинъ озълери.

Эй, бизлерни къучагъында къыйбетлеген анайлар!
Бахтымызнынъ яралары тазерди де, къанайлар.
Бешиктеки сабийлерге «Ант эткенмен!» айтынъыз;
Джаш мийлери къатмаз бурун виджданларын байтынъыз.

«Ант эткенмен, сёз бергенмен миллет ичюн ольмеге!»
Деп чынъланъыз джыйынларда, мунглы къызлар, бизлерге.
«Билип, корип миллетимнинъ козь яшыны сильмеге»
Бейтитимен къошулайыкъ биз джашлар да сизлерге.

Эй, моллакъам, мезарымда магъа телькъин бергенде,
Ярадангъа дува этип, къолларыньны кергенде,
«Ант эткенмен!» джырла башта, мен джошайым, динълейим,
Эгер мени топракъ сыкъса, мен де сенмен инълейим.

Къыркъламамны сагъа берсе дертли, джаныкъ анайым,
Эр кунъ тангъа мезарымда «Ант эткенмен!» джырла сен.
Джер астында сени дынълап козьаш төкип къанайым,
«Ант эткенмен!» джырлагъанда чюрип битсин джансыз тен.

Ант эткенмен ант эткеннинъ анты ичюн ольмеге!
Къайсы джигит емин эте менмен душман больмеге?!
Сиз къоркъсанъыз, мына джашлар, мен алдында кетермен,
Тавны, ташны, джар-джылгъаны дал-дюзгюн джол этермен!

Н. А.

Сейтгъазы Гъафаров

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ

Аяты ве фаалиети¹

«Бизим мемурларымыз» серлевалы макъалесинде Гаспринский зиялылар ве мемурлар акъкъында сёз юрьсетерек (о озюни де шу сырагъа къоша) шойле яза: «Биз мусульман джемиетининъ озь сафында булунмакъ ве онынъ огюнде кетмек керекмиз. Озюмизнинъ бильгимиз ве джиддий арекетлеримизнен онынъ севги ве урьметини къазанмакъ борджлумыз. О вакъытта бизим фаалиетимизге дегерли къыймет кесилир ве бильгили, итибарлы кишилер оларакъ джемаат ве девлет хызметлеринде файдалы эм керекли олурмыз.

Биринджи япыладжакъ шей—балаларымызны яхшы яшайышкъа азырламакътыр. Ойле япмалы ки, барсын келеджек несилимиз бильгиден даа зейгин олсун, онынъ озь халкъына севгиси даа зияде олсун. Балаларымызгъа ана тилинде темелли бильги берейик, оларны окъутувгъа пара ве кучъ аямайыкъ, оларда аяткъа ве фаалиетке эйи мунасебет дуйгъулары ашлайыкъ. Эгер биз бойле япсакъ корерсинъиз, бизим балаларымыз узакъ кетерлер: олар озь ёлларыны озьлери тапарлар ки, о ёл айдын ве шерефли ёл олур. («Терджиман», № 18, 1886 с.)

Исмаил бей Гаспринский.

Русиедеки мусульманларнынъ вазиети ве оларнынъ такъдирини тюзетюв ичюн нелер япмакъ кереклиги ве, биринджи невбетте, нелерге дикъкъат этмек кереклиги хусусында Гаспринский 1881 сенеси язгъан «Рус мусульманлыгъы» эсеринде тафсиятлы токътала. Буны биз юкъарыда къайд эткен эдик. Бу ерде биз шу эсерден тек эки джумле кетирмек истеймиз: «Руслар ве рус мусульманлары бир топракъта, бир къанун алтында, ян-янаша тесадюфий бир къомшулар киби яшайджакълармы, ёкъса бизим кениш ватанымыздаки халкълардан ибарет улу бир аиленинъ эвлятлары киби, олар арасында бири-бирине даа зияде якъынлыкъ, догъмушлыкъ мунасебетлери ашламалымы?»

Гаспринскийнинъ бундан юз йыл эвель берген суалине 1917 сенеси Улу Октябрь инкъилябы толу дереджеде джевап берди ве онынъ бу хусуста хаялы акъыкъатен омюрге кечирилип башлангъан эди. Теэссюф ки, халкълар джелляды

¹ Девамы. Башы журналнынъ 1989 с. 6-нджы санында ве бу йылнынъ 1—2-нджи санларында.

Сталин бу башлангычны амансызджа ёкъкъа чыкъарды, аджайип халкълар достлугы софрасына озюнинъ хасис зеэрини къатты.

Я Гаспринский: «Рус мусульманларынынъ русларнен бирлешмелери ичюн, оларнынъ эгер бойле къуланмакъ мумкюн олса, ахлякий джеэттен руслашмалары (яни медений джеэттен юксельмелери — С. Гъ.) ичюн догърудан-догъру русларнынъ озь окъутув усулларындан ве оларнынъ озь тиллеринден джесаретнен файдаланмалы», — дегенде акълы дегильми эди?

Озь халкънынъ истидады ве келеджегине иманы къавий олгъан Гаспринский та о вакъытта: «Мен Русиенинъ улу тесири алтында рус мусульманлары дюнъядаки бутюн къалгъан мусульманларнынъ рухий инкишафы ве цивилизациясынынъ энъ огюнде булунаджагъына эминим!» — деп язды. Ве озюнинъ бу фикиринде ве эминлигинде о акъикъаттан чокъ узакъ дегиль эди. Совет халкълары Сталиннинъ хышымына огърамагъанда, акъикъатен ойле олмасы итимал эди. Бунынъ озюнде биле мемлекетимиздеки тюрокъий халкъларнынъ медений инкылап, илим-фен саасында къазанчлары сукъланыладжакъ дереджедедир. Гаспринский къайд эткени киби, Русиеде энъ кериде къалгъан, къаранлыкъ джеалет пердеси алтында булунгъан тюрк-татар халкълары энъ илери миллетлер сырасына котерильдилер. Оларнынъ арасында он бинълернен адамлар алий ве махсус орта бильги саиби олдылар. Олардан ири алимлер, академиклер, чешит сааларда ихтисаслы мутехассыслар, истисал реберлери, илим докторлары ве профессорлар, маариф ве медениет эрбаплары осип етишкени фикримизнинъ ачыкъ делилидир.

Бутюн бу къазанчларда Русиеде тюрк-татар халкълары маарифининъ темелини къойгъан шанлы ватандашымыз Исмаил бей Гаспринскийнинъ иссеси биринджи ередедир.

Халкънынъ кечкен асырда чар акимieti девиринде бильги, маариф ве медений севиеси не дередже экенини ашагъыдаки малюмат яхшы косътере. Гаспринский чешит сой иланларгъа, бильдирувлерге, анълатувларгъа бакъмадан, озюнинъ «Терджиман» газетасыны чыкъарып башламакъ ичюн бутюн мемлекеттен зорнен 320 абунеджини джелъп этти. Буларнынъ тек алтысы Кърымнынъ озюнден, къалгъанлары башкъа ерлерден эди. Йылнынъ сонъунадже абунеджилернинъ сайысы олгъаны-оладжагъы 400-ге етти. Демек, халкъны медениет ве маариф саасындаки макъсатларыны амельге кечирмеге киришмек ичюн Гаспринский газетаны ильки йылларда аман-аман бутюнлей озь эсабына чыкъара экен де!

Экинджи йылы газетанынъ абунеджилери 1000-ге етти. Олардан 500-и улема кишилер, алимлер, 300-и алыш-веришчилер ве эснафлар, 150-си мырзалар ве бейлер ве тек 50-си авам халкътан эди. Бу 1000 абунеджиден 300 киши Кърымнынъ озюнден, 300 киши Астрахан, Самара, Сары-Тав, Оренбург, Уфа ве Къазан вилайетлеринден, 50 киши Сибирьден 150 киши Кавказ татарларындан ве 200 киши Орта Асия вилайетлеринден эди.

Амма Гаспринскийнинъ публицистик таланты ве мисильсиз гъайрети саесинде, эм де онынъ бедий сёзюнинъ отъюрлиги, фикирлерининъ халкъ ихтияджларына якъынлыгы ве анълайышлы олувы, чыкъышларынынъ мундеридже теренлиги ве аятыйлиги ве умумен газетанынъ сонъ дередже меракълы олып чыкъувы явашащ озь ишини япты ве газета абунеджилерининъ сайысы эр бир ерде кесен-кес артып башлады. Адамлар газетанынъ фикрини, онынъ туткъан ёлуны анълагъан сайын онъа ишанчлары артты ве бунынъле газетанынъ да итибары юкселип барды. Чокъкъа бармай мемлекетнинъ анги кошесинде олмасын тюрк-татар халкълары «Терджиман»ны озь газетасы деп сайдылар. Газета тек Русиеде дегиль, тыш мемлекетлердеки тюрокъий халкълар арасында да итибар къазана башлады.

Къазанлы язиджы, публицист Джемаледдин Валидов озюнинъ «Татарларнынъ маарифи ве эдебияты тарихына даир» китабында (Москва, 1923 с.) Гаспринскийнинъ газетасы акъкъында шойле яза:

«Онынъ афтада 1—2 кере чыкъкъан газетасынынъ тиражы пек чокъ олмаса да, бу кучюк неширининъ окъуйджыларгъа тесири русларнынъ «Новое время» газетасындан яхут инглизлернинъ къоджаман «Таймс»ындан бинъ кере зияде муимдир. «Терджиман»нынъ чыкъып башлагъаны даа бир къач йыл олмай, амма онынъ тесири алтында Русиенинъ бутюн кошелеринде чокътан-чокъ мектеплер, бир чокъ джемаат-и хайрие муэссиселери тешкиль этильмекте, эдебий фаалиет сильтем алмакъта. Русие мусульманлары «Терджиман» вастасынен бири-биринен таныш ола, алякъа багълайлар, бутюн медениет алеминде нелер оляяткъаны хусусында хабердар олалар. Газета биревлерни озь бильгилерини кенишлетмеге, биревлерни джемаатчылыкъ ишлерине, биревлерни эдебий фаалиетке, биревлерни оджалыкъ ишине мейиль бермеге рухландыра. Аз вакъытта Гаспринский озюне юзлернен гонъюльдеш тапты ки, оларнынъ чокъусы энди озьлери Гаспринский гъаелерининъ фааль тешвикъатчылары олдылар».

Валидов газетагъа къыскадан олса да, гъает муим къыймет кесе. «Терджиман»нен къартлар да, яшлар да — эр кес меракълана эди. Эр кеснинъ агъзында

«Терджиман»нынъ лафы. Сюрдюонликте булунгъан ве ватан асретлиги чеккен халкъымыздан, шимди эки-учь адам бир ерге кельсе, Кърымны анъмай лаф этмегенлери киби, о вакъытта да, не ерде бир джемаат корюшюви, я да бир субет олмасын, мытлакъа «Терджиман» тильге алына, анда не язылгъаны ве не ичюн ойле язылгъаны акъкъында, онынъ илеридеки санларында не оладжагъы, хусусында лаф кочюриле эди.

«Терджиман»ны Кърымда, Кавказда, Къазанда, Уфада, Волга бою шеэрлеринде, Уралда, Сибирьде, Орта Асияда ве атта Къытайда, Индстанда, Иранда, Иракъта, Каирде, Шамда, Джезаирде, Меракеште... окъуй эдилер. Ялынъыз, ничюндир, Тюркие укюмети, эксери алда, газетанынъ анда дагъытылмасыны ясакъ эте эди. Эм «Терджиман» озюнинъ мундериджесининъ кенишлиги ве джиддийлигинен эр ерде ойле итибар къазанды ки, чет эль журналистлери Русие хусусында малюмат ичюн, эксери алда, «Терджиман»гъа мураджаат эте эдилер.

Чешит мевзуларда муим публицистик макъалелернен бир сырада газетада чокъ чешитли малюматлар ве меракълы хаберлер, девамлы суретте бедий эсерлер — романлар, повестлер, икяелер басылып башлады ки, миллий матбуатта бу бутюнлей янъылыкъ олып, олар газетанынъ даимий окъуйджылар даиресини кенишлетмеге ве янъы-янъы окъуйджыларны джелъп этмеге ярдым эте эдилер. Газетанынъ мувафакъиетининъ бир себеби даа, онда халкънынъ омюриндеки энъ зарур, къызгъын меселелер котериле, энъ меракълы ве файдалы янъы тешеббюслер акъкъында икяе этиле эди.

Меселя, газетанынъ 1889 сенеси 22-джи санында басылгъан «Эвельде ёкъ эди»... серлевалы макъалени алайыкъ. «Эгер эвельден алышылып, шекилленип, кельген бир де-бир адет, бир де-бир бакъыш денъиштирилсе, яхшылаштырылса, о яшайышта мувафакъиет эльде этмеге, эмекни енгиллештирмеге ярдым эткенине бакъмадан, къартлар бунъа бутюн кучюнен, инатлыкънен къаршылыкъ косьтерелер. Бу, зарарлы олмакъ бир якъта турсын, ахмакълыктыр...

Бизим адамларымыз о я да бу янъылыкъ акъкъында сёз кеткенде, эксери алда: «Эвельде о ёкъ эди» яхут «Эвельде бойле дегиль эди», деп итираз бильдирелер. Бойле итираз ялынъыз оларнынъ анъламагъанларыны я да анъламакъ истемегенлерини косьтере. Амма дюнья корьген бильгили мусульманлар ич бир тюрюлю итираз бильдирмейлер, аксине, адамларнынъ яшайышыны зйилештирген, эмегини енгиллештирген эр шей бизде де олмасы ичюн тырышалар.

Яшайышкъа, эмекке, алыш-веришке, эснафчылыккъа кельгенде, къайда не бар, насыл яхшылыкъ ве файдалы шей бар — эр бир халкътан эписини алмакъ борджлумыз. Акс алда, ич бир манасыз эп арткъа бакъып да, илери догъру джылышмасакъ, отге ынтылгъанлар бизни таптап кетерлер. Мына бир мисаль: тютюн фиделери шимди янъы усулнен, яни парниклерде осьтюриле. Бойле япылса, тютюн япракълары энди июнь айында я да июльнинъ башларында къырылып алына. Амма эски усулнен яни парниксиз япылгъанда, о августнынъ сонъунда къырылмакъ керек. О вакъытта исё энди сыкъ-сыкъ ягъмурлар ягъа ве берекетнинъ озюне ве онынъ кейфиетине чокъ зарар келе. Демек эпимиз бойле янъылыкънынъ тарафдары олмакъ керекмиз, эм эр шейде ойле олмалы.

Русиенинъ бир къысмы олгъан Кърым тек бир раатлыкъ ери ве гульбагъча дегиль де, о айны вакъытта буюктен-буюк бир умумрусие бостанына чевирильмеси мумкюн. Эгер мында эльверишли парник бостанджылыгъы илерилетилсе, бутюн Русени ешиллик ве зарзаватнен темин этмек мумкюн... Бизим татарлар ичюн бостанджылыкъ асыл янъы шей дегиль. Шунунъ ичюн оларнынъ дикъкъатыны гъает эльверили бу меселеге джелъп этмек истеймиз».

«Терджиман» озь саифелеринде тюрк-татар алеминде олгъан вакъиаларнынъ эсас маиетини мытлакъа акс этмеге тырыша. Миллетнинъ цивилизациягъа ынтылувындаки эр анги адым, буюк эмиетке малик муим бир адисе оларакъ «Терджиман»нынъ дикъкъатындан четте къалмай эди. Онынъ саифелеринде хусусан янъы мектеплер ачылувына даир хаберлер сыкъ-сыкъ басыла эди. Бойле хаберлерден биринде шойле дениле: «Редакциямызгъа Уфада къыз балалар ичюн янъы савтий усулда махсус мектеп ачылгъаны, мааллий медреседе исе рус тилини огренюв болюги тешкиль этильгени акъкъында хабер кельди. Шу ерли мектеп оджасы Ишмухаммедов тарафындан янъы усулнен окъутув ичюн тертип этильген элифбе экинджи кере басылып чыккъан. Айны шу оджа «Русча-тюркче-арапча» лугъат тизмеге киришеджек экен. Пек яхшы шей. Алла онъа ярдымджы олсун!»

Айны бунунъ киби дигер санларда я Кострома янындаки бир татар коюнде янъы мектеп ачылгъаны, я да биревлернинъ рус гимназиясына ве атта университетке киргени, насылдыр бир къызнынъ медицина институтуны битирип, экимлик дипломы алгъаны хусусында хош хаберлер басыла. Бу хаберлер Гаспринскийнинъ юрегине мельэм киби якъыша эди. Демек, буз еринден кочти. Бу саада фааль гъайрет этильсе, энди бу джерьяны ич бир кучь токътатып оламаз.

«Терджиман» газетасы, окъуйджыларнынъ медений севиесини юксельтмек ве

бильги даиресини кенишлетмек макъсадынен озь саифелеринде оларны чешит мектеплерде олгъан тюрю вакъиаларнен, медениет ве илим саасындаки янъылыкъларнен таныштырмагъа арекет эте. Айны вакъытта газетада имкян олгъанына коре, эдебий эсерлер де: романлар, повестьлер, икяелер басылып тура. «Френкистан мектюплери», «Дар-эль-рахат мусульманлары», «Арслан къыз», «Кунь догъды» ве дигер ири эсерлер шу джумледендир. Муим очерклер ве макъалелерден «Тыббиет тевсиелери», «Инсан физиологиясы», «Рум девлети», «Тербие усуллары», «Иран мемлекети», «Тюркий халкълар», «Кавказ арты ве азербайджан татарлары», «Багъ-часарайдан Ташкентке сеяат», «Янъыджа окъув усулы», «Бильгининъ халкъ ичюн эмieti», «Бильги ве зенгинлик», «Бизге не керек?» ве бунынъ киби даа чокъ дигерлерини къайд этмек мумкюн.

Бунынънен бирге «Терджиман» басмаханесинде пек чокъ мектеп дерсликлери, окъув къуланмалары, чешит сой ильмий ве эдебий китаплар, рисалелер басыла. Мында ялынъыз бир 1902 сенеси янъы усулнен окъутув ичюн секиз чешит дерслик ве къыркътан зияде ильмий, эдебий китаплар, «Хыдыр Небий» адлы шиирлер джыйынтыгъы, Алишер Навоийнинъ «Мюкалеметюллатеун» эсери ве даа чокъ шейлер басылды. 1905 сенеси исе «Эки сарайда бир гедже» адлы повесть басылып чыккыты.

«Терджиман»нынъ басмаханесинде юкъарыда къайд этильгенлерден башкъа эдебиятымыз тарихында темелли ер алгъан муим бедий эсерлер, китаплар басылып чыккыты. Сейт-Абла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» адлы пьесасы (кърымтатар драматургиясынынъ классик эсерлеринден бири олгъан бу пьеса, та асырымызнынъ башында санагъа къоюлгъан), Осман Акъчокъракълынынъ «Некеджан ханум тюребеси» адлы тарихий повести, Асан Сабрий Айвазовнынъ «Не ичюн биз бойле вазиятте къалдыкъ» эсери, Гаспринскийнинъ озюнинъ ве бир чокъ дигер музалифлернинъ де китаплары шу джумледендир. Терджиме эсерлерден М. Горькийнинъ «Бахадур хан ве онынъ огълу», Гогольнинъ «Эвленюв», Пушкиннинъ «Багъчасарай чешмеси» ве дигер эсерлерни къайд этмек мумкюн.

Исмаил бей Гаспринский озюнинъ матбуатчылыкъ саасында амелий ишлеринен кениш тюрк-татар ве умумен мусульман кутъелерини бири-биринен багъла-йыджы бир алкъа киби муим роль ойнамакъта эди. Чюнки онынъ газетасы бутюн алемге даркъай эди.

1906 сенесинден сонъ «Терджиман»нынъ янында кърымтатар тилинде «Алем-и нисван» («Къадынлар дюньясы») адлы биринджи къадынлар журналы, сонъра исе «Алем-и субъян» («Балалар дюньясы») адлы балалар журналы чыкъарылды. Табий ки, «Къадынлар дюньясы» журналында къадынлар аятына багъышлангъан, къадынлар ичюн зарур, файдалы материаллар, малюматлар, «Балалар дюньясы» журналында исе балалар ичюн эсерлер, чешит меракълы материаллар, бала масаллары, шиирлер басыла. Бундан да гъайры Гаспринский бу йылларда «Ха-ха-ха» адлы юмористик журнал чыкъара ве бу журналда айры фанатик «алимлер»нинъ ихмалсызлыгъы, бошбогъазлыгъы тенкъит этиле, инсанлардаки менфий адетлер, арекетлер кулькюге алына эди. Озюне буюк меракъ джелъп эткен бу журнал тюрк-татар халкъларынынъ урдымдуймазлыгъыны, эмекке мунасебетиндеки нукъсанларны, аяткъа «азгъана ашым-къавгъасыз башым» деп бакъкъанларны, янъылыкътан къоркъкъанларны, онъа къаршылыкъ косьтергенлерни тенкъит этювде буюк роль ойнагъандыр.

Узакъ йыллар девамында «Терджиман» газетасыны чыкъарыр экен, Гаспринский озь огюнде даима расткельген къыйынлыкъларны енъип алышты ве бу саада эр джезттен пишкинлешти ве буюк теджрибе зльде этти. Бунынъ ичюн, эльбет, мисильсиз кучъ-гъайрет, ираде, джесарет керек олды.

Бу адам эсасен тек озь гъайрети иле отуз учъ йыл зарфында газета чыкъарды. Буну айтмасы къолай. Бир тюшюнип бакъынъыз, йыллар бою куню-кунюне мемлекетнинъ ичиндеки, бутюн дюньядаки вакъиаларны, адиселерни козь этип турмакъ ве о адиселерни тек беян этмек дегиль, оларны талиль этмек, маналарыны ачып косьтермек, эмietини къайд этмек керек эди. Эм бутюн буларны ойле бир макъсатнен, ойле бир ёнелиште япмакъ керек эди ки, эр бир япылгъан, азырлангъан материал тамчы-тамчы олып, окъуйджыларнынъ аңы ве фикирине тесир этсин, оларнынъ дюньягъа бакъышыны кенишлетсин, маариф ве медениетни инкишаф эттиров вазифесине эм де бу джерьянынъ узлюксиз ве токътавысз олувына хызмет этсин. Бу ишлернинъ джемийсини япмагъа, тешкиль этмеге, айны вакъытта, юкъарыда аныългъан журналларны да азырлап чыкъармакъ ичюн не къадар бильги, ираде, истидат керек олгъаныны тасавур этмек къыйын дегиль. Булар эписи Гаспринскийден мисильсиз кучъ-гъайрет, даимий раатсызлыкъ, фикир этюв, араштырув талап эте эди. Чюнки о эр не япсын, шу джумледен журналларны чыкъарув да онынъ ичюн бутюнлей янъы иш, янъы тешеббюс ола ве оларнынъ эписи армай-талмай белли бир теджрибе зльде этмекни талап эте эди. Эр бир жур-

налгъа озюне коре лайыкъ мундеридже темин этмек, анджакъ шу журналгъа хас материаллар араштырмакъ, азырламакъ керек эди. Эльбет, бу белли шей — къадынлар журналы башкъа олмакъ керек, балалар журналы исе даа башкъа олмалы.

Бютюн бу къыйынлыкъларнынъ астындан чыкъмакъ чаресини Гаспринскийнинъ озюне тапмакъ керек ола эди. Оны якъындан бильгенлернинъ айткъанларына коре, эдипнинъ бир гедже биле раат юкъламагъа имкяны олмагъан. О, эксери алда, геджелери чалышып, иш арасында юкълап ала яхут чокъусы вакъыт озюнинъ иш одасында, стол башында юкълап къала экен.

«Терджиман»да басылгъан эсас материалларнынъ, баш макълалернинъ бутюнини я Гаспринскийнинъ озю яза я да догърудан-догъру онынъ косътеришинен, онынъ тешеббюсинен, фикир берювинен дигер хадимлер язалар. Онынъ иштиракисиз яни онынъ къолундан кечмейип, газетада бир материал басылмай. Эр шейни онынъ озю бакъа, озю тюзете, озю козъден кечире. Табийй ки, газетада эр бир муэллиф озъ фикирини беян эте биле, лякин мытлакъа макъале муэллифининъ имзасынен басылмалы. Базыда материалны редактор о дередже тюзете ки, бутюнлей янъы макъале пейда ола.

Акыкътатен мисильсиз дереджеде къоджаман бу иш асыл да адий адамнынъ элинден келе бильмейджегине ич шубе ёкъ. Бу, эльбетте, тек къоджаман бир шахснынъ, алельхусус бир алий симанынъ япаджакъ иши ки, ойле шахс юз йылда бир пейда ола дейлер ве къушчыкъларнынъ узеринде къанатларыны джайгъан къартал не къадар юксекте авелесе, о да халкъ топары устюнде, кутъле устюнде ойле юксек котерилип тура. Шунунъ ичюн оны бильмек ве билип де онъа тааджиПЛенмек мумкюн дегиль. Лякин бу тааджиПЛенов онынъ истидады яптыкъларына сукъланувгъа, онъа нисбетен битмез-тюкенмез урьмет ве севгиге чевирильмек керек. Бу урьмет ве умумхалкъ севгиси исе онынъ джемиетте ве бутюн алемде шан-шуретининъ рухий негизини тешкиль этмели.

МЕКТЕП ВЕ ОДЖА

Юкъарыда биз Гаспринскийнинъ тешкиль эткен савтий усул мектеби яни балаларны янъыджа окъутув тешеббюси акъкъында къыскадан токталгъан эдик. Шимди эдипнинъ мектеп ве маариф ишине, сонъундан халкъымызда буюк шурет къазангъан оджалыкъ ишине мунасебетини даа тафсиятлыджа айдынлатмакъ истеймиз.

Кечкен асырнынъ етмишинджи сенелеринден башлап Гаспринский киби эрбаларнынъ юксек ватанперверлик фаалиети саесинде тюрк-татар халкъынынъ да Русиедеки башкъа халкълар киби козю ачылып, бели тюзелип, анъы кенишлеп башлады ве сонъра о тарих ёлунда анъылмагъа лайыкъ муим ве аджайип излер къалдырып кельди. Бизим миллет ичюн исе бу тарихий излерден энъ муими халкъны окъувгъа, маарифке джелъп этюв, кишилерге бильги ашлав джерьяны олды. Чюнки халкъымыз аз бир вакъыт ичинде башкъа халкълар киби, тек ана тилинде дегиль, рус тилинде де окъумагъа икътидарлы экенини исбат этти. Халкъымыз арасындан бильгили яшлар чыкъа башлагъан сонъ олар озъ халкъынынъ ихтияджы ве арзуларыны эм агъыздан, эм язып анълатмагъа малик олдылар. Яшлар арасында алий окъув юртларыны битиргенлер, тыш мемлекетлерге барып окъугъанлар ве сиясий, ичтимай ве дигер илимлерде энъ юксек къызанчлар эльде эткенлер чокъ олып, олар мемлекеттеки башкъа миллетлернинъ яшлыгъындан ичте артта къалмайлар. Иште халкъымызны бу тераккъият джерьянына алып чыккъан ёлнынъ башында миллий маарифимизнинъ атасы Исмаил бей Гаспринский турмакъта эди.

Эвель къайд эттигимиз киби, эски усул мектеплеринде окъув ялынъыз Къуранны огренюв ве дигер диний дерслерни кечювнен сынъырлана эди. Балаларгъа арап грамматикасы огретильсе де, олар асыл да арап тилини менимсеп оламай эдилер. Не мектепте, не медреседе умумтасиль дерслеринден ич бири кечильмей, шу джумleden ана тили ве тарих дерслери биле берильмей эди. Халкънынъ кечмиш тарихы кимсе тарафындан махсус огренильмей, талиль этильмей, язылмай. О ялынъыз агъыз-агъыздан айтылып яшатылгъан халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелеринде яни фольклорда: чынъларда, масалларда, аталар сёзлеринде, эфсанелерде къайд этилип, сакъланып кельмекте. Бильгили, азырлыкълы адамлар олмагъанындан себеп бу фольклор нумюнелери язылып да алынмай, язылгъан такъдирде биле китап этип басылып чыкмагъан сонъ тез вакъытта гъайып ола эдилер. Халкъ девир талабы, тераккъият, цивилизация не экенини бильмей эди. Зираатчылыкъ, айванджылыкъ, тарла ишлери эвель-эзельден берли кутюлип кельген энъ адий, примитив усулнен алынып барыла, алыш-вериш исе ялынъыз ерли черчивенен сынъырлана ве сатмагъа-алмагъа шей де ёкъ. Алыш-веришни де япмагъа бильмек керек. Кой ходжалыгъы махсулатлары мемлекетнинъ тёрюне бедавадан уджуз

джонетильгенинден себеп, бу саадан алынган келир о дередже аз ола ки, халкъ яхшы яшамакъ бир якъта турсын, зорнен кечине.

Энъ дешетлиси шу ки, адамлар озю бу вазиятни, онынъ себеплерини анъламай, шу къаранлыкъ перде, зулум ве сарсылмаз дургъунлыкъ шараитинде яшамакъ, дин ве шерият эскенджесинде булунмакъ о дередже алышканлар ве бунинъ башкъа тюрлю олмасыны тасавур биле этмейлер, гуя дюнья эбедий бойле олмакъ керек яни «башмызгъа бойле язылган» деп анълай ве тек оны билелер. Яшайшыны тюзетмек керек, оны эйилештирмек чарелери бардыр деген шей кимсенинъ акъылына кельмей. Кельген такъдирде биле руханийлер «о гунях», «бу ясакъ» яхут «бойле иш шерияткъа уймай» дие деръал бунинъ огюни аладар. Бу себептен де адамлар арасында, койлер, шеэрлер, виляетлер арасында сыкъы алякъаларгъа ёл берильмей эди.

Хусусан койлерде адамлар эсасен дуа-сенадарда, той вакътында, байрамларда корюшелер. Башкъа вакъытларда пек сийрек къонушалар, къонушкъанда да лакъырды тар бир мевзуларнен сынъырлана. Амма дюньяда, алемде, мемлекетте нелер ола, насыл вакъиалар, адиселер юзь бере, башкъа халкълар насыл яшайлар, не иле мешгъуллер-бутюн булар акъкъында олар бихаберлер. Шеэрлерде ве къасабаларда исе адамлар эсасен джамилерде, къавелерде, чайханаларда корюше, къонушалар. Къавелерде, эксери алда, айры биревлер топланганларгъа Стамбулдан кетирилген бир де-бир китапнынъ мундериджесини икяе эте. О китаплар да диний китаплар олып, оларнынъ мундериджесини анълатмакътан макъсат, динни къорчаламакъ эди. Ич бир тюрлю медений-ярыкъландырув ишлери акъкъында затен лаф ёкъ эди.

Иште, бойле бир шараитте тюрк-татар ичтимаий алеминде кърымлы Исмаил бей Гаспринский пейда ола ве озь мусульман джемиети ичинде илим, бильги, ярыкълыкъ, теракъкыйят байрагыны котере. Бу ярыкълыкъ байрагыны озь элинде о илькиде язган «Рус мусульманлыгы» (1881 с.) эсери ве бир сыра муим макъалелеринен пеките ве сонъра «Терджиман» газетасы вастасынен оны бутюн тюрк-татар, мусульман адеми узеринде ельпирете. Бу байракънынъ далгъасы алтында халкъ джеалет уйкъусындан уяна ве бильги, теракъкыйят ёлуна аякъ баса.

Халкъны бу ёлгъа минсетювде Гаспринскийнинъ энъ мутебер алидженап ишлеринден бири: янъы усул мектеплерини тешкиль эткени ве оларда янъыджа окъув усулыны ёлуна къойгъаныдыр. Бутюн бу ишлери о озюнинъ: «Эр шейнинъ оджасы ве устасы, бильгидир», деген шиары алтында омюрге кечирди.

Гаспринскийнинъ шу янъыджа окъутув усулына руханийлер ве онынъ эмиетини анъламагъанлар тарафындан о дередже къатты къаршылыкъ косьтерильди ки, о атта энди теслим олмакъ ве озюнинъ бу ниетинден вазгечмек къарарына биле келеязган эди.

Бойле тюшкюн кунълеринден биринде Исмаил бей озь газетасыны сатмакъ ичюн Акъмесджитке бара. Анда о аякъкъап тюкянына киргенде, тюкянынъ саиби оны тапып, урьмет этип озь къавесине давет эте. Къавеге киргенинен онынъ козюне диварда язылган дюльбер язылар илише. Гъает усталыкънен язылган бу дюльбер языларгъа сукъланган Исмаил бей шорбаджыдан: — «Бу языларны ким язды я? — деп сорай. «Оларны меним яш хызметчим язды», деп джеваплана шорбаджы. Исмаил бей онъа хызметчинъизни чагъырсанъыз, деп мураджаат эте. Гаспринскийнинъ янына гузель корюнишли яш йигит келе. Эдип ондан бойле дюльбер язмакъны къайда огренгенини сорай. «Мен Тюркиеде рушдие мектебинде окъудым. Мында Кърымгъа тувганларыма кельдим, иш тапамагъанымдан бу къавеге адий хызметчи олып кирдим», — деп джевап бере. Девамлы субеттен сонъ Гаспринский йигитни озюнинъ «Терджиман» газетасына ишке давет эте. Йигит бир сёзсиз разы ола ве шу куню Гаспринскийнен берабер Багъчасарайгъа келе.

Гаспринскийге расткельген бу йигит сонъундан халкъымызнынъ энъ корюмли зиялыларындан, акъикъий халкъ оджаларындан бири олган Бекир Эмеқдар эди. Иджадий омюрининъ ильк башлангыч девиринде Гаспринский киби улу симанен расткелишкени Бекир Эмеқдар ичюн бекленильмеген бир бахт эди. О, Гаспринскийнинъ энъ якъын гонъюльдешлеринден бири олды ве янъы усул мектебинде янъыджа дерс берген биринджи оджа эди. Бойледже, Гаспринский ве Бекир Эмеқдар Русиедеки тюрк-татар халкъларында кениш даркъагъан янъы усул мектеплерининъ ильки темель къойыджылары ве бу миллетнинъ умумтасиль маарифининъ акъикъий эсасчылары олдылар.

Бекир Эмеқдар 1859 сенеси Евпатория уездининъ Илакъ коюнде догъа. Эки яшында экенде бабасы Тюркиеге коче. Анда о Стамбулда яшай, сонъра Анадолу виляетине авуша. Тюркиеде рушдиени битирген Бекир сонъундан Кърымгъа тувганларына келе ве юкъарыда тариф эттигимиз киби, Акъмесджитте оны Гаспринский расткетири. Гаспринскийнинъ янъы усулда тешкиль эткен биринджи группа талебелери анджакъ Бекир Эмеқдарнынъ джесарети, истидады ве гъайрети саесинде, эскидже окъувнынъ аман-аман эки йылкъ вазифесини алты ай ичинде

менимсеп, бу усулнынъ эскидже окъувдан къат-къат устюн олгъаныны бутюн джемаат ве руханийлер огюнде исбат этилер эм де бунынънен янъы усул мектеплерине акъ ёл ачылмасына себепчи олдылар. Бу исе Гаспринскийнинъ халкъ маарифи саасында эльде эткен биринджи буюк тарихий гъалемеси эди. Диний фанатизмининъ гъает агъыр шараитинде эльде этильген бу къазанч эдипке айрыджа шурет кетирди. Чюнки савтий усул шу кунъден башлап тюрк-татар мектеплеринде граждандлыкъ укъукъына наиль олды ве яваш-яваш бутюн ерлерде амельге кечириле башланды. Сонъра аман-аман бутюн мектеплерде оджалар Гаспринскийнинъ озю тарафындан 1887 сенеси язылгъан «Ходже-и субъян» («Балалар оджасы») адлы дерсликтен файдаландылар.

Исмаил бейнинъ Нижний Новгородда достларынен чыкъарткъан сурети.

1894 сенесининъ сонъунда Исмаил бей «Терджиман» газетасы (№47) вастасынен яш мектеплилерге мураджаат этерек шойле язгъан эди: «Бизим янъы усулымызны ве дерслигимизни энди юзден зияде мектеп къабул этти. Олардан чокъусы ишни яхшы алып бара, лякин базы оджалар бизим янъы усулнынъ талапларына кереги киби риает этмейлер. Меселя, мектепте дёрт болюк ерине 5—6 болюк тешкиль этелер, балаларны дерсте чокъ туталар. Тенефюслер иле энъ чокъу беш дерс кечильсе, бу етерлик. Ондан зиядеси балаларгъа агъырлыкъ эте, олар ёрулалар ве вазифени менимсеп оламайлар, сонъ оджа оларны джезаламагъа меджбур ола. Бу исе къатиен керек дегиль. Озь ишини яхшы билъген оджа да балалар джезасыз да истекнен ве яхшы окъуйлар. Бази оджалар исе сыныфкъа янъы талемелерни, биз косътергенимиз киби йылда эки кере (окъув йылынынъ башында ве ортасында) дегиль де, бир къач кере къабул этелер, не-тиджеде дерслерни менимсев созулып кете, тертип бозула ве янъы усул мектеби «эски усул»гъа бенъзеп къала. Айры оджалар исе фарс я да арап грамматикасы дерслерини де кирсетелер. Башлангъыч сыныфларда бу бутюнлей арткъач шей. Бир къолтукъкъа эки къарпыз сыгъмаз, дегенлер. Эр шейнинъ озю ери, озю вакъты бар.

Бизим дерслигимизде косътерильген тертиптен четленюв шунъа алып бара ки, балалар эки йылда кечиледжек программаны менимсеп етиштирамайлар. Балалар башлангъыч окъувны эки йылда битирсинлер. Ана тильни, дин окъувыны, башлангъыч эсап къаиделерини менимсемек ичюн эки йыл там етерликтир. Балаларны бу черчиведе чокъ тутмангъыз, оларгъа даа чокъ шей огренмек керек; вакъытнынъ къадрине етингиз.

Юкъарыда косътердигимиз нукъсанларнынъ огюни алмагъан мектеплер янъы

усул мектеплери деп танылмайджакълар. Буны биз ана-бабаларнынъ хабери олсун деп газетада беян этермиз».

Бу мураджааттан Гаспринскийнинъ белгиленген тертипнинъ бозуламасы ичюн оджалар огюне насыл къатты талаплар къойгъаны ачыкъ-айдын корюне. Чюнки янъы усул мектебинде мувафакъиет ялынъыз белгиленген тертипке там догъру риает этюв саесинде эльде этиле биле.

Янъы усул мектеби акъкъында редакциягъа Москвадан кельген мектюплерден биринде шойле языла: «Башлангъыч сыныфларда янъы усулнен окъутув акъкъында сонъки вакъытларда сыкъ-сыкъ эшитиле. Кърымда пейда олгъан бу усул чокъ ерде озюне ел ачмакъта. Лякин эр бир янъы шейде олгъаны киби, онынъ ёлунда да къыйынлыкълар расткеле. Бунъа бакъмадан янъы усул конкрет фактларнен ве мувафакъиетинен озюни озю тешвикъат этмекте. Бундан бир йыл эвель бизде, Москвада, молла Сафа Алимов озюнинъ кучок бир мектебинде балаларны янъы усулнен окъутып башлагъан эди. Якъында мен шу мектепте булундым Сафа эфенди мени самимиемле къабул этти ве янъы дерсликни косътерди, окъув тертибинен таныш этти, балалар исе манъа озъ бильгилерини нумайыш эттилер. Даа 8-10 ай эвель мектепке кельген балалар олдыкъча гузель окъуй ве язалар. Мен бунъа сукъландым ве тюшонджеге далдым... озюмнинъ эски усул мектебинде бу дередже окъув-язувны менимсегендже не къадар къыйналгъанымны хатырладым.

Сафа эфендиге буюк тешеккур, ондан да зияде, редактор дженаплары, янъы дерслик ве янъы усул ичюн Сизге тешеккур!

Бу мектюпни язгъанымнынъ себеби шу ки, барсын бизим зенгин туджджарларымыз озюнинъ устюнигини аджайип суретте тасдыкълагъан «янъы усул»гъа дикъкъат этсинлер. Урьмет иле Ахмед Герай».

Ахмед Герай янъы усул мектебине ве янъы дерсликке мунасиб къыймет кесе. Бойле мектюплер редакциягъа чокъ келе, лякин Гаспринский оларны газета саифелерине чокъ къоймай эди.

Бойле мектюплерден биринде даа янъы усулнынъ Кърым мектеплеринде мувафакъиетле омюрге тедбикъ этильгени хусусында айтыларакъ, якъында Багъчасарайда янъыджа окъутув усулыны эки оджа даа менимсеп кеткенлери къайд этиле. Олардан бириси Керчьтен Осман мырза Ширинский тарафындан ёллангъан Абибулла челеби, дигери Къарасувбазардан Исмаил агъа Челебиев тарафындан ёллангъан Мамут эфендидир.

Бойле мисаллерни даа чокъ кетирмек мумкюн. Эйиси, биз Москвадаки «Русская жизнь» газетасындан алынган «Мусульманларнынъ мувафакъиетлери акъкъында» серлевалы макъалеге дикъкъат этейик.

«Бизде, ничюндир, ойле бир фикир шекиленди ки, гуя мусульманлар затен теракъкъият ичюн къабилиетсиз, истидатсыз, чаресиз, тенбель бир халкъ эмиш. Фактлар исе бутюнлей буны аксини косътерелер. Тезден русча-мусульманджа нешир этильген «Терджиман» газетасынынъ чыкъып башлангъанына он йыл толаджакъ. Мусульман джемиети энди кунъ -эвельден газетаны тебриклеп башлай». Сонъра газета Стерлитамакъ уездинден Хатип Эль-Наджар тарафындан язылган мектюпни кетире. «Редакциягъа ёллангъан мектюплер ве тебриклер халкънынъ энди маарифининъ ве эдебиятнынъ кереклиги ве файдасыны анълагъанындан делялеттир. Лякин даа ойле фактлар бар ки, олар мусульманларнынъ олдыкъча истидатлы, беджерикли халкъ экенини косътерелер. Шуны къайд этмек етерли ки, тек сонъки вакъытта татар тилинде онларнен ичтимаий, бедий китаплар нешир этильди. Рус тили, джогърафия дерсликleri, роман, сеятнаме, савтий усул дерслиги, грамматика, Русиенинъ къыскаджа тарихы, зираатчылыкъ акъкъында китаплар шу джумледендир. Эгер бундан он йыл эвель мусульманлар Къурандан ве диний китаплардан башкъа да китаплар олгъанындан хабери олмагъаныны козь огюне аладжакъ олсакъ, аз вакъытта эльде этильген бойле къазанчкъа сукъланмамакъ мумкюн дегиль. Эски мектеплерни янъы усул мектеплеринен дёнъиштирюв мусульман джемиетининъ теракъкъиятка икътидары ве ынтылышыны даа зияде ачыкъ косътере. Джебр иле окъутилган эски мектепте 4—5 йылда эльде этильген бильгини янъы усул мектебинде балалар эки йылда менимсейлер. Эльбет, бу мувафакъиет къолайлыкънен кельмеди, янъылыкъкъа къаршы турган руханийлер ишни пек чаналаталар. Бунъа бакъмадан бизде энди 60-тан зияде янъы усул мектеби бар. Энъ муими шу ки, базы мектеплерде янъы усулны амельге молланынъ озю табдикъ эте ве балаларгъа рус тилини де о огрете!

Бутюн бу фактлар мусульманларнынъ шуретини ве оларгъа урьметни олдыкъча арттыралар». («Терджиман», №10, 1893).

Гаспринскийнинъ озю халкъ маарифининъ эсасыны башлангъыч халкъ мектеби тешкиль этмели ве бу мектеп талевени тек окъумагъа-язмагъа огретмек дегиль де, айны вакъытта онъа илериде озъ бильгисини мукеммелештирмек, тасилини девам этмек ичюн етерли дереджеде элементар бильгилер бермели деп сая. Бойле нумюневий мектеп талевелерге окъув-язувнен, диний бильгинен бир сырада эсап эсасла-

рыны, тарих, джогграфия, табият фенлери боюнджа кениш малюмат, инсаннын физиологиясы ве гигиена боюнджа файдалы ве амелий тевсиелер бермели. Ялынъыз бойле программа саесинде халкънын акъыл-идраки чалышып башлар, халкъ фикири арекетке келе билир.

Мусульман окъуйджылары шерият къанунлары боюнджа «окъумакъ, бильги аламакъ эр бир мусульман ичюн ваджиптир» деген шиарны яхшы билелер. Мында не эркекке, не къадынъга ич бир тюрюлю ясакъ ёкъ. Имкъян олгъаны къадар, кучюнь эткени къадар огрен, биль!

«Бизим заманымыздаки энъ илери халкъларнынъ маарифчилик ишининъ эса-сыны бу гъае тешкиль этмекте. Умумтасиль ве олдыкча кениш программа — о халкъларнынъ ынтылыш макъсады, иште, будыр» — дей Гаспринский.

Мектеплерде янъы усулны тадбикъ этювге, янъы дерсликлер азырлавгъа ве бутюн буларны тешвикъат этювге буюк дикъкъат айырыр экен, Гаспринский энъ-эвеля, бутюн бу янъы системаны куню-кунюне амельге кечирмекте олгъан ве до-гърудан-догъру талебелернен багълы олгъан оджаларгъа, оларнынъ мутебер, али-дженап ве гъае агъыр эмегине алейхусус эмиет бермекте эди. Шунунъчюндир ки, о, озюнинъ маарифчилик саасында фаалиетининъ та башлангъыч девиринде, яни 1883 сенеси язгъан «Муаллим» серлевалы макъалесинде оджаларны къорчалап чыкъкан эди.

«Тюрк-татар миллети оджаларынынъ эмегинден даа уджуз шей ёкътырдыр. Татар оджасындан даа зияде унутылгъан, ондан даа зияде эмиети пасиети олмагъан адам ёкътырдыр, — деп яза Гаспринский озъ макъалесинде. Адети узьре, татар мектеплеринде 20-40 бала ола. Олар оджагъа афтада 3—5 капик пара «афталыкъ» телейлер. Яни оджа озюнинъ эмек акъкы оларакъ айда 4—8 кумюш мааш ала. Догъру, талебелер оджагъа ара-сыра айры бахшышлар да кетирелер. Оларны биле эсап эткенде, оджанынъ айлыгъы 12—13 кумюштен артмай. Йылдан-йылгъа о бойле алышып кельмекте. Эм асыл да бунъа шикъет этмей. Иш акъкъым арттырылсын да демей, кимседен ярдым ве эйи сёз беклемей, зенгинлик акъкъында тюшонмей ве кимсеге де авес этмей, намуснен озъ ишини япа, балаларымызгъа бильги ашлай. О, гедже-кунъдюз демей итаатлыкънен чалыша, намазыны болип дерске кире, дерси-ни болип намазына уюй!

Эгер бизим арамызда яхшы адамлар олсалар, булар башлангъыч мектеп оджа-ларыдыр: эгер бизде файдалы адамлар олса, бу да олардыр. Эгер бизим арамызда озюне ич бир тюрюлю урьмет, макътав, шурет талап этмеден, бутюн гъайретини окъув ве тербие ишине, акъикъат ашкъына сарф эткен адамлар олса, иште булар да оджалардыр!

Биз эпимиз оларгъа кичкене, дикъкъаткъа лыйыкъсыз адамлар деп бакъмагъа алышкъанмыз, амма олар эмек батырлары, аллагъа ве кишилерге севги эм де сабыр нумюнесидирлер.

Эр анги бир оджадан сорап бакъынъыз, айда 10—12 кумюш мааш ичюн о озю-нинъ вакъытыны, эмегини нечюн сарф эте экен? «Алла ичюн савап ичюн», — деп джевап берир о итаатлыкънен. Онынъ макъсады пара топламакъ бир тарафта тур-сын, бол-сал яшамакъ биле дегиль.

Шан-шурет сизлерге, мухтерем Оджалар! Мусульманларгъа гъурурланмакъ ичюн бир шей олса, бу да Сизлерсинъиз. Сизнинъ федакяр эмегинъизнинъ къадири-не етмегенимиз ичюн, сизни факъыр алда, ихтияджда къалдыргъанымыз ичюн бизлерни, окъуткан балаларынъызнынъ бабаларыны багъышланъыз, Къавеге ве сигаргъа кунъде балаларымызнынъ окъувына тегеленден йигирми кере зияде пара сарф эткенимиз ичюн бизни афу этинъиз. Шукюр Аллагъа, энди буны анълап сиз ичюн къызармагъа ве утанмагъа башлагъанлар да аз дегиль.

Шуны чокътан анъламакъ керек эди ки, бизим энъ чокъ масрафымыз окъув, маариф ишлерине сарф этильмели. Айны вакъытта, джемиетимизде энъ файдалы, энъ керекли кишилер-оджалар олгъаныны ве кунъде къавеге я чайгъа 10-15 капик масраф этип де, оджагъа афтада 5 капик иш акъкы тэлемак кулончли ве айып экенини де чокътан анъламакъ вакъты кельгенини унутмамак керек. Окъув ве маа-риф ишлерининъ халкънынъ талийи ичюн, онынъ келеджеги ичюн эмиети о дере-дже буюк ки, онъа даима дикъкъат айырмакъны ич акъылдан чыкъармамалы». («Терджиман», № 14, 1883).

Бу макъаледе оджаларнынъ насыл агъыр вазияетте булунгъанлары ачыкъ-айдын косьтериле. Гаспринский ана-бабаларгъа мураджаат этерек, оджаларнынъ вазие-ти буюк усталыкънен ве къандырыджы суретте косьтере. Оджаларнынъ федакяра-не хызметлери бутюн джемиетке, бутюн миллетке керек, шунунъ ичюн Гасприн-ский бу меселени кескин этип, гъае догъру акс эте ве тамам вакътында котере.

Гаспринский тек оджанынъ эмегине дегиль, затен башкъа зенаат адамлары-нынъ да эмегине айрыджа дикъкъат этип кельди. Чюнки эмекнинъ эмектен фаркъы бар. Ич бир бильгисиз, теджрибесиз, илимсиз чалышувгъа да эмек демек мумкюн.

Лякин бойле эмек не адамнынъ озю ичюн, не джемиет ичюн белли бир файда кетире бильмез. Амма илимге, бильгиге, иджат ве теджрибеге базангъан эмек джемиетке, халкъкъа файда кетирмекнен бирге, умумен онынъ инкишафынынъ, теракъкъиятынынъ темелини тешкиль эте.

Озюнинъ «Эмек ве теракъкъият» серлевалы макъалесинде Гаспринский яшмакъ ичюн чалышмакъ керек олгъаны киби, чалышмакъ ичюн де бильги ве илим керек олгъаныны къайд этерек, джумледен шойле яза: «Бизим эр биримиз озь яшагъан еринде эснафчылыкъ ве тиджаретнинъ вазиятини, мектеплеримизнинъ вазиятини, зираатчылыкъ ве айванджылыкъ ишлерининъ насыл алда олгъаныны, ёлларымызнынъ недай экенини, халкъымызнынъ бильги ве медений севиесининъ насыл олгъаныны бир дередже олса да билемиз. Шай экен, риджа этем, бизнен берабер тасавур атына минип, бир де-бир мемлекетке барайыкъ да, анда насыл этип чалышмагъа бильгенлерини, илим ве бильгининъ къадрине насыл эткенлерини эм бунунъ нетиджесинде нелер эльде эткенлерини бир корейик:

Меселя, зан этинъиз ки, сиз Англиянынъ пайтахты Лондон шеэринде кельдинъиз... Биринджи расткельген мектепке кириныйиз. Он-он эки яшында балаларнынъ энди не къадар чокъ шей бильгенлерининъ шааты олурсынъыз. Олар энди ойле тербие алгъанлар ки, бизим къыркъ яшында адамларымыз киби къонуша ве фикир этелер! Олар бир къач тиль огренелер, еди-секиз чешит фенден дерс кечелер! Мектеп программасына ич бир тюрюл окъув-язув, башлангъыч эсап къаиделери кирмей. Бутюн буларны балалар даа 5—6 яшында экенде, эвде ана-бабасындан огренелер. Мектепте исе олар илим огренелер! Базар ерине чыкъсанъыз, адий хызметчилернинъ укьукъ ве фельсефе, ичтимаият ве сиясет акъкъында лаф эткенлерини, фикир юрьсеткенлерини корерсинъиз.

Китапханелерде бутюн тиллерде миллионларнен китаплар бар!

Университетлерге ве академияларгъа, эйиси, кирмейик. Биз онда бир шей анъламамыз.

Фабрика ве заводларгъа кирсек — анда корьгенлеримиз ахыр заманны анъдырыр. Беш юз йыллыкъ эмен къалынылыгъындаки маденни къягъыт киби кеселер, бинь пудлыкъ демир чёкюч оны басып, индже тенекеге чевире. Он капиклик демирден он кумюшлик шей япалар.

Шеэрде къыркъ бинь дане шахсий ве отуз беш бинь дане кирагъа тутулгъан экипаж (киши ташыгъан атлы линейка) бар!

Буюк бир тюкянгъа кирсенъ исе, гуя бутюн дюньянынъ байлыгъы мында топлангъан демек мумкюн. Урба болюгинде о къадар кийим бар ки, оларнен бир сёзсиз бутюн бир Къазан шеэрининъ залисини кийиндирмек мумкюн! Мында бир кереден секиз юз-бинь сатыджи чалышкъан тюкянлар бар.

Ич бир шубесиз шуны айтмакъ мумкюн ки, мында бильги ве эмек, илим ве санъат вастасынен демирни алтынгъа, комюрни кумюшке чевирелер. Мында онларнен копюрлери олмагъан озен, таш ёлу олмагъан кой, демир ёлу олмагъан шеэр ёкътыр.

Бойле эйи яшайышны англизлер озь эмеклери ве бильгилери эсасында эльде эттилер. Бойледже, биз шу хулясагъа келемиз ки, иджадий, ихтисаслы эмек инсаннынъ боюн-борджу, инкишаф ве теракъкъият исе онынъ нетиджесидир». («Терджиман», № 15, 1883 с).

Гаспринский илери джемиетлерден бириндеки эльде этильген инкишафны ачыкъ суретте косътеререк, озь миллетининъ дикъкъатыны бунъа джелъп эте ве мына биз неге догъру ынтылмакъ керекмиз, демек истей. Бунунъ ичюн исе илим ве бильги саиби олмакъ кереклигини къайд эте. Бир шей япмайып, арекет этмейип, бир шей ичюн мий ёрмайып, ялынъыз танърыдан къысмет беклеп отурмакъ айып ве масхаралыкъ, дей о.

Бутюн буларнынъ ирмакъ башында мектеп ве оджа, маарифчилик тургъанына къаний олгъан Исмаил бей озюнинъ фаалиетини анджакъ бу саагъа догърулта ве бу меселелерни ильки оларакъ, бойле кескин суретте, матбуатта котере. Эм онынъ энъ буюк хызмети ве къазанчы шунда ки, о озюнинъ бу фаалиетинен аджайип мувафакъиет эльде эте, гъалебе къазана, миллетини окъув, бильги ёлуна минсете.

Дертини гизлеген дерманыны буламаз, деген халкъ сёзюне риает этерек Исмаил бей озь газетасынынъ саифелеринде Русиедеки тюрк-татар халкъларынынъ аятындаки эксикликлери, нукъсанларны сыкъ-сыкъ тенкъит эте. Буны о, халкъ озь эксикликлерини корьсин, бильсин де шу янълышылыкълардан къачынсын, оларны текрарламасын деп яза эди. Халкънынъ, миллетнинъ акъ-укъукъы меселелерине кельгенде исе, бу саада ерли мемуриет тарафындан ачыкъ-ачыкъкъа къанундан тыш арекетлер этильсе, о халкъны къорчалап самодержавиенинъ айры арекетлерини къатты тенкъитке огърата. Озюни бу чыкъышларынен о ерли чар мемурлары ве оларнынъ ярдымджылары олгъан рус миссионерлерининъ бир чокъ менфий арекетлери огюне сед чеке. Бу джезттен о, хусусан «Новое время» газетасында сыкъ-сыкъ басылгъан ве тюрк-татар миллетине душманлыкъ рухунен язылгъан, онынъ

тарихий ёлуны бозып косьтерген макъалелерге кършы джеваплар иле чыкышларда булуна.

Гаспринскийнин публицистик къалеминин кучю, усталыгъы анджакъ бойле макъалелерде айрыджа парлак суретге акс олуна. Бу макъалелерде о озь ракъиплерини там догъру фикирлер, ред этиле бильмейджек фактлар иле амансыз тенкъит окъуна тутта. Бундан сонъ о ракъиплер о я да бу меселеде озь кучьсизлигини анълап, чокъ вакъыткъадже сусып къалалар. Окъуп осеяткъан яшлыкъ Гаспринскийнин бойле тенкъидий макъалелеринден дерс алып, онынъ усулыны менимсемеге, озь оджаларынынъ изинден кетмеге ынтыла эди.

Исмаил бей Гаспринский акъикъатен озюнинъ фикирлерини беян этювде буюк усталыкъкъа малик эди. О сёзюни чокъ узатмаз, кыыскадан язар, лякин шу кыыска языларгъа гъает терен фикирлерни, бай мундериджени сыгъдыра биле. О башкъаджа язмагъа бильмей, онда ич бир арткъач сёз олмай. Онынъ язгъан джумлесинден ич бир сёзни чыкъармакъ, кыыскартмакъ я да тюзетмек мумкин дегиль. Онынъ язгъан эр бир сёзю алынган мевзугъа, къоюлган меселеге мундериджеге там манасынен хызмет эте. Бу джезттен о эм озюне, эм де этрафтакилерге нисбетен сонъ дередже талапчан ве къатиетли эди. Яланни ич кореджек козю ёкъ эди. «Акъикъат» эбет, базада адджы да ола биле, лякин о акъикъат да!» дей эди о. Акъикъатны о озюнден зияде севе эди. О бутюн омюрини халкънынъ келеджек такъдири ашкъына акъикъат огърунда курешке багъышлады. Буннынъ ичюн де халкъ оны севди, халкъ арасында онынъ шурети кунь-куньден артты. «Терджи-ман»нынъ эр бир саныны адамлар сабырсызлыкънен беклеп, ондан меракълы хаберлер, файдалы фикирлер, акъикъат сёзлерини окъумагъа ашыкъа эдилер. Пек чокълар ичюн янъы газета кельген куню байрам эди. Чюнки газета о дередже мундериджели ола ки, онда халкънынъ аяты ве фаалиетинен, онынъ такъдирина багълы олмагъан ич бир материал олмай эди десек янъылмамыз.

Халкъымызнынъ миллий хусусиетлеринден бири даа шудыр ки, эвель-эзельден дин хурафаты тесири алтында бизде асыл джанлы махлюкъатны — айванларны, инсанларны ресимге алмакъ ясакъ олунган, ресимлерде тек чечеклер, гуллер, осюмликлер акс этирильген. Бойле ресимлер исе эксериетнен нагъышларда, чешит безеклерде ишлетильген.

Лякин, чешит айванларны, къушларны ве хусусан инсан образыны суретке алунынъ къатты-къаттыгъа ясакъ этилюви, затен, къримларда рессамлыкъ санъатынынъ инкишаф этмеювине эсас себеп олып, буннынъ исе умумен медениетимизнинъ кери къалувына да джиддий тесири олгъандыр.

Бу меселеге, биринджи олып, Исмаил бей Гаспринский дикъкъат этти. Балаларны айванат дюньясынен таныш этювде, айванат алемини огренювде ресимлер бирден-бир ярдымджы къуланма вастасы олгъаныны яхшы анълагъан эдип, халкъымызда олган бу нукъсаннынъ огюни алмагъа аракет этти. Лякин бу иш де анджакъ белли бир азырлыкъ, джесарет талап этти. 1882 сенеси Гаспринский «Мирад-и джедид» («Янъы макъсат») адлы джыйынтыкъ чыкъарды ве биринджи олып, шу джыйынтыкъны шойле ресимлернен безетти. О, фанатик улемалар тарафындан бунга уджум бекледи. Лякин, меракълы шей, ич бир тюрюл уджум олмады. Буннынъ себеби — я олар меселенинъ асылына бармадылар, я да буннынъ ичюн Гаспринскийнен идалашмакъ истемедилер. Сонъра о, озюнинъ дерсликлерини де, балаларгъа уйгъунлыкъ догъурмакъ макъсадынен чешит айванларнынъ ресимлери иле безетип барды. Юкъарыдаки джыйынтыкъ акъкъында анълатув берер экен, Гаспринский буны айванат алемини огренювде енгиллик ве уйгъунлыкъ догъурув макъсадынен япкъаныны къайд эте. «Илериде бизим эр бир китабымыз, макъалемиз бойле ресимлернен безетиледжек. Эгер диндашларымызда бойле китапларны щериат нокътаи назарындан не ерде тутмалы деген суаль догъса, биз оларгъа шойле тевсие беремиз: оларны эвде оданынъ не ерине къойсанъыз къойынъыз, тек къыблагъа къаратып къойманъыз.

Буннынъ о къолай-къолай бутюн меселени чезди. Лякин бу меселеге эвельки мунасебетнинъ тесири халкъ арасында даа чокъ вакъыт девам этсе де, умумен рессамлыкъ санъатына энди ёл ачылган эди.

* * *

Исмаил бей Гаспринский озюнинъ маарифчилик, янъы усул мектеплерини мейдангъа кетирюв, дерсликлер язув фаалиетине киришир экен, эвеля бу саада Авропада ве хусусан рус маарифчилигинде эльде этильген теджрибени кениш суретте огренди. Нетиджеде, о мусульман мектеплериндеки схоластик окъутув усулыны тюбю-тамырындан дентьштирмек, янъартмакъ керек деген фикирге кельди ве бу саада япаджакъ ишлерини бутюнлей бу макъсаткъа догърултты. О меселе-

Ялтада чыкъарылгъан сурет.

ни шойле къойды: талебе мектепте озю истеп, анълы суретте ве меракънен окъусын — бутюн окъутув процесси бунъа хызмет этсин. Эгер бала озю истеп окъуса, о бу окъувдан меракъ тапса, бунынъ нетиджеси де бам-башкъа олур. Оджанынъ анълаткъан дерси баланынъ анъына барып етмели, о айтылгъан шейни анъла-малы ве сонъра окъугъан шейини оджагъа озь сёзлеринен икяе этмеге бильмели. Улу рус педагогы К. Д. Ушинский окъув процессининъ нигизине, иште, бу талапны къоя эди.

«Талебеде тиль истидадыны инкишаф этмеге истеген оджа онда, ильк-эвеля, фикир этюв истидадыны инкишаф этмек борджлу. Тильни фикирден айры суретте инкишаф эттирмек мумкюн дегиль», — дей Ушинский озюнинъ «Балалар дюнъясы» эсеринде.

Гаспринскийнинъ азырлагъан, тертип эткен «Балалар оджасы» дерсликлерини (элифбе, хрестоматия, эсап, грамматика, тарих, джогърафия, арап тили ве иляхри) козьден кечирир экенмиз, онынъ К. Д. Ушинский киби буюк педагогнынъ эсерлеринен яхшы таныш олгъанына ве онынъ тевсиелерине базангъанына къаний оламыз.

Балаларны тербиелев процессини Гаспринский оджанынъ ёлбашчылыгъы алтын-да макъсатлы суретте мустакъиль шахсны осьтюрюв, шекилендирюв деп анълай эди. Тербиелев инсаннынъ анъыны инкишаф эттирюв киби муреккеп бир процес-тир, дей о. Тербие ишининъ озюне исе о тарихны мейдангъа кетирюв деп бакъа. Шай экен, демек тербиелев-ичтимай, социаль эмиетке малик бир хызметтир.

Юкъарыда къайд эттигимиз киби, озь миллий маарифи саасында фаалиетке догърудан-догъру киришмез эвель, Гаспринский, энъ-эвеля, Русиеде ве Гъарбий Европада маарифнинъ инкишаф тарихыны терен огренди. Бизлер, улу эдибимиз-нинъ фаалиетини огренерек, онынъ бу саада алельхусус истидадыны айрыджа къайд этмеге борджлумыз, чюнки маарифчилик киби муреккеп меселени бутюн кенишлигинен къаврап алып, догъру ёнелиш тапмакъ эр кеснинъ элинден келе бильмей. Маарифнинъ инкишаф тарихыны огренир экен, о шойле хуласагъа келе: Эр анги миллетнинъ инкишафы, илерилеви ичюн, энъ-эвеля онынъ маарифини, ана тилинде мектеп, окъув ишлерини ёлуна къоймакъ керек.¹ Бунынъ ичюн исе мектеп-

¹ Бизим бугунъки вазиятимиз ичюн де не къадар догъру, керекли сёзлер!

лерде окъув процессини земане талаплары дереджесине котермели. Чюнки маариф саасында тераккъият мектеплерде окъув ишининъ насыл къоюлгъанына багълыдыр.

Кутълевий халкъ маарифине насыл къыймет кескени Гаспринскийнинъ «Кутълевий халкъ маарифининъ баш менбасы» макъалесинде («Терджиман», № 85, 1897).

«Кутълевий халкъ маарифининъ баш менбасы халкъ мектеби, яни илькини башлангъыч мектептир, — деп яза о бу макъалесинде. — Демек, бу мектеп озюнинъ иш кейфиети джеэтинден анджакъ бу улу макъсат талапларына джевап бермек керек. — Эм окъув ишине халкъынынъ эписи джелъп этильмек ве бу иш кениш программа эсасында алынып барылмакъ лязим.. Аят ве теджрибе шуны косътере ки, халкъны умумтасиль процессине джелъп этмек ичюн 60 къорантагъа бир мектеп ве бир оджа керек. Эгер орта эсапнен эр къорантада беш джан бар деп эсапласакъ, юз бинъ джемааткъа (бир ири шеэрнинъ залиси) 333 оджа ве шу къадар да мектеп керек. Эбет, бу къадар оджа етиштирмек ичюн эки-учъ дане де оджалар азырлайгъа окъув юртлары керек. Котерильген бу ракъамлардан къоркъмакъ керекмей. Истек ве ниет олса, эр шейни япмакъ мумкюн».

Иште, озюнинъ миллий маариф саасында япылмасы зарур олгъан бу ишлерге сынъырсыз инамы иле Исмаил Гаспринский озю тешкиль эткен «Терджиман» газетасы вастасынен Русиедеки бутюн тюрк-татар халкъларыны бу улу макъсаткъа къозгъалтты, халкъ тераккъиятынынъ темели олгъан окъув-мектеп ишлерининъ эмиетини, балалар тербиеджиси олгъан оджанынъ халкъ арасында итибарыны коклерге котерди. Бунунынъ о эр анги миллий-медений инкишафнынъ темели — мектеп ве оджа олгъаныны къандырыджы суретге ве бутюн делиллернен амелиятта исбат этти. Озю де «усул джедид» намыны алгъан янъыджа окъутув усулыны иджат этип, оны амелий суретте аятта тадбикъ этерек, биринджи янъы усул мектеплерини ачып, биринджи дерсликлерни язып, догърудан-догъру озю амелий суретте бу джерянда иштирак этти эм де озюнинъ бу алидженап гъаелерини бутюн тюрк-татар, мусульман алемине таркъатаракъ халкънынъ анъында эбедий къалды. Озюнинъ бутюн бу фаалиетинен о, тек кърымтатар миллий маарифининъ дегиль, бутюн тюрк-татар халкълары миллий маарифининъ эсасчысы сифатында медениет тарихымызда эбедий силнимез ер алды.

Гаспринскийнинъ халкъ маарифини инкишаф эттирюв саасындаки бу гъаелерининъ омюрге кечирильмесинде онынъ «Терджиман» газетасы, эсас роль ойнады. Эм асылында о «Терджиман» газетасыны да айны шу макъсатнен — халкъны бильгиге, илимге, маарифке джелъп этмек, халкъкъа окъув-мектеп ава ве сув киби кереклиги, бунунынъ инкишаф, яхшы яшайыш, медений аят эльде этмек мумкюн олмагъаны акъкъында гъаелерни таркъатмакъ, бу гъаелерни кениш халкъ кутълесининъ анъына синъдирмек макъсадынен тешкиль эткендир.

1888 сенеси «Терджиман»нынъ чыкъып башлагъанына беш йыл толуву мунасебетинен, Кавказ мусульманларынынъ муфтийси Гусейн эфенди Гаиров ве Шейх-уль ислям Ахунд мырза Асан Тагеров Гаспринскийге махсус бахшыш оларакъ, аджайип къадифе къапыл, устю де алтын ве минели (эмаль) назик орынеклернен безетильген Къуран ёлладылар. Къураннынъ къапында ве шу Къуранны къоймакъ ичюн япылгъан махсус къутгунунъ устюнде: «Исмаил бей Гаспринскийге Кавказ муфтийси Гусейн эфенди Гаировдан ве Шейх-уль ислям Ахунд мырза Асан Тагеровдан 1883—1888 сенелерде эдебий хызметлери ичюн» деп язылгъан. Бу бахшышнен берабер ёлланылгъан тебрик мектюбинде алий мертебели руханийлер шойле язалар:

«Мухтерем Исмаил бей, Сизинъ чыкъаргъан «Терджиман» газетанъызнынъ халкъкъа тераккъият ве эдебият акъкъында къыйметли малюматлар бергени, эйи яшайышкъа догъру ёл косътергени бутюн окъуйджыларынынъ тарафындан танылды. Бизлер де олар сырсында булунып, Сизинъ шуретли газетанъызнынъ умумиет ичюн файдалы эмиетининъ шааты олгъанымызны бильдирмектен бахтлымыз ве онынъ биринджи санынынъ чыкъкъанына беш йыл толгъаныны эсапкъа алып, озюмизде Сизге мухтерем редактор дженаплары, самимий гонъюльдешлик бильдирмек ихтияджыны ис этерек, бунунъ нишаны оларакъ бизден Улу ве акъылдане китабымыз олгъан азиз Къуран шериф нухасыны къабул этменъизни истеймиз». («Терджиман», № 23, 1888).

Озю ишининъ мусбет нетиджесининъ муим бир делили олгъан ве анджакъ алий мертебели руханийлерден кельген бу тебрик мектюбине къаршылыкъ язаракъ Гаспринский джумледен шойле дей: «Мусульман джемиетининъ алий мертебели векиллери тарафындан манъа косътерильген юкsek ве самимий дикъкъаттан юректен эджанланаракъ ве оларгъа сынъырсыз миннетдарлыкъ арз этерек, мен умум-халкъ менфааты огърунда япылгъан эйи хызмет, халкъкъа багъышлангъан истидат ве гъайрет анджакъ мусульманлар арасында гонъюльдешлик тапкъанындан бахтым. Меним фаалиетим даа пек джузий, зерредай олгъаныны, онынъ эдебий эмиети де даа пек аз экенини билем, мен даа сёз санъатынынъ, къалемнинъ акъикъатен

улу кунюне малик дегилим, шунунъ ичюн меним шахсыма косътерильген буюк урьметни шахсен озюме дегиль де, элимден кельген къадар хызмет эттигим улу ишке айт этильмесини истер эдим. Исмаил».

«Терджиман» газетасынынъ шу девирдеки санларыны козьден кечирир экен-миз, андаки материаллардан халкъ арасында эр ерде озъ аятыны, идаре ве муэсси-селерини, иш шараитини тюзетмеге, яхшылаштырувгъа ынтылыш сезильгенини мемнюиетле къайд этмек истеймиз. Кърымда ве дигер ерлерде «мектеп рефор-масы», «янъыджа окъутув усулы» эм тарафдарлары, эм онъа къаршы чыкъкъан-лар олып, ичтимаий бир меселеге чевириле. Уярмакъта олгъан джемаат фикери энди тек башлангъыч мектеплерни дегиль, руханийлерни, къадыларны, оджа-ларны азырлагъан алий дин мектеплери олгъан медреселерни де къаврап алды. Джемаат фикери мында да денъишмелер япмакъ, окъув тертибини енгилеш-тирмек, тезлештирмек, программаларны кенишлетмек зарурлыгъы танылды. Ме-селя, Багъчасарайдаки намлы «Зынджырлы» медресесинде эм ички низам, эм окъутув методикасы бутюнлей денъише башлады ве анда вазият башкъаджа тjos алды. Эм рус тилинден дерс кечюв медресеге къабул этилювнинъ асас шартла-рындан бири олды. Бу янъылыкъны озъ тешеббюсинен амельге кечирген мудер-рис медресе ичюн айырылгъан сермиядан артып къалгъан пара медресенинъ шахсий токъунылмаз фондында къалдырылмасына наиль ола.

Исмаил бей Гаспринскийнинъ халкъ маарифи, медений ве ичтимаий инки-шаф сааларында макъсат этип къойгъан ишлеринде, шубесиз, мусульман зия-лылары фааль иштирак этмек керек эдилер. Лякин чокъ вакыткъадже бу зия-лыларнынъ эксериш иштен четленип турдылар. Эдипнинъ бу мунасебетле язгъан «Зиялы мусульманларгъа» серлевалы макъалесинде шу сёзлерни окъуй-мыз: «Зиялы мусульманлар арасындаки лакъырдыларда биз сыкъ-сыкъ адий халкънынъ кериде къалгъаны, тенбель ве чыкъымсыз, чаресиз олгъаны, фик-рининъ тарлыгъы акъкъында шикъет ве идда сёзлери эшитемиз. Эксери алда, лаф арасында айтылгъан бу фикирлер ара-сыра басылгъан макъалелерде де пейда олалар. Бунда бизим зиялыларымыз, эбет, ич бир тюрю янъылыкъ айтмайлар, булар эписи малюм шейлер. Лякин, бойле сёзлерни окъугъанда, эшиткенде мен эр сефер юректен эеджанланам. Эгер бу адий халкъ, акъылына келип де бизлер-ден: «Я сизлер, зиялы дженаплар, бизим инкишафымыз, теракъкъиятымыз ичюн не яптынъыз? Бизни кериликте, чаресизликте айышлар экенсиз, бизге бундан къуртулмакъ ичюн файдалы не яптынъыз, нелер текиф эттинъиз?» — деп со-расалар биз не дермиз, аджеба? Бойле суальге биз бир тюрю джевап берип ола-мамыз.

Ангимиз бир яхшы, меракълы китап яздыкъ да, халкъ оны окъумагътан ред этти? Ангимиз бир янъы мектеп я да зенаат окъув журту ачтыкъ да, халкъ оны ред этти? Къайсымыз халкъта мукеммелештирилген янъы сабан я да янъы бир тезья иджат этип бердик де, о ондан ред этти? Къайсымыз джемаат ичюн насылдыр керекли бир иште тешеббюс косътерип гъайрет эттик де, халкъ онъа къол тутмады?

Халкъны къабаатламаздан, онъа шикъет этмезден эвель, башта онъа якъынлаш-макъ, онынъ алыны, эхвалыны, ихтияджларыны бильмек, онынъ арекетчен ве самимий досту олмакъ керек: къатиетликнен адамларны къандырмакъ ерине, бильмирлик япып, тек бир итираз этмектен, боштан бош «акъыл огретмектен» ваз-гечмек керек.

Келинъиз, халкънынъ къолуна моллаларнынъ ве сохталарнынъ тек бир тар мевзуда язылгъан диний китапчыкълары ерине терен маналы, меракълы гузел китаплар берейик, озъ мисалимиз иле оларгъа зиялы мусульман нумюнесини косъ-терейик, эр кунъки субетлеримизде, къонушувларымызда бильги ве маариф му-сульманны бозмагъанына, аксине, оны эйилештиргенине къандырайыкъ, оларгъа башкъа халкъларнынъ аяты, яшайышы акъкъында икяе эттейик де, олар бу шейлер-ни эшитип, анълап озълерине хуляса чыкъарсынлар. Эмин олунъыз ки, халкъ огте кетер, янъы иш усулларыны менимсер, янъыджа чалышмагъа огренир, озюнинъ оджасы, кенъешчиси, илери зиялысы сайылгъан Сизлернинъ пешинъизден адым-адым иерип, медений адамлар киби ойланмагъа, фикир этмеге башлар». («Терджи-ман», № 11, 1893).

Иште, Исмаил бей бильгили адамларны, мусульман зиялыларыны бойле этип изченликнен маариф ве медениет ишлерине джелъп этмеге мувафыкъ ола эди.

Гаспринскийнинъ макъалелеринден юкъарыда кетирилген парчалар, андаки фикирлер халкъымызнынъ бугунъки вазиятине о дередже якъын ки, оларнынъ бундан та юз йыл эвель язылгъанына инанмайсынъ. Бу материалларны окъур экен-синъ, эдипнинъ озъ ичтимаий-публицистик фаалиетини насыл муреккеп, агъыр шараитта башлагъанына къяний оласынъ. Бу шараитта халкъ маарифини тиклев киби къоджаман ишнинъ тюрюне кирмек ичюн акъкъатен мисальсиз ираде, та-лант ве кучъ-гъайрет саиби олмакъ керек эди. Озюнде бутюн бу хасиетлерни муд-жесемлештирген Исмаил бейнинъ бу фаалиети ве хусусан онынъ «Терджиман»

газетасы узундан-узакъ отуз учъ йыл девамьнда адий халкъ арасында энъ фааль ве энъ баш тешвикъатчы ве агитатор олып кельди.

IX. Ана тили ве умумий тиль акъкъында.

Бутюн юкъарыда тариф эттигимизден ачыкъ-айдын корюне ки, халкъымызнынъ мешур огълу кърымтатар медениетининъ улу эрбабы Исмаил бей Гаспринский тек озъ халкъынынъ инкишафы ичюн дегиль, бутюн тюрк-татар халкъларынынъ миллий теракъкъиятыны къайгырып, бутюн фаалиетини анджакъ бу ёлгъа багъышлады. Чюнки о бутюн бу тюркий халкъларны асылында бир буюк миллет деп сая эди. Оларнынъ эписини асырлар бою девам эткен джеалет уйкъусындан уянтып, бильги ве инкишаф ёлуна минсетмек ичюн тиллери эм де тарихий келип чыкъышлары джеэтинден асылында бир умумий тамырдан асыл олгъан ве сонъра айры шараитларда инкишаф эткен, озюндже шекилленген бу халкъларны бири-бирине якъынлаштырмакъ ниетине къапылгъан эди. Оларнынъ эписинде маариф, мектеп ве окъув ишлерини ёлуна къоймакъ меселеси исе бутюн тюркий шивелер ичюн умумий бир эдебий тиль шекилленмесини талап эте эди. Бойле екяне бир эдебий тиль олуву ве шу тильде эр ер ичюн умумий дерсликлер азырлавгъа уйгъунлыкъ догъура ве мектеп-окъув ишлерини, бильги, тасиль алув процессини олдыкъча енгиллештире ве энъ эйиси оны тезлештире.

Исмаил бей озюнинъ эдебий-публицистик фаалиетини башлагъан вакъытта, башкъа муим меселелернен бир сырада онынъ огъуне бу меселе де келип чыккъан эди. Чюнки, маариф, мектеп, окъув тиль — булар эписи комплексли бир проблема эди. Тиль исе асылында окъувнынъ темели, онынъ баш алетидир. Лякин Русиедеки тюрк-татар халкълары ичюн бойле умумий бир эдебий тиль шекиллендириув гает муим меселе олса да, о айны вакъытта сонъ дередже агъыр ве муреккеп иш эди. Чюнки бу халкълар асырлар бою бири-биринден узакъта айры эм де чешит шараитларда яшап кельген ве олар арасында затен не икътисадий, не медений, не рухий джеэттен алякъа олмагъан, бири-биринен къонушмагъанлар. Шунунъ ичюн тиллерининъ санки бир тамырдан келип чыккъанына, ве эсас сёзлер теркиби бирдайын олгъанына бакъмадан, оларнынъ эр бирининъ лакъырды тилинде девирлер кечтикче чокъ чешитликлер ве айырдылыклар пейда олгъан. Бу халкълар рухий ве медений джеэттен бири-бирине якъынлашкъан сайын оларнынъ лакъырды тиллеринде бу чешитликлер бир дередже сакъланып къала биле, лякин эдебий тиллери бир олып, олар умумен бир тюрк-татар миллетини тешкиль этмек кереклер деп эсап эте Гаспринский. Озюнинъ бу муим ичтимаий фикиринде Исмаил бей олдыкъча акълы эди ве онынъ бу саадаки фаалиети ве эльде эткен мувафакъиети буны аджайип суретте тасдыкълады.

Эбет, умумий тильге кечмек меселесини бир кереден аль этмек мумкюн дегиль эди, бу пек муреккеп иш. Шунунъ ичюн «Терджиман» газетасыны Гаспринский ильки вакъытта тюркчеге якъын тильде чыкъарды. Кет-кете онъа белли денъишмелер кирсетти ве газетаны умумен алгъанда эр ерде анълай эдилер. Амма чешит регионларда айры кыйынлыклар пейда олгъанындан, о тилини яхшылаштырмагъа, окъуйджыларнынъ талапларына риаает этмеге тырыша. Нетиджеде, газетаны озъ тувгъан тили киби анълагъанларнынъ да сайысы эп арта. Шунунъ ичюн Гаспринский бутюн тюрк-татар миллети ичюн умумий бир эдебий тиль меселесини ортагъа кююв зарурлыгъы бир кунъ мыглакъа келип чыкъаджагъына эмин эди ве о бунъа озюнинъ бутюн фаалиети ве истидадынен, эльде эткен теджрибесинен азырланып кельди.

Бойле имкян 1905 сенеси, газета энди ялыныыз бир тильде — тюркий тильде чыкъа башлагъан сонъ, Нижний Новгород губерниясында Ока озениндеки геми когерте-синде откерильген тюрк-татар миллетининъ экинджи съезинде кунъ тертибине кююлды ве анда да умумий бир эдебий тильге кечмек къарарына келинди. Къарарда къайд этильгенине коре, балалар башлангъыч сыныфларда ерли шиведе окъуй-джакълар, ондан сонъ екяне яни умумий эдебий тильге кечеджеклер. Бойлеликле, бир къач несиль зарфында, рус тилинде олгъаны киби, умумий бир эдебий тиль шекилленеджек.

Гаспринскийнинъ бойле эдебий тильге бакъышларына кечмез звель, улу рус педагогы К. Д. Ушинскийнинъ тиль акъкъында фикирлерине мураджаат этейик.

«...Халкънынъ агъзында тили гъайып олмай турар экен, халкъ да яшап сакъланып турар. Тиль ёкъ олса, халкъ да миллет оларакъ ёкъ олды демектир. Халкънынъ эдждатлары тарафындан асырлар бою асыл олунуп, шекилленип кельген бу мирасыны тутып алмагъа, ёкъ этмеге, оны бу мирастан марум этмеге догърултылгъан

зулум ве джебирден даа буюк хиянетлик ве джинаетлик ёктырдыр. Халкынынъ къолундан эр бир шейини тутып алынъыз — о эр шейини янъыдан топлар, эльде этер, тиклер, лякин тилини джебирнен ёкъ этинъ — о оны энди бир вакъыт къайтарып, тиклеп оламаз. Халкъ атта, зоргъа къалса, янъы ватан биле асыл этип олур, амма тилини тиклеп оламаз. Тиль ольдими — халкъ да ольди, демектир. Эгер инсанлыкъ бир адамнынъ ольдюрильгенине бутюн вуджудынен нефретленир экен, дюньяда танърынынъ асыл эткен энъ улу иджады ве байлыгъы олгъан бутюн бир халкынынъ чокъ асырлыкъ тарихий шахсиетине къатиль этильмесине, къайд этильмесине джанынъ-тенинъ титремейип насыл бакъмакъ мумкюн». ¹ «Халкынынъ тили халкънен берабер яшай ве инкишаф эте. Тильде онынъ бутюн кечмиши, бутюн тарихи акс олуна. Халкынынъ тили онынъ та билимез къадимий девирлерден асыл олып башлагъан бутюн рухий аятынынъ ич бир вакъыт солмагъан ве эбеден ачылып кельген бир гулюдир. Тильде бутюн халкынынъ озю ве онынъ бутюн Ватаны джанлана, муджессемлене; онда Ватаннынъ суву ве авасы, икълим ве адиселери, онынъ чёллери ве къырлары, дагълары ве яйлялары, озенлери ве голлери, фуртунасы ве рузгъары — тувгъан юртыннъ фикир ве дуйгъуларгъа толу давушы акс олуна ки, о давуш энъ зияде ве ачыкъ суретте халкъ йырларында, халкъ яратыджылыгъында, халкъ шаирлерининъ агъзында янъгъырамакъта».

«Бала озъ ана тилинде окъур экен, эки-учъ йылда тилини о дередже менимсей ки, сонъундан йигирми йылда биле онынъ ярысыны да огренип оламазсынъ. Энъ улу халкъ оджасы олгъан ана тили, иште, ойле шейдир!» (К. Д. Ушинский. «Тувгъан тиль»).

Гаспринский озюнинъ бутюн фаалиети девамында умумий эдебий тильге сонъ дередже буюк эмиег берип кельди. Чюнки екяне эдебий тиль миллетнинъ энъ къыйметли байлыгъы ве къудретидир.

Исмаил Гаспринский тюрк-татар халкълары ичюн умумий эдебий тиль хусусында ниетленип, бу гъаени даима озюнинъ къалеминен, «Терджиман»нынъ эм де озъ язгъан эсерлерининъ тилинен яшатып, илерилетип кельсе де, бу акъта ачыкъ-ачыкъкъа лаф юрьсетмеге, мунакъаша ачмагъа даа шараит догъмагъан эди.

«1905 сенесине къадар бизим газетамызда тилини бирлештирюв, умумий бир эдебий тиль шекиллendirюв зарурлыгъы акъкъында агъыз ачмай эдик, бу акъта сёз юрьсетмеге къоркъа эдик, — дей Гаспринский озюнинъ «Тиль меселеси — адден ашыкъ муим меселе» серлевалы макъалесинде. — Бойле сакътылыкъкъа бизни Ильминскийлернинъ издешлери олгъанлар ве рус миссионерлерининъ гъаелерине сакътылыкъкъан хызмет эткенлер меџбур эте эдилер. Олар бутюн вакъыт тюрк-татар халкъларыны бири-биринден «айырмагъа» чалыша эдилер. Оларнынъ сарсылмаз къаиделери боюнджа татарнен башкъырдгъа, къыргъызнен сарткъа ве иляхри — бир мектепте, бир сыныфта окъумагъа олмай эди».

Умумий тиль акъкъында сёз юрьсетмек ичюн шараит, Гаспринскийнинъ озю къайд эткени киби, 1905 сенеси инкъилябындан сонъ, яни мемлекетте сёз сербестлиги илян этильген, цензурадан азат олунгъан ве миссионерлернинъ агъызлары къапатылгъан сонъ догъа. Эм бу меселенинъ муимлигини, кереклигини анълагъанлар анъламагъанлардан чокъ эди. Чюнки Русиеде «Терджиман»нынъ етип бармагъан шезри, виляети, губерниясы, уезди, волосты, кою ёкъ эди. Шунынъ ичюн тиль бирлиги гъаеси энди пишкен ве оны энди котерип чыкъмакъ вакъты кельген эди. Лякин эр шей истегенинъ киби олмай экен.

«Цензурадан ве миссионер-шпиклерден къуртулгъанымызнен, умумий эдебий тиль меселесинде башкъа бир бекленильмез шей олды. Бу девирде Русиенинъ эр бир ериде чешит газеталар пейда олып башлады: Петербургда «Нур» газетасы, Уральскте «Фикир», Къазанда «Мухбир», Бакуда «Хаят» ве иляхри. Лякин оларнынъ эр бири «Терджиман»нынъ тилинен дегиль де, ерли шиведе чыкъа. Бир къач айгъаџе, бу «айырдылыкъ» чешитлик бизге февкъульаде бир ал олып корюнди. Лякин, бу мувакъкъат айырылыкънынъ эсасында эписи ичюн екяне бир макъсат турмай эди, биз оны тез анъладыкъ. Акъикъатта исе телюкеге себеп ёкъ эди. Газеталарнынъ башында тургъанлар оны башта «татар» тилинде чыкъара башладылар, сонъра исе тюркий тильге кечтилер.

Миллетимиз Русиенинъ тюрк-татар миллети умумий бир эдебий тиль акъкъында меселени чезди, иш тильнен чалышкъанларгъа: редакторларгъа, языджы ве журналистлерге, оджаларгъа багълы эди», — деп яза Гаспринский озъ макъалесинде.

1906 сенеси Нижний Новгородда кечирильген умумий йыгъылышта эр бир региондан топлангъан 600—700 делегат умумий эдебий тиль зарурлыгъы акъкъында ве оны яваш-яваш шекиллendirип, омюрге кечирюв хусусында къарар къабул этиле ве о къарар айры рисале шекилинде умумий эдебий тильде басылып чыкъа.

¹ Бизим эпимизге бугунъде бу терен маналы сёзлерни мийимизге синъдирмек, мыйгъымызгъа сармакъ, къулагъымызгъа купе этип такъмакъ керекмейми, аџеба?!

Лякин 1907 сенеси девлет маариф инспекциясынынъ махсус косътеришинде мусульман балалары эр ерде озь ана тилинде окъумакъ кереклер, дениле. Лякин бу косътеришке, айны вакытта эр кес озь ерли шивесинде окъумакъ борджлу деп анылатув бериле ве Гаспринский бу анылатувны бутюнлей янълыш деп таный.

«Маариф инспекциясынынъ бойле анылатувны биз янълыш деп таныймыз, чюнки халкънынъ ана тили бу миллетнинъ эдебий тилидир, — дей о. — Эгер бизим къадимий эдебий тилимизнинъ бир багъанасы Алишер Навоийнинъ тили олса, эр бир шивелерден бирлештирилген янвы зманевий тилимиз онынъ экинжи бир багъанасыдыр. Маариф инспекциясы бу ерде пек къаба янълышлыкъ япа. Эгер бу янълышны Петербургда тильни яхшы бильмегенлер япсалар, буны багъышламакъ мумкюн, амма Багъчасарай, Баку, Оренбург, Къазан ве дигер ерлер ичюн бу багъышланмакъ бир тарафта турсын, догърудан-догъру джинаетликтир.

Келинъиз, достлар, чалышайкъ, екяне бир умумий эдебий тиль огърунда гъайретнен иш корейик. Исмаил» («Терджиман», № 5, 1908).

Газетанынъ айны шу сенеси 13-нджи санында Гаспринский екяне эдебий тиль меселесине кене мураджаат эте. «Тиль ве месулиет» серлевалы макъалесинде о шойле яза: «Малюм олгъаны киби, умумен алгъанда, къадимий тюркий къабиленинъ несили олгъан Русиедеки тюрк-татар миллети, руханийлери олсун, авам халкъ олсун, эписи ерли шиведе лакъырды этелер. Меселя, тюмендилернен къазанлар арасында, къазанларнен астраханлылар арасында, симбирскилернен оренбурглылар арасында лакъырдыларында белли бир фаркъ бар, булар тильде, эльбет, базы айырдылыкълар асыл эте. Бойле ал рус тилинде де бар. Вятка мужиклери, Ярославль, Тула койлюлери, Курск ве Смоленск сакинлерининъ тиллеринде буюк фаркъ ве айырдылыкъ бар. «Келеджекни темин этмек», «алякъаларны къавийлештирмек», «халкъны бирлештирмек», «маариф, матбаа ишлерини бир къалыпкъа къоймакъ» ичюн олар бириси чалышмайлар. Бу акъта, яни екяне эдебий тиль мейдангъа кетирюв узеринде Ломоносов, Жуковский, Пушкин, Тургенев киби ве даа дигер улу мутефеккирлер, эдебиятшнаслар, яызджылар чалыштылар. Энъ адий яызджы ве шаир биле бу алидженап ишке озь иссесини къошып кельмекте. Атта кой «писарь»лары биле екяне эдебий тильде язмагъа тырыша эдилер. Бутюн рус халкъы бу ёлнен кетмекте ве эдебиятта, сиясетте, социологияда корюмли къазанчлар эльде этмекте, амма бизим урдымдуймаз миллий фанатик редакторларымыз, оджаларымыз, эдебиятчыларымыз шашыладжакъ дереджеде сабыр ве инатлыкъ косътерелер»

Базы адамларнынъ екяне эдебият, тиль меселесине менфий мунасебетини тенкъит этер экен, Гаспринский белли бир вакыткъадже бойле ал девам этеджегини анылай ве бу меселени ич де кунъ тертибинден тюшюрмей. Юкъарыда анылагъан миллий йыгъылышта къабул олунгъан къараргъа риает этильмесини, о къарарда мектепнинъ юкъары сыныфларында окъувнынъ «миллий эдебий тильде» алынып барылмасыны талап эте. Кърымда, Кавказда, Туркестанда тильнен таныш олгъанлар екяне тюркий эдебий тиль хусусында хаялланалар, чюнки олар бойле эдебий тильнинъ кереклиги ве зарурлыгыны яхшы анылайлар, деп къайд эте о.

Тюрк-татар миллети ичюн екяне эдебий тиль меселесине Гаспринский пек чокъ макъалелер багъышлады, чыкъышлар, мунакъашалар, амелий ишлер япты ве къыскъа бир девир ичинде бу саада аджайип нетиджелер эльде этти. Бутюн регионларда тюрк-татар халкънынъ маарифи, миллий матбуат ишлери гуръдели ке-нишлегени ве зиялыларнынъ эксериси екяне эдебий тильге ынтылгъанлары бунынъ ачыкъ делилидир.

«Бизим келеджегимиз туман ичинде» — тиль меселесине багъышланып, «Экбал» газетасында С. М. Ибраимов имзасынен басылгъан макъале бойле адландырылгъан. Гаспринский окъуйджыларгъа бу макъаленинъ мундериджесини теклиф этер экен, озюнинъ «Тувгъан тиль ве миллий маариф» адлы макъалесинде екяне тиль меселесини энъ баш меселе этип къоя ве бу меселе хусусында, энъ эвеля, халкънынъ ёлбашчылары, зиялылары, девлет адамлары тюшюнмек, къайгъырмакъ кереклер. дей. Русиеде яшагъан тюрк-татар миллети эвельде ким эди, шимди о ким ве онынъ келеджеги насыл, айдын келеджек огърунда не япмалы, насыл ёлнен кетмели деген суаллер къоя ве бу суаллерге джевап бермеге ынтыла.

Бу суаллерге джевап беререк, о джумледен шойле дей: халкъкъа мустакъиль миллет олмакъ ичюн эки шей — тувгъан тиль ве миллий маариф керек.

Тувгъан тиль: бизим Русие мемлекетимиз уджсыз-буджакъсыз бир багъчаны анъдырыр экен, шу багъчанынъ ичинде айры бир емиш терегини анъдыргъан тюрк-татар миллети яшаймыз. Бизлер эсасен тюркий тиль элементлерини акс этер экенимиз, бизим тувгъан тилимиз де тюркий тильдир. Екяне эдебий тильни асыл этмек ичюн исе бизге тильшнаслар, эдебиятшнаслар, фельсефеджилер, яызджы ве шаирлер ве даа чокъ дигер мутехассыслар керек. Бу мутехассыс зиялыларнынъ эписи бу

ишке эль кьошып эдебий эсерлер: романлар, икяелер, повестьлер, шиирий эсерлер язмакъ, яни миллий эдебиятны яратмакъ кереклер.

Миллий маариф. Эгер биз Русие мемлекети ичерисинде бирдем тюрк-татар миллети олгъанымызны истесек, башкъаларнынъки киби, ана тилинде башлангъыч ве орта мектеплеримиз, ильмий, ичтимаий ве даа чокъ дигер муэссиселеримиз олмакъ керек. Бизге де Тюркиедеки киби семинариялар, медреселер, бильгили оджалар, агрономлар, инженерлер, топографлар, этнографлар, алий окъув юртлары ичюн профессорлар ве, ниает, композиторлар, рессамлар ве даа чокъ дигер мутехассыслар керек. Бутюн бу айтылгъан мутехассысларны азырламакъ ичюн балаларны башлангъыч ве орта мектеплерде, сонъ махсус окъув юртларында азырламакъ керек. Сонъра исе алий окъув юртларыны, ильк эвеля, оджалар азырлайджы институтларны тешкиль этмек лязим. Айны вакъытта бизге ана тильде чешит лугъатлар, ильмий ве техникий китаплар мейдангъа кетирмек керек, илим ве мениетнинъ чешит сааларында къулланылгъан терминлерни ишлеп тиль даиресине кирсетмек керек. Халкъымыз бутюн буларны эльде этмеиндже, бу кыйынлыкъларны енъмейиндже, оны айры миллет деп саймакъ олмаз.

Я бутюн буларны ким япаджакъ? Илим ве техниканынъ бутюн саалары боунджа о терминлерни, о лугъатларны кимлер тизеджек? Бунъа адамларны окъутмакъ, азырламакъ керек. Бизде асыл орта ве алий окъув юртлары бармы? Булар бир тарафта турсын, бизде даа чокъ ерлерде башлангъыч мектеплернинъ озю ёкъ, о мектеплер ичюн керекли дерсликлер ёкъ. Я о дерсликлерни кимлер азырлайджакъ? Илериде оладжакъ орта ве алий окъув юртларында ана тилинде кимлер дерс береджек? Миллий мутехассысларны ким азырлайджакъ? Къайда ойле оджалар? Къайда ойле азырлыкълы муаллимлер?

Демек, бизим огюмизде оларны пейда этмек, осьтюрмек, тиклемек, асыл этмек вазифеси тура. Биз буны япмасакъ миллий маарифни ёлуна кьоалмамыз, миллий маарифимиз олмаса исе миллий инкишаф, теракъкият хусусында лакъырды ёкъ. Бизим тилимизнинъ бунъа имкяны бармы деген суальге джевап бермек ичюн халкъларымызнынъ кечмишине тюркий халкънынъ тарихына назар ташламакъ керекмиз.

Тарих исе шуны косътере ки, даа Русиеде окъув, мектеп олмагъан вакъытта тюркий халкъларда илим, фен инкишаф эте эди, оларда Алишер Навоий, Фузулий киби дюньяджа белли улу языджылар, шаирлер, Ибн Сина киби алемге мешшур философ алимлер, илимининъ чешит сааларында алий бильгили, талантлы мутехассыслар бар эди. Буны бундан бинъ йыл эвель язылгъан чокътан-чокъ ильмий ве эдебий эсерлер де таксдыкълайлар.

Ибн Сина ве Алишер Навоий девирлеринде тюркий халкъта юксек бир рухий котеринкилик, гуръдели инкишаф, илим ве эдебиятта мисильсиз осюв, энтузиазм бар эди. Лякин сонъра бу халкъ чешит тарафтан, чешит душманлар тарафындан къатты уджюмлерге, амансыз къыргъынлыкълъа огъратылды, онынъ бутюн осюви токътатылды, илими, эдебияты джоюлды, къабилелери чешит тарафларгъа дагъытылды. Энъ фенасы исе, олар дигер кучъю миллетлернинъ джебири ве тесирри алтында къалдылар. Эдждатлары тарафындан буюк зорлукъларнен узакъ девир ичинде эльде этильген къазанчлар аман-аман бутюнлей ёкъ олды, мазыгъа дёнди. Халкъ асылларджа девам эткен дургъунлыкъ ве джеалет уйкъусына далды. Тюркий халкъларнынъ бир талайы арап тесирине къапылып арап тилинен, арап руху ве арап фикиринен яшады, азербайджан тюрклери фарс поэзиясынен, фарс рухунен ильхамландылар, шималь тюрклери яни татарлар исе русларнен къарышып, рус тесирине къапылып яшамагъа меджбур олдылар.

Олып кечкен о шиддетли ичтимаий-тарихий сарсынтылардан сонъ асыл олгъан шу вазияте эльде этильгенлерни, умумий тильни, эдебиятны сакъламакъ, яшатмакъ бир якъта турсын, меселе энъ олмагъанда озюнъни, озъ шахсиетининъ имае этмекте, къорчаламакъта эди. Лякин шуны айрыджа къайд этмели ки, ойле агъыр вазиятке къалгъанына бакъмадан, тюрк-татар халкъы аджайип бир пишкинлик, даяныкълыкъ, чыдамлылыкъ косътерди. Меселя, шималь тюрклери учъ-дёрт асыр девамында даянымаз бир шараитта булунып, эр алда, руслар арасына синъип, къарышып ёкъ олып кетмедилер. Олар озюнинъ миллий хусусиетлерини, миллий элементлерини сакълая бильдилер. Лякин джисманий джеэттен халкъ сагълам олып къалса да, рухий зенгинликтен аман-аман бутюнлей марум олдылар.

Къыскъасы, гъайып олгъан бу рухий зенгинликни, яни екяне тильни асыл этюв бизим вазиятимизде баиш меселе олып турмалы. Яваш-яваш ве къатиетликле бу ёнелиште арекет этмедимиз. Эгер биз токътамай бу макъсатны кутьсек, вакъыт кечтикче бизим тюркий тилимиз кенишлер, теренлешир, къуветлешир ве о умумий тильде энди эдебий ве ильмий эсерлер язмакъ имкяны догъар, о тильде дерслер бермек мумкюн олур. (Бу девирде бизим шимди бири-биринден белли дереджеде фаркъ эткен шивелеримиз яваш-яваш екяне бир тильге чевирилир). Бизим тувгъан тилимиз кеткен сайын мукеммеллешир ве о вакъытта «миллий маариф» девири

келир. Ана о вакъытта бизим озь миллий институтларымыз, университетлеримиз хусусында хаялларымыз акъикъаткъа чевирилир. Шубе ёкъ ки, вакъыт ве эмек бунынъ ичюн керек олгъан эр шейни япмагъа меджбур этер. Шимди даа янъы пейда олгъан бурь яваш-яваш шекилленир, осер, емиш асыл этер, берекети олур!

Лякин бунда бир муим меселе бар ки, о эр шейни аст-усть эте биле. Бизим девиримиз бунъа имкян бере билеми, аджеба?

1905 сенеси, падиша тарафындан илян этильген Конституция муджиби, мемлекетте сербестликке ёл ачылды, сербест фаалиетке имкян догъды. Русиеде ичтимаий аят, бутюн ишлер белли тертипте, кереги киби кочюриледжек. Энь эсасы исе, тувгъан тилимиз — ана тили мектеплери, миллий маариф инкишафы ичюн де аит къанунлар къабул этилир ве тертипнен омюрге кечирилир. Бизим миллий ишлеримиз сербестлик кунешин алтында чечекленир: юкъарыда къайд эттигимиз киби, юз йыллар эвель сачылгъан урлукълардан тамыр атып бизим миллий мектебимиз, эдебиятымыз узакъ сюрьген къышлыкъ уйкъудан уяныр ве, ниает, филислер чыкъарып ыспракъланыр ве бурьленир. Эгер девир имкян берсе, онъа гъыда берип, айбетлеп остьюримиз ве о маариф багъчасынынъ номай берекет береджегине ич шубе ёкъ!

Эгер де эр шей аксине олса, вазият тюзельмесе, меселе бизим беклегенимиз киби олмаса, бутюн умютлер башкъа чыкъар ве миллий багъчамыз да гъыда алмадан, осип ешермеге къадир олмайып ктуруп кетер.

Бу шей Русиеде яшагъан халкъларнынъ эписине малюм, миллий тиль ве миллий мектеплер меселелери Девлет Думасында огрениледжек, бундан сонъ бу акъта Къанун къабул олунаджакъ. Онъадже лакъырды этмек, дава этмек файдасыз. Мектеплер насыл олмакъ керек, анда сыныфлар насыл оладжакъ, окъув ишлери насыл алынып барыладжакъ — буларнынъ эписи Девлет Совети ве Дума тарафындан чезиледжек. Бизим меселемизнинъ такъдири оларгъа багълы, чюнки биз бу мемлекетте яшаймыз, онынъ къанунларына риает этемиз. Депутатлар бу меселени Думада бакътылар, музакере эттилер, тек башлангъыч 4 йыллыкъ мектеп хусусында бир фикирге кельдилер ве ондан о ягъына кеталмадылар. Къанун проекти кери къайтарылды ве меселе сонъунадже чезильмейип яры ёлда къалды. Бунъа вакъыт керек эмиш. III Девлет Думасы да бундан сонъ дагъылды. Энди меселе Думанынъ IV съездинде бакъылмакъ керек. Амма бакъыладжакъмы, ёкъмы, бакъылса да насыл чезиледжек, буны айтмакъ къыйын. Бу, вазиятке ве депутатларнынъ бакъышына багълы.

Айды, дейик, олар бизим миллий мектеплерде ана тилинде тек дёрт йыл окъуладжакъ. Бу вакъыт ичинде бала не къадар бильги ала биле, миллий эдебият ве маариф саасы ичюн бу девир ичинде олар насыл азырлыкъ эльде эте билелер? Бу миллий маарифнинъ ачмаз эвель солып кетюви, онынъ ольдюрюлюви демектир. Эгер юкъары сыныфларда миллий мектепнинъ, ана тильнинъ девамы олмайджакъ олса, бу такъдирде шимдигедже олгъан гъарип вазиятимиз биле сакъланмайып, миллий эдебият да, миллий медениет де бутюнлей гъайып олып кетеджек. Садри Ибраимов.¹

Девамы бар.

¹) Бу макъале «Терджиман»нынъ 1913 сенеси 7,8,9-дъы санларында басылгъан. Оны окъугъанда, халкъымызнынъ, ана тилимизнинъ, миллий мектебимизнинъ такъдири шимди де айны о вакъыттаки киби текрарлангъанына тааджилденесинъ. Ондаки фикирлер ве макъсатлар шимди де бизлер ичюн не дередже зарур ве актуаль олгъанына къаний оласынъ.

Умер Ипчи:

«Мен халкъымнынъ

юрегинден догъмуш кибим»

«УНЖЛАГ» — «ГУЛАГ» да язылгъан мектюп

Къыйметли «Достлукъ» газетасынынъ редакциясы, сизге белли яzydжымыз Умер Ипчининъ лагерьден язгъан сонъки мектюбини ве «Бульбулинъ йыры» деген сонъки шиирини ёллайым. Онынъ озъ къолунен язылгъан бу шиир ве мектюпнинъ асыл нусхалары менде. Эгер лййкъ олса, мен оларны бизим халкъ музейине бере билирим.

Умер Ипчи бу мектюпни меним аптем Леман Мурасовагъа (шимдики фамилиясы Байрамова) язгъан эди. Леман аптем (1921 сенеси догъды) 1944 сенеси апрель 16-да ботен къабаатланып, якъаланды. Онынъ къабаатыны ачкъан суд олмады. Бунгъа бакъмадан, оны ве соргъу астында булунгъан дигер аркъадашларны, шу йылы майыс 18-де, Горький областынынъ Сухобезводное станциясындаки «УНЖЛАГ»гъа алып келелер. Унжа озени боюндаки лагерълерден биринде булунгъан аптемни 1947 сенеси амнистия япалар. «Джинает ишлемегени мунасебетинен» оны азат этелер.

Леман аптем «УНЖЛАГ»да Умер Ипчини расткетире ве онгъа чокъ ярдым эте. О вакъытларда Умер Ипчиде учюнджи дереджели пилагра (ачлыкъ хасталыгъы) башлангъан экен. Заваллы яzydжымызны пек чокъ къыйнагъанлар, электротоккъа салгъанлар. Нетиджеде, онынъ къоллары чалышмай къалгъан, къалем дегиль, отъмек парчасыны тутмагъа алы къалмагъан.

Леман аптем 1947 сенесинден берли Сухуми шеэринде яшай. Эгер Умер Ипчи акъкъында хатырлав керек олса, язынъыз...

Селямнен
Дж. Мурасов.

УМЕР ИПЧИ

Кърымтатар совет эдебиятынынъ темель ташларыны къойгъанлардан бири Умер Ипчи 1897 сенеси, Багъчасарайда, къайышчы эснаф Ипчи Бекирининъ къорантасында дюньягъа кельди. Умернинъ ана-бабасы пек яш вефат этти. О бир локъма отъмек хатырына ыргъатлыкъ япты. 1911 сенеси Тавдайырдаки кой мектебине

окъумагъа кире. Сонъра окъувыны медреседе девам эте. 1915 сенеси Уфагъа кете ве анда «Алие» медресесине окъумагъа кире.

1917 сенеси Уфадан къайтып келе. Багъчасарайда чыкъкъан «Аркъадаш», «Елдаш» адлы къолязма журналларында иштирак эте.

Умер Ипчи къримтатар эдебиятынынъ деерлик бутюн жанрларында кучюни сынап бакъа. Назм эсерлер язмакънен бирликте «Куреш», «Ачлыкъ хатирелери», «Джевап», «Трактор», «АМО автобусында» киби аджайип икяелерни, «Тесадуф», «Асан» повестьлерини язды. Революцион рухнен синъирильген мезкур эсерлер яш яздыжылар ичюн бир мектеп олды.

Умер Ипчи къримтатар театр санъаты ве драматургиясында къоджаман ишлер япты. Къримтатар совет драматургиясынынъ темель ташыны къойгъан да Умер Ипчидир. Умер Ипчи яздыжы-драматург олмакънен бирликте къримтатар девлет драма театрининъ режиссёры эди. Онынъ «Фаише», «Алим», «Ненкеджан ханым», «Мотор», «Айыныкълар», «Шайингерай», «Душман» ве башкъа пьесалары акъикъатен къримтатар совет драматургиясынынъ алтын фондуны тешкиль эте.

Умер Ипчи къримтатар киносынынъ эсасчысыдыр. О, 1925 сенеси биринджи олып «Алим» киносценариясыны язды. Бу сценария эсасында режиссёр Г. Тасин XIX асырда яшагъан халкъ къараманы Алим Азамат огълу акъкъында «Алим» киносыны суретке алды.

Умер Ипчи уста терджиман эди. О джиан ве совет эдебиятынынъ бир чокъ классик эсерлерини къримтатар тилине чевирди.

Умер Ипчи Сталин ве онынъ чанакъяларларынынъ козюне чёп олып илишти. 1937 сенеси Умер Ипчи репрессиягъа огърады. Узакъ йыллар девамында лагерьлерде азап чекти ве 1955 сенеси январь 12-де Томскте вефат этти.

Умер Ипчининъ сонъки мектюби

МИЛЛЕТИМИЗНИНЪ ПАРЧАЛАНМАЗ КЕСЕЧИКЛЕРИМИЗ...

Сайгъылы Леман ханым!

Сизинъ кельгенинъизге сонъ дередже севиндим, кельгенинъиз манъа ильхам кетирди. Он йылдан берли шиир язмагъан эдим... Шимди аз олса да яза башладым. Озь тилимизни эр тильден зияде бегенем ве севем.

Озь халкъымызны да шай эр халкътан хурметли ве медений саям ве севем. Эгер тылсымыны тапса эдим, озь хор халкъымыз ичюн энъ хаялий ве эфсаневий бир омюр яратыр, масаллардаки киби сеадетли бир яшав кзурардым... Халкъым ве онынъ чечеклери — сизлер манъа янъыдан яшамагъа умют ве иман догъурасыз. Мен халкъымызнынъ чеккен мешакъат ве эскенджелерден, онынъ къайгъы ве элеминден агълайракъ козьлеримни сокзурлаттым...

Бутюн омюрум бою тек хорланылгъан халкъымызны къайгъырдым ве онынъ бахты огърунда чалыштым... Халкъымызнынъ башына кельген фелякет-фаджианы хатырласам козьлеримден яш чеше киби акъмагъа башлай. Сиз мени анъларсынъыз. Сонъ заманларда козьлерим бираз ачылды, эллерим аз-чокъ чалышмагъа башлады исе де, лякин юрек фена. Аякъларым шишти ве сауре... Мен озюмни бойле хор ве аджиз, чаресиз алда кимсеге косьтермек истемейим, хусусан — озь халкъыма... Хасталарын алы белли, ахизар чекмек ве озь хасталыгъы акъкъында айтмакъ... Мен киби бахтсыз бир халкъ шаури не сёйлее билир?..

Эдебият акъкъында сёйлешмек, окъумакъ ве дюньяда не бар экенини бильмек истейим, лякин кимнен айтышыр да, кимнен танышырсынъ...

Тюрюме халкъы сизге белли. Яни оюнлар, танс ве умумен санайы-нефисе акъкъында озь тюшондигим янъы фикирлери кимге айта билirim?

Козьлерими тавангъа бакътыра, озь тюшкунджелеримнен сёйлеше, ята-къалкъа джурем. Озь чаресизлик ве аджизлигимден хорлана ве сыкъ-сыкъ агълайым... Мен сизни рахатсыз этмек истемейим. Эр насыл олса да, сизни коръгениме чокъ севиндим. Танъри халкъымызны да шай эр тюрлю бея ве къазалардан кзуртарсын.

Сизге, тюрме кошесинде де олса, яздыгъым бир йырчыгъы ёллайым. Къусурыны багъышлангъыз. Ким билер, бельки музыкае чекмек насип олур. Бу йыры, Леман, сизге багъышлайым... Шиирде къусурлар корьсенгиз, мангъа айып этменгиз, чюнки меним халым сизге белли. Бельки савулырым бу дерттен. Сизингъ ичюн чокъ къуванам. Алла талантынгъызы арттырсын ве тез куньлерде эвингизге къайтмакъны насип ве муессер эйлесин.

Мен сизни ве сизингъ бабангъызы, анангъызы аз да олса билем. Мен Кърымда эр кесни, эр татарны билем ве бизлер бири-биримизни инджитмайып озъара мухабетнен бирлик олып яшагъан бир халкъ эдик... Рахметли Осман агъа да омюрини халкъ ичюн феда эткен адамлардан бири эди. Алланынгъ рахметинде олсун.

...Леман ханым!

Бизлер озъ халкъымызынгъ айырылмаз, парчаланмаз кесечиклеримиз. Меним тогъан халкъым, мангъа о къадар якъын ве тогъан, севимли ве гузель, ве татлы, джандан азиз ве шекерден лезетли, джанлы... Мен халкъымнынъ багъырындан, юрегинден, онынъ къанындан, джанындан догъмыш кибим...

Гедже ве куньдюз тек фелякетке огърагъан халкъымы, тогъанчыкъларымы ве сизлерни тюшюнип чыкъам... Халкъ къайгъысындан башкъа ич бир шей тюшюнмейим!

Леман ханым! Элингизден кельген къадар фелякетке тюшкен тогъан халкъымызгъа ярдым эйленгиз. Онларын козьяшларыны силингиз. Кърымтатары корьсенгиз, эки сёзнен олса да, гонгълони алынгъ.

Эгер язмагъа ярасайдым, сизге юзлернен саифе мектюп язып, гонгълонгизни алып, хатрингизни сорар ве элимден не кельсе япардым ве халкъымнынъ эр ярдымына иссе къошардым. Сизге эсабсыз чокъ селям олсун! Мени дуадан унутмангъыз. Сагъ олунгъыз. Танышларгъа селям айтынгъ.

Ипчи Умер.

8.08.1947 с.

БУЛЬБУЛИН ЙЫРЫ

Сабахлары уянырдым,
Мен бульбулин отьмесинден...
Ал ястыгъа даянырдым
Сехар хоша кетмесинден.

Гюле ашыкъ йырджы бульбуль
Не де гузель шакъырдарды.
Севгисини сёйлеп гюле
Не де татлы йырлар эди...

Эр танъ сехар отен бульбуль
Бугунъ сабах неден сусть?
Назар къылынъ гюльбахчая,
Бульбульчигим корюнмезми?

Зехерли бир кучюк йылан
О ачылмыш гузель гульден —
Куннейиб ах, бульбулимни
Чакъмыш оны окесинден...

Бакъынъ, достлар бахчамызда,
Гуль тирегин астчыгъына —
Кучюк бульбуль ольмюш ята
Юрегинден къанлар сыза...

Сабахын сехар вакътында
Душманларым урды мени...
Ястыгыгъым боянды, ах,
Козьяш иле ал къанлара...

Наиль мурад оламадан
Нидже ашыкъ машукъалар
Нидже-нидже ал ястыкълар
Ал къанлара бояндылар!

Сабахлары уянырдым,
Мен бульбулин отьмесинден.
Гуль ястыгъа даянырдым
Сехар хоша китмесинден...

Унжлаг. 5.08.1947 с.

(Умер Ипчинингъ Леман Мурасова (Байрамова)гъа язгъан мектюбинде ве дердж этилеяткъан «Бульбулин йыры» шиириндеки сёзлер У. Ипчинингъ язгъаны киби къалдырылды).

«Достлукъ» газетасы,
1989 сенеси, декабрь 29.

КЕЗЛЕВ

Дюньяны төгerek айлансам,
Къалмаса бармагъа бир ерим,
Не къадар шеърлер корьсем де,
Кезлевдир энъ севген шеэрим!

Чюнки мен Кезлевде догъгъаным,
Шу ерде эдждатнынъ негизи,
Догъургъан анамдай айбетли
Шеэри, ялысы, денъизи.

Кимлерчюн олсанъ да, «Евпатор»,
Мен ичюн эр даим Кезлевсинъ.
Сейле сен, о кечмиш кунълерни,
Не ичюн тарихны гизлейсинъ?

Ким эди ерден таш чыкъарып,
Къорчалап, исарлап къалагъан?
Ким эди ал къангъа булгъалап,
Малынъны-мулъкюнъни талагъан?

Ким эди ашалап, кульгенлер?
Ким эди ынджынып агълагъан?
Ким эди ханджами ичинде
Терлеген атыны багълагъан?

Ким эди ферманлар имзалап,
Лугъаттан адынъны сильдирген?
Ким эди эвлерни алкъалап,
Топракътан изинъни сильдирген?

Ким эди, ким эди, ким эди?
Сорасам, суалим битмейджек.
Денъизни мерекеп япсалар,
Дердимни язмагъа етмейджек.

Дюньяны төгerek айлансам,
Къалмаса бармагъа бир ерим,
Не къадар шеърлер корьсем де,
Кезлевдир энъ севген шеэрим!

ОЗЪБЕКСТАНГЪА

Меджбур олып, Ватанымны
Иракъларда ташласам да,
Урьмет этип, саф адынъны
Эйи сёзнен башласам да,
Черик асыр отъмегинъни
Ве тузунъны ашасам да,
«Ватаным» деп, айталмайым,
Багъырынъда яшасам да.

Заметимни аджымаздан
Къойдым топракъ-ташынъа:
Ынджынгъанда, кин тутмадым
Озъбек аркъадашыма.
Омрюм узун олды меним,
Кельдим докъсан яшыма.
Ниетимде эльтир къалпакъ,
О яраша башыма.

Гонълюм айдын, къальбим темиз,
Ёкъ кимсеге элемим.
Юрегимде олгъан киби
Догъру яза къалемим.
Шимальдеми, дженюптеми —
Къайда олса эмелим,
Кърым меним догъгъан ерим,
Кърымдадыр темелим.

ЁКЪ, ЁКЪ!..

Ёкъ, ёкъ! Асыл ят тиллерге инанма,
Арамызны кимсе бозып оламаз.
Ильхам бердинъ, сен джаныма, къаныма...
Душман мени къапкъанына аламаз.

Ёкъ, ёкъ! Асыл акъылынъа кетирме,
Джан берири, сени бермем эллерге!
Пек ялварам, сен мен ичюн окюне,
Кельсе биле, меним яшым эллиге...

Ёкъ, ёкъ! Асыл сен тургъанда дюньяда,
Ич бир вакъыт башкъасыны къыдырмам.
Тёпеде ай догъгъанда, кунъ догъгъанда,
Зерре къадар кир устюнъе къондурмам.

Ёкъ ёкъ! Асыл тувгъан юртым, менимсинъ!
Инан манъа, мен — сенинъим, сен — меним!
Джигеримсинъ, юрегимсинъ, сесимсинъ...
Эял олсун сенчюн меним эмегим!

МЕН БУГУНЪ ДЕ...

Аджджы еллер якъты меним багъырымны,
Лякин кери къайтмадым озъ ёлумдан.
Соргъанларгъа бильдирмедим къайгъымны,
Дедим: — эр шей еринде, озъ къолумда.

Мен бугунъ де, аля даа эп ёлдам,
Бильмем даа не корерим омрюмде.
— Вазгеч, быракъ! — деп сёйлей кимер адам,
— Ич токътамам, халкъ къайгъысы
гонълюмде.

Бу дюньяда инсанларгъа яп файда,
Халкъ такъдири чыкъмасын акъылынъдан.
Унутма ич ананъ ве бабанъ къайда,
Омюр-билля, айырымла, халкъынъдан.

ЧОКЪРАКЪ

Нидже кунълер, нидже йылар, ким бильген,
Инсанларгъа аят берген, бу чокъракъ.
Гедже-кунъдюз, язмы-къышмы демеген,
Даим керген ёлджуларгъа о къучакъ.

Буллюр чокъракъ бугунъ гуя догъгъандай,
Сув башында ешилъ чамлар шувулдай.
Къайнай кене, гуръделене, шырылдай,
Къыркъ беш йылнынъ о якъында олгъандай.

Мирмухсин,

Озбекстан ССР халқ языджысы.

АНА ТАҚЪДИРИ

Икяе

Даима қолу кокюсинде, субетдешининъ юзюне тикилип бакъувдан чекинген, муляйим, арекетчен бу йигит адамнынъ дикъкъатыны джелъп эте. «Қыйметли қардашым, сизинъ меюслигинъиз кишини эзе, бу қъадар-лықъ япманъ,— деген эди бир дефа онъа қъарт министр,— эйилик япа-япа мени борджға батырып йибердинъиз...» Керчектен де о шу дереджеде ишқир, ферасетли йигит эди ки, буюкнинъ агъызындан сёзю чыкъмаздан ниетини анълап ала, онынъ истегенинден де зияде беджере, сонъра «Кене иш буюрынъыз» деген киби меюс бакъып тура. «Я, тевбе! Бу озю не, бир джынмы? Ана-бабасы ким экен? Эвельки «узун чапан, сакъалы торба озбеклер»ге ич ошамай». Чокъ йыллардан берли озъ вазифесинде қъавий отургъан «буюк», қъолайсыз олса да бир субетте идаре хадимлерини эки группаға айыргъан: бири адий хадимлер, экинджиси мына бу Марат-джанға бенъзеп, қъаякъкъа ташласанъ, алчы тура берген беджерикли адамлар, деген. Атта оны кейфли олгъанда «овчарка» деген. Урьмет эткени ичюнми, я да бойле қъаба шакъаларны сыкъ-сыкъ япыш тургъан «буюк»нинъ табиятына алышқъаны ичюнми, эр алда, Маратнынъ джаны агъырмады, мукъаеси гъает чиркин олса да, бу сёзни «буюк» айткъаны ичюн багъышлады.

Марат эски-джувалы Каримберди агъанынъ огълу. Олар дёрт огъул, бир қъыз эдилер. Бу балаларны осьтюргендже Каримберди агъа ве Салтанатхан ая пек чекиштилер. Буюклери институтқа кирген, кучюклери мектепте... маалле сакинлери, идаредеки аркъадашлары Каримберди агъаға авес этелер, айле мына бойле олмакъ керек, дейлер. ...Эвлятларына яхшы ниетнен буюк адамларнынъ адыны қъойды: Марат, Барот, Тимур, Клара, Бабур... Клара не демек олсун, асылында бу ад Салтанатхан аядан чыкъты. Ханым о йылларда район иджра комитетинде чалыша, якъын аркъадашларындан бирининъ ады Клара эди. Амма, бинъ теэссюф ки, деерлик эписи балалары буюгенде Каримберди агъа дюньядан кетти. Каримберди агъа балаларынынъ ферагъыны корип оламады, о джан теслим этеяткъанда апаына «Балаларны санъа, сени аллагъа қъалдырам...» деп етиштирди. Агълав-сызлавлар биткен сонъ, ана ичюн бу эвде гъариплик башланды. Ана Каримберди агъанынъ васиетлерини эда этерек, балаларына джаныны фида этти, затен онынъ бу дюньяда шу балаларындан гъайры даа неси бар! Зенгинлик топламады, бабадан деерлик ич бир шей қъалмады, чюнки онынъ табияты башкъаджа — зенгинликке берильгенлерни, инсаннынъ қъыйметини паранен ольчегенлерни азтмей эди.

Йыллар кечтикче Салтанатхан ая ана мышыкъ киби янъгъыз қъалды, балалары эр якъкъа дагъылып кетти. Марат да, Барот да, Тимур да, Бабур да, Клара да дёрт якъкъа сачылып кетти: бири башкъа шеэрде, дигери шу Ташкентте олса да қъадынынынъ сёзюнден чыкъып оламай, мааллеге кельмей эди. Олар тар сокъакъларны бийсинмейип, асфальт сокъакъларда сакъыз чайнап, сигарета ичип юрьмекни бегендилер. Мемлекет огюнде буюк хызметлери олгъан Каримберди агъа саде, такъие кийип юрьген бир

инсан эди. Шу бабанынъ балалары сакъал осьтюрип юрьгени тик келе эди. Бу кылыкълар къаякътан чыкъты экен? Илькинги йылларда олар сийрек-серпек олса да аналарындан хабер алып турдылар: Салтанатхан ая хасталангъанда кызы ве уйкен огълунынъ тешеббюсинен хастаханеге къойылды. Тюзелип чыккъан сонъ, азбарында кене янъгъыз къалды. Кене яхшы, бахтына маале бар, къомшулары алындан хабер алып туралар. Не япаджагъыны бильмейип, мышыкъ бакъты. Кимерде ашханеге кирип бир шей пиширмеге алы къалмай. Къомшусы Назакатхан сыкъ-сыкъ эвине давет эте, баягъы вакът лакътырды этип отуралар. Кимерде маалле балаларына яварып, отъмек, сют кетирте, аякъларынынъ агърысы чекиштире эди. Етмиш бешни кечип, сексенге кететкъан адамдан не беклемек мумкюн. Шу алда биле эвлятларындан шикъетленмей, оларнынъ «девлет ишлеринен мешгъуль» экенлерини, бирлери эмегинен, дигерлери талантынен халкъкъа хызмет этеткъанларыны айтып, озюне озю юрек бере эди. Оларны кореджеги келе, сагъына, торунларыны къучакламакъ истей.

Сонъки вакътларда къартийни янъгъызлыкъ эзе башлады. Кимерде «эманетинъни ал, танърым, бойле яшагъандан, кыйметлим Каримберди агъамнынъ янына барсам яхшы эди. Эй алла, кимсе чифти-элялындан айырымасын...» деп шикъетлене эди. Буюк одалар оны ютып йибергендай ола, козюне чешит тюрю шейлер корюне, шкафынынъ устюне башы адамгъа ошагъан гогерджинлер къонып отура эдилер. Саба чай ичмейип, Джарарыкъ мааллесиндеки бир тувгъанынынъ эвине барды. Телефон этип огъуллаарыны, я да кызыны тапалмады. Сонъки вакътларда сийрек телефон эте, чюнки келинлеринден бири: «Анангъа бир шей керек олса, телефон эте...» дегенини эшитти, бу сёзлер юрегине ханджер киби сапланды. Аджеба, бир кило эт кетиртмек ичюн онгъа балаларына телефон этмек керек олса? О тек огъуллаарыны, кызыны коръмек истей, озю исе бир парча отъмекнен тояджакъ. Не ичюн келини буны анъламай. О балаларыны, торунларыны сагъына. Алла озюнинъ балаларындан къайтарсын, дей эди о багъры янып. Бу онынъ энъ буюк къаргъышы эди.

Сонъки афтада балалар бирден топланып келип, анасынынъ этрафыны сарып алдылар. Къувангъанындан Салтанатханнынъ юреги ярыла язды. Буларнынъ акъылы кирип, ана заваллынынъ янъгъызлыкъыны анъладылар, деди озъ-озюне. Уйкен огъул Маратнынъ тешеббюсинен агъа-къардашлар бири-бирлериле хаберлешип, озъ мааллелерине кельдилер. Лякин маалле чайханесинде отургъан базы къартлар «Каримбердининъ балалары тавукъ астындан чыккъан папий кибилер. Мааллеге къошулмайлар. Баба тилини де, ана дилини де бильмейлер...» дей эдилер. «Чайхане янындан кечкенде къартларгъа селям бермейлер, булар кимге бенъзедилер экен? Каримберди кечингенде дёрт маалле аяккъа турды, омузларымызда котерип, итирамен къабристангъа алып бардыкъ... Не ичюн бу балалар аналарыны ташлап кеттилер, экен? Олар кимден тербие алдылар? Мектепте, институтта, ишханелерде ич вакът ананы ташлап кет, денильмей. Аксиндже, сиясетимиз ананы къорчалай... Не ичюн булар башкъаджа олып чыкътылар? Маалле къартлары бир шей анълап оламай эдилер. Амма къарт оджа лафнынъ керчегини айтты: «Адамнынъ табиятыны денъиштирмек мумкюн дегиль. Чаткъал дагъыны кетменнен тегизлемек мумкюн, амма инсан табиятыны денъиштирмек гъает мушкюль. Каримберди дюньядан эрте кетти, Салтанатхан балаларнынъ тербиесине лякъайд олды, къоянгъа бенъзеп, оларны турмадан ялады. Балалар олмайджакъ кимселерге къошулдылар. Не ичюн ана тилинде сёйлешмейсинъ, тилинде чыбан чыккъайды, демеди. Мына, акъибет. Озь ана тилини, озъ юртуны танымагъан, чет эль кинофильмлеринден ибрет алгъан, юрткъа садакъат иссинден марум къалгъан балалардан яхшы инсан чыкъмаз! Улу Ватан дженкинде базы хайнлер мына шойле кимселерден, ана топрагъыны ве ана тилини бийсинмеген шахслардан чыкъты, деген эди генерал Сабир Рахимов. Кучюк чатлакъ буюк гемини батыра, эвляттаки «кучюк» бийсинмеюв исе сонъундан фена акъибетлерге алып келе биле. Тербиелемек «Биревнен дёгюшме, яхшы ол, демек дегиль, тербиелемек Ватанынъны, ватандашларынъны сев, акъикъатпервер ол, ана тилинъни урьмет эт, бундан сонъ дигер халкълар тилини де урьмет эт,

демектир. Биз чокъча пара къазан деймиз...» Каримберди агъанынъ досту, къарт муаллим чайханеде, акъранлары арасында булунгъанда кимерде бойле сёзлер айта эди.

Шу къарт оджанынъ лафлары Марат, Баротларгъа барып етти ве олар онынъ устуне аит ерге шикъет язмакъ истедилер. Амма ана изин бермеди: «Къарт оджа итибары юксек адам, о сизинъ акъкъынъызда фена сёз айтмагъанына ишанам деди. Бойле япсанъыз, мен разы олмам». Марат ве Баротлар ана сёзюни терс къайтарып оламадылар. Лякин бойле лафларнынъ тамырыны къурутмакънынъ бирден-бир ёлу—эвни сатып, ананы алып кетмек эди. Эвлятларнынъ эписи уйкеннинъ фикирине къошулдылар: эвни сатып, акъчасыны болюшип алмагъа къарар эттилер. Ана исе бирер ай балаларынынъ эвинде невбетнен яшайджакъ. «Анам етмиш едиге кирди, даа бир йыл къадар яшаса керек»,— деди Клара. Марат башыны саллаяракъ, бу фикирни тасдыкълады.

Каримберди агъа къургъан эв етмиш беш бинъ кумюшке сатылды, балалар он бешер бинъден пайлашып алдылар. Ана башта Кларанынъ эвинде, сонъджа Марат, Баротларнынъ эвинде яшады. Баротнынъ апайы къайнанасыны пек севмегени ичюн бир ай дегиль, учъ кунъден сонъ келинининъ тили чыкъа башлады. Салтанатхан даянып оламады, бу алда хаста олурым, деп уйкен огълу Маратнынъ эвине кельди. Богъчасыны котерген къартий троллейбусларда сыкъылып, чекишип огълунунъ эвине зорнен етип кельди. Зар-зорнен секизинджи къаткъа котерильди. Огълу командировкагъа кеткен экен, къапы килитли, не ишлейджегини бильмейип мердивенлерде, богъчасынынъ янында отурды. Шу къатта яшагъан озю яшларындаки бир къадын Салтанатханны деръал озъ эвине алып кирди. Каримовнынъ анасы экенини анълады. Софра доннаты. Лаф арасында Салтанатхан озю, балалары, меръум къарты акъкъында айтты. Субетдеши оны дикъкъатнен динъледи, лаф арасында: «Огълуны эвлendirмек керек. Тамам вакъыты! Бу квартирагъа чешит тюрлю къадыналар келелер...» деп ташлады. Салтанатхан: «Мен бу къадарлыкъ бильмей эдим, огълума айтырым. Маратджан пек яхшы йигит, эдепли, эмексевер. Бу ерге насыл къадыналар кельгенини бильмейим. Бойле адети ёкъ эди де? Эбет, мытлакъ эвлendirирим. Къыз да тапкъан эдим. Лякин Маратджан министр ярдымджысы олып чалыша...» Асылында бу «министр ярдымджысы»нынъ япып юрьген ишлеринден хабердар къарт ве къартий онъа «Къашкъа айгъыр» дей эдилер. Къаранлыкъта бири-бири артындан квартирагъа киреяткъан «айгъыр» ве «байтал»ны олар коре эдилер. Лячаре, яшлар, деп ташлай эдилер.

— Ёргъунсынъыз, бизим эвде къалынъыз,— деди къомшу къадын.

— Ёкъ, мааллеме бармасам олмаз. Бу юксек фелекте абдест алынгъан ер олмаса, къыбланынъ къаякъта экенини бильмесем... чиний легенге отуралмайым. Биз, эскилерге булар келишмей...

Салтанатхан богъчасыны котерип, кене эвельки мааллесине кетти. Эви сатылгъан олса да, аджайип къомшулары бар, огълу командировкадан кельгендже оларнынъ эвлеринде яшап турар. Ёлда къызы Клара акъкъында тюшюнди: «Мен онынъ догъмуш анасы олсам да, сокъакъларда серсерий кезсем. Эв-баркъына, бала-чагъасына ярдымым токъуныр эди. Не ичюн мени бегенмей экен? Оны осьтюргендже нелер чекти... Юзьлемейим, алла озю багъышласын, не ичюн анасына бойле япа?

Бойле хаяллардан Салтанатханнынъ юреги эзилди, озъ-озюни аджыды, троллейбус дурагъында басамакъ устуне отурып агълады. Инсаннынъ къонмагъа ери олмагъан сонъ, кенъ дюнья тар ола экен. Бундан коре ольгеним яхшы, тентиреп юрьгендже, Каримберди агъамнынъ янына кеткеним яхшы эди.

Ананынъ юреги туташты.

Ач, ёргъун алда догъмуш мааллесине кельди. «Бинъ йыллыкъ» къомшусы Назакатханнынъ эвинде токътады. Аджайип къадын Салтанатханны озъ аптеси киби къаршылап алды, ювундырды, чай демледи, чешит емек-лернен сыйлады. Кечке якъын плов пиширди. Бойледже, ана бир къач кунъ бу эвде къалды.

Кузь кечип, кыш якынлаша башлады. Сокъакъкъа айдалгъан сыгъыр киби тентиреп юрьген Салтанатхан озь балаларына керек олмагъаныны анълап, олюм беклей эди. Къомшулар оны эвлерине чагъырып сыйлагъанда гонъю котериле. Мына, кыш бастырып келе, шу кыштан кечип олса, бааръде дут ашамакъны арзлай. Дут чокъ дертлерге дева эмиш...

Салтанатхан сокъакъ-сокъакътан юрип, адамларнынъ эвинде сыгъынып кунъ кечиргенде, онынъ эвлятлары телефонда бири-бирлеринен анълашып, Кларанынъ эвинде топланаджакъ олдылар. Уйкенлери, Медениет министрлигинде вазифедар Маратнынъ меслеаты муджиби аналарынынъ бойле бакъымсыз серсери юрювине ниаат бермек истедилер. Ананынъ «расткельген адамгъа дердини тѣкип, балаларыдан шикъетленюви...» (асылында ана ич кимсеге ве ич вакъыт балаларыдан шикъет этмеді) оларнынъ итибарына зарар кетиреяткъаны, богъча котерип, тентиреп юрьген ананынъ баласы министрлер даиресинде тегиз, котеринки лафлар айтып юрьгени ич бири-бирине келишмей эди. Олар «эпимиз иштемиз, бош вакъытымыз ѳкъ, тапкъанымыз исе эв налогоынен балалардан артмай» дейишип, аналарыны къартлар эвине ерлештирюв акъкъында меджлис отъкердилер. О ерге эр кесни алмайлар, деди Барот. Клара таныш тапып ерлештирмекни меслеат тарзында теклиф этти. Кыскъасы, бу ишни Марат озь устюне алды. Шойле япынъ, агъа, анамызнынъ богъча котерип, тентиреп юрювинден пек утанамыз, деди Бабур. Маалле комитетининъ реиси Мараткъа телефон этип, «Иш тапылыр, ана тапылмаз, къардаш! Сиз министр муавини олам, деп къопайып юресингиз, ананъыз исе ач ве хаста. Кене яхшы, бахтына, эски къомшулар бар, акъылынъызны джыйыштырып алынъ, улема! Бабанъыз яхшы киши эди, сизлерге не олды? Бу лафны мен айтмайджакъ олсам, башкъа айтаджакъ адам тапылмайджакъкъа ошай. Сонъ пешман этерсингиз», — деди.

Бойле тенбие Мараткъа да, башкъаларгъа да тик кельди. Олар шу маалле акъсакъалы Хайитбай агъаны эзип ташламагъа азыр эдилер. Назакатхан ая Клараны коръгенде: «Эй, кызым, ананъызны яхшы бакъынъыз, сизлерни бу алгъа кетиргендже насыл чекишти. Эпингизни сабий чагъынъыздан билем...» деди. Клара да бу лафтан сонъ учъ-дѳрт кунъ сомурданып юрьди...

Аиле башы эсап этильген Марат анасына шу лафны айтты. Ана, санаториягъа бараджакъ экеним деп анълады ве разы олды. «Барып турармыз, анда сизге бенъзеген къартыйлер чокъ, безмезсингиз... Кино косътерелер...» дедилер. Эр кунъ учъ мезель аш, экимлер, концерт, сеят... киби сѳзлерни де унутмадылар. Экимлер апма-азыр туралар, кишининъ текяран сыджагъы котерильсе, эмширелер чапкъалап башлайлар. Москва, Ленинград, Киев, Баку киби шеэрлерде де бойле эвлер бар экенини айтып, ананынъ мерагъыны къоздурдылар.

Салтанатхан исе озь-озюне: बारे буны да барып корейим, къара ерге кирип яткъандан коре, кинолар, сеятлар эйи, не ичюн бойле имкъандан файдаланмайым, деди. Назакатхан буны эшитип буз-бузлады, балаларнынъ насыл мераметсиз олгъанларыны анълады. Озюнинъ балаларына серт назарнен бакъты, булар да бир кунъ анасыны шу «бакъымсыз къалгъан къартлар» эвине ташлап келирлерми экен? Тевбе я раббим, деди Назакатхан, агъыр дженк йылларында да, ачлыкъ йылларында да бойле олмагъан эди. Адам ачлыкъкъа даяна биле, амма эвлятларындан, тувгъан-урувындан, мааллесинден айырылып, дѳрт дивар ичинде насыл яшар экен? Фелякетке огърап, тюръмеге къапалса, чареси ѳкъ, даяныр. Амма сагъ экенде балаларындан айырылып къалмакъ насыл дешет!

Бакъымсыз къалгъан къартлар эвининъ де озь къайдеси бар: балачагъасы олгъан къартлар къабул этильмейлер. Эгер, эвлады бакъмакътан ред этсе, акъ этильген олса, мираскъа давасы олмаса къарт къабул олунa, укюмет ве джемаатчылыкъ къартны озь имаесине ала. Олюсине де, тирисине девлет месулиет чеке. Беджерикли Марат достларынынъ ярдымынен бу къайдени четлеп кечти ве ишни догърулады. «Къартыйнинъ кимсеси ѳкъ...» деген справка булунды, Маратнынъ бир досту Салтанатхан къартыйни богъчасынен берабер озь машинасына отуртып, шеэр четиндеки эки къат-

лы бинагъа — бакъымсыз къалгъан къартлар эвине теслим этип, документлерини ресмийлештирип кельди.

Ташкентнинъ дженюп-шаркъ тарафындаки къартлар эвинде шараит яхшы. Кимсеси олмагъанлар бу шараитке алышкъанлар. Амма Салтанатхан къартий ич алышып оламады, о эвлятларына юк олгъаныны, оны алдатып, бу ерге кетиргенлерини, эвни сатмакътан да бу макъсад кутилгенини анълады. О бу еркекилерге къошулып оламады: алланынъ истеги бойле экен, деп рухтан тюшти, кроваттан башыны котермейип ята берди. Онынъ бирден-бир арзусы даима къапаныкъ демир къапылардан кечмек, мааллесине барып, къомшусы Назакатханнынъ эвине кирип, бир пияла чай ичмек, онынъ эвинде къалып, сабагъадже лаф этмек, бундан сонъ ольмеге де разы. Бир ай девамында эр кунъ алладан шуны тиледи. Базар куню Маратнен Клара ананы корьмек ичюн бир-эки кило алма, юзюм, пите алып кельдилер. Салтанатхан къартий оларгъа юрегиндеки ниетини сездирмеді, эвелькиси киби яхшы лаф этти, дува этти. Огълуна бакъып, не ичюн чырайынъ къачыкъ, деди. Кларадан баласынъ торуныны, киевини сорады. Вакътында ашамакъ керек экенини, озюни сорагъанларгъа селям айтты...

— Бу ернинъ буюклеринен лаф этип, мени эки кунъге Назакатхан алангызгъа алып барсангыз да, — деди ана огълунен къызына ялварып. Ана огълунынъ эр ишке къадыр экенини, директорлар дегиль, министрлернен лаф этип оладжагъыны биле эди. — Назакатханны бир корьсем озюме келир эдим. Бу еркеки эксери къартларнынъ меннен ишлери ёкъ, тиллерини де анълап оламайым. Бабанъ кечинген сонъ меним бойле кунълерим башланды. Бабанъ сагъ олгъан олса, мен бу якъларгъа кельмез эдим. Эр кунъ тюшюмде бабангъы корем, мени чагъыра... Джаным балам, директорнен лаф этип, мени учъ кунъге Назакатханнынъ эвине ташлап кечингиз. Сатылып кеткен эвимизни де бир корип чыкъмакъ истейим...

— Ана, чокъ ассызлай берменгиз! — деп джекирди Марат. — Даянамакъ керек. Мына, Кларанынъ баласы сыджагъынен ята, шунгъа бакъмайып кельдик.

— Вай, шай исе тездже эвинге бар, къызым. Не олды, сувукълаткъандырсынъ?

— Э, — деди Клара.

Балалары еринден тургъан сонъ, ана оларны къапыгъадже озгъарды, сонъра сагълыкълашты. Къапыдан он адым къадар ерде оларны беклеп тургъан машинанынъ къапылары тасырдап япылды, джонеп кеттилер. Демир къапы артында къалгъан ана къайгъылы алда артына къайтты.

Арадан эки ай кечти. Балалардан хабер ёкъ. Шу куню токътамай мени Назакатханнынъ эвине ташлап кечингиз дей бергенимни бегенмеген олсалар керек, деп тюшюнди ана, озъ-озюне дарылды, шу лафны айтмакъ керекмей эди. Озюм де, кимерде, къарарыны къачырам, шу адетим ярамай. Заваллы къызым, баласынынъ сыджагъы олувына бакъмадан бу ерге кельген, мен, ферасетсиз, буны анъламайып, онынъ гонъюлини боздым. Мына, энди эки айдан берли ич бири тюсюни косътермей.

Арадан бир йыл кечти, къартийнинъ янына кимсе кельмеді. О хасталанды. Озюне бенъзеген къартийлерден бирине юрегини ачты:

— Эгер барып да кунюм-саатим етсе, ювуджы чагъыртып, анавы озъбек къаравул къарткъа айтынгыз, дженаземни къылсын, окъусын. Мына шу бриллиант юзюгим шунгъа адалгъан, — деди Салтанат къартий пармагъындаки юзюгини косътерип.

— Э, булай гапларны къой, Салтанатхан! — деди сыджакъ къанлы татар къартий. — О янашадаки оада яшай, эксери вакъытлары Салтанатханнынъ янына келип, къонушып отура.

Аязлы къыш кунълерининъ биринде агъыр хаста яткъан Салтанатхан къартий кечинди. Заваллы къартий Назакатханны, сатылгъан эвимни бир корер экенимми, деп ниетине еталмай дюньядан козъ юмды. Тек татар къартий агълап, мевта янында Къурандан суре окъуды. Къаравул къарт ювуджы тапып кельди, дженазе де къылынды. Бутюн ишни шу еркеки къартлар ве къартийлер яптылар. Салтанатхан къартий бакъымсыз къарт-

лар эвинден о кѡадар узакъ олмагъан мезарлыкъкъа дефн этильди. Дефн мерасиминде йигирмие якъын адам иштирак этти.

Арадан бир афта кечкен сонъ, ананынъ олюмини эшиткен балалар чапып-чапкъалап кельдилер. Не ичюн бизге хабер этмединъиз, деп бу ердеки мемуриетке дарылдылар. Лякин файдасыз, бу ердекилер «министр муавининден» кѡоркъмайлар, аксиндже, бу эвнинъ башлыгъы оларгъа къапыны косътерди.

— Кетинъиз! Ананъыз сизни танымай, сизлерден ред этти! Сизлер бар экеч, ананъыз мында не япа? Доландырыджылыкънен документлерни рес-мийлештиргенсинъиз ве ананъызны бу ерге ташлап кеткенсинъиз. Салтанатхан Эгамбердиева оледжекте буларнынъ эписини бильди. Бир йыл деваладыкъ, профессорларны чагъырттыкъ. Олмады. Итираменен озюмиз комъдик.

«Эвлятлар» бу ерден чыкъып кеттилер.

Бир айдан сонъ, бу хаберни апансыздан эшиткен бир досту Маратнынъ квартирасына чапты, къапы килитли, кимсе ёкъ. Янашадаки квартиранынъ чанъыны чалды. Къарт кѡадын чыкъып, бир афтадан берли Марат Каримович квартирасына кельмей, деди.

— Анасы кечинген деп эшиттим,— деди йигит.

— Ич хаберимиз ёкъ. Марат Каримович бизге бир шей демеди. Не ичюн айтмады экен? Эй, языкълар олсун, анасыны бир кере корьген эдим, пек яхшы кѡадын эди. Кечингенми?

— Шай деп эшиттик. Марат идареде де ёкъ. Энди оны кѡайдан кыдырайым экен? Заваллы, куйип-янып юрьгендир. Пек агъыр олды...

— Эбет,— деп онынъ сёзюне кѡошудды кѡмшу кѡадын,— пек агъыр олды. Инсан дюньягъа келип, замет чекип, бала-чагъа арттырып, энди ферагъыны кореджекте кете экен. Балаларына кыйын олды...

ЙИГИТНИ НАМУС ОЛЬДЮРИР

Икяе

Эшегини айдаштырып кетейткъан Эфендиден: «Кѡайда кетесинъиз?» деп сорагъанлар. Эфенди «Джума базарына кетем»,— деп джеваплангъан. «Бугунъ салы да?» деген экенлер, Эфендининъ ачуву чыкъкъан: «Бу инат эшек мени джумагъадже базаргъа алып барса аллагъа шукюр этер эдим», деген.

— Хи-хи-хи-и...— эчки сакъал чайханеджи Къасым чымрынен кутюкке ошап, къабарып отургъан Насредин пельван бераберлешип кулюштилер. Бирининъ сеси индже, бирисининъки къалын — метий ичинден чыкъаяткъан киби гумбурдей.— Ярын Ташкентке кетем,— деп билетини косътерди пельван. Областьларгъа кѡатнагъан базы поездлар эр станцияда токътай берип, кишини бездирелер.

Даима юксек лафлар айтып юрьген пельваннынъ сабадан берли кейфи яхшы, пайтахткъа мушавереге кетейткъаны ичюн девзира пирничтен алты адамлыкъ плов сымарлады. Пельваннынъ аякъларында йылтыравукъ чызма, бельбагъында узунлыгъы эки къарыш кельген дандан саплы пычакъ, адеттеки киби бугунъ де огъланчыгъынынъ элинден тутып, чайханеге кельген эди. Кокюсини ачып юрьген, акъайына хиянет этиджи кѡадынларны эшитсе, тилимлеп ташламагъа азыр. О кѡаранлыкъта тойгъа чагъыргъанларны, ёлгъа сигарета къалымтысыны ташлап кеткенлерни пек севмей, оларны тутып дёгеджеги келе. Бир кѡонушмада «Эгер меним бир де-бир кызым енгильаякъ чыкъса, балтанен башыны кесип атарым» деген. Башкъларны да шойле олмагъа давет эте. Озю ягъ заводында чалыша, элял эмегинен кечине. Кимсеге акъсыз лаф айтмай, кимсеге асед этмей, адамлар оны урьмет этелер. Огъулчыгъыны да озюне ошатып кийиндир-

ген — устюнде кичкене бекъасам чапан, аягъында кырмызы чызмачыкълар, бельбагъында исе пластмассада ясалгъан ханджер. Бабасынынъ бурулгъан мыйыгъы эсапкъа алынмаса, олар бири-бирлерине пек ошайлар.

— Кыасым агъа, Акбарджанны алып кельдим,— деди пельван.— Бир сыйларсынъыз, бу сизинъ оладжакъ киевинъыз.

— Ой, айнаайым киевимден! Меним Джемиле адлы торуным киби кызычыкъ даа анасындан догъмады. Эки яшына кирди, мен де алтын тиш къойдырам, дей. Я тевбе! Шимдики эписи кызылар алтын тишни бегенелер. Бунда бир сыр бар экенми? Анасынынъ къурсагъындан тюшкенинен импорт урбаларны фаркълап башлай...

— Э, аферин! — деди пельван кулип,— бу да шойле, огълан бала, ГАЗ-24 айдамакъ истей.

— Хи-хи-хи-хи,— чымры агъызыны кув киби япып кульди, бу исе онынъ лафта енъильгенини бильдире эди. «Бель тутушып, кимсе енъип оламагъан бу бугъаны сёзнен енъмек мумкюнми экен!» деп тюшюнди чайханеджи. Пельваннынъ тутушкъан вакъытларыны корьген эди, ракъибини котерип алып, фырландырып кетирип ерге шыпырткъанда, топракъ чангъый эди... Асетчилер оны пычакънен ургъан вакъытларыны да биле. Юреги къуветли экен, тюзелип кетти. Тиф хасталыгъы йылан киби япышты, амма енъип оламады. Бутифостан зезренди, амма оны да енъди, деваланды... Буларнынъ эписи бир анъде чымрынынъ хаялындан кечти. «Башы таштан олсун» деп бабасы дува эткен экен. «Башы аман олсун,— деди озъ-озюне,— пельванни севмек мумкюн».

— Ташкенттен сизге не кетирейим, агъа? — деди чайханеджиге пельван.

— Яхшы барып, аман-эсен къайтып келинъиз, къардашым,— деди чайханеджи мемнюн олып,— бизге шу керек. Корюнсе, видеомагнитофон алынъ, чайханени абаданлаштырырмыз. Парасыны шимди бере билем.

— Яхшы,— деди пельван.— Кызы къардашым Акъикъа о ерде окъуй, оны да корип келирим. Акъыллы кызы, окъуп недир олмакъ истей. Пек тырышкъакъ кызы...

— Башы аман олсун,— деди чайханеджи.

Пельван огъулчыгъынен берабер чай ичип, бир саат къадар вакъыт кечкен сонъ еринден турды. Шу куню акъшам поездгъа минип, Ташкентке кетти. О Ташкентте окъуаткъан бирден-бир кызы къардашы Акъикъагъа телеграмма да бермеди, баргъан сонъ ятакъханеге кирип корерим, деп тюшюнди. Анасы берген урбаларны, нар, юзюм ве урюк къурусыны чемодангъа къойды. Эки дане буюк къавун да алды, аркъадашларынен берабер ашар, пайтахтта окъуаткъан кызыларгъа бойле шей тансыкътыр. Эр не исе де къорантанынъ уйкени, баба ерини тутта.

Поезд саба Ташкентке келип етти. Министрликтен кельген векиль мушавере делегатларыны къаршылап алды ве «Ташкент» мусафирханесине ерлештирди.

Акъшам достлар мусафирхане янындаки ресторангъа кирдилер. Ашады, ичти ве кеч олгъанда дёрт койлю аркъадаш ресторандан бираз кейфли алда чыкты. Янашада лакъырды этип тургъан эки яш къадынны корип, достлардан бири оларгъа лаф къошты. Дюльбер къадынлар назлы сёзлернен джевап бердилер. Достларнынъ бири оларнынъ янына кельди, лакъырды этти ве бираздан сонъ, кене аркъадашларынынъ янына къайтып барды.

— Олар эвлерине теклиф этелер, барайыкъ — деди.

— Озюнъиз барынъыз, мен кирип раатланмакъ истейим,— деди пельван.

— Ойле олмай,— деди достларнынъ бири,— гемиге мингеннинъ джаны бир. Анда кене эки аркъадашлары бар экен. Олар бизни теклиф этселер де, биз къачсакъ... Йигит олып не яптыкъ!

Дёрт йигит ве эки къадын машиналаргъа отурып, Чиланзар бетке кетилер. Эппи кеткен сонъ, насылдыр обаланып яткъан къуруджылыкъ материаллары янындан кечип, энъ четте тургъан корюмсиз дёрт къатлы бинагъа бири-бири артындан кирдилер. Пельван юреги раатсыз эди. «Э, неден къоркъасынъ, аджеми, чызманънынъ къонучында дандан саплы пычакъ,

йигит адам да кьоркьамы?» деди озь-озюне. «Лаф кьоркьувда дегиль,— деди о ичинден,— сен, оньмайджакъ Насредин, эвиньде дюльбер, садакьатлы апайынъ булунса, баба деп огъулчыгъынъ эллерини созып турса, сен бу якъларда не ишлеп юресинъ? Не ичюн кыйыш ёлгъа кетесинъ? Бирев эшитсе, не олур? Башкъа шеэрге кельген кимсе мытлакъ къутурмакъ керекми?..»

Къайтып кетмекнинъ чареси олмады... «Олды оладжакъ»,— деди озь-озюне.

Къадынлар яваш юрюнъиз деп ишмар эттилер. Эркеклер аякъ уджларына басып, хырсыз мышыкъ киби ымпыс-тымпыс дёрдинджи къаткъа котерильдилер. Ичери кирдилер. Ичери ярыкъ эди... Эв ортасында емеклер ве ичимлеклернен донатылы стол. Теклиф муджиби дёрт йигит софра башына отурды, ичери ханелерге кирип кеткен къадынлар, бир аньден сонъ даа эки аркъадашыны алып чыкъты ве оларны да йигитлерге таныш эттилер. Ичериден кийинип-къушанып чыкъкъан дюльбер къадынлар софра башында отургъанларгъа селям бердилер. Олардан бири Насредин пельванни корьгенинен къатып къалды. Пельван да къыска сачлы бу къадынгъа бакъып къатып къалды. Я, теббе! Не ола шу?! Бир тыныштан сонъ, чырайы агъарып, аякъ-къолу титрей башлагъан пельван, чызмасынынъ къонучыны къармалап башлады. Ёкъ, бойле япмакъ ич мумкюн дегиль! Чырайы агъаргъан демики къадын ичериге къачып кетти. Башкъа къадынлар да, не ичюндир, тюрлендилер, бири-бирлерине бакъып шашмаладылар.

Бираздан сонъ пельван еринден туруп, тышкъа чыкъты. Аркъадашлары шашып къалдылар. Кендини чокъ фена ис этти, башы айланды, диварларны тутып, абынып-сюрюнип, басамакъларда йыкылып, зорнен азбаргъа чыкъты. Кельген ёлунен кетип, балабан сокъакъкъа чыкъты, машина токътатып, мусафирханеге къайтты. «Аджеба, онынъ бирден-бир кыыз къардашы Акъикъа файше олып кеткенми?..» О, озь-озюне ишанып оламай, башы шише: бойле олмасы ич мумкюн дегиль!

Кроватта созулып яткъан пельваннынъ юзюнде кырмызы бенеклер пейда олды, мыйыгъы озь башына сычрап башлады. Юрегинде санчы ис этти. О ич вакъыт янында илядж ташымай эди, кечип кетер белледи. Онынъ козю огюнде кене Акъикъа пейда олды: «Кыыз къардашым алим оладжакъ» деп юре эди, онынъ бойле олып кеткенине ич ишанаджагъы кельмей эди.

Юрегиндеки санчы кеттикче артты. Ода ичинде сукюнет. Бир пияла сув береджек, эким чагыраджакъ адам ёкъ.

Эски лафларны хатырлады: «Манълайы чыкъыкъ адам-зенгин ола; къаверенки козь, узун бетли киши джесюр ола. Бойле адам чокъ яшай... Буруны кичкене, козь бебеги балабан, сачлары къувурчыкъ, юрьгенде башыны тёпеге котерип юрьген, алтынны бегенген къадын акъайына хиянет этер»,— дегенлер шейхлер...

Ер-кок геми киби салланып, козь огюни къаранлыкъ къаплап, гуя батып кететкъандай олып яткъан Насредин пельваннынъ хаялындан шу сёзлер кечти...

Яры гедже саргъуш олып кельген достлары сабалыкъ емек вакъытында радиодан дешетли зельзеле олгъаныны эшиттилер. Олар бирден Насредин пельванни хатырлады, барып номерининъ къапысыны къакътылар. Джевап олмады. Коридорда отургъан небетчи къадын тюневин кирген сонъ, бир даа чыкъмагъаныны айтты. Лячаре, къапыны бозып ачтылар.

Пельван озь кроватида чалкъа яткъан алда джан теслим эткен.

НЕДЕН СЕБЕП?..

Неден себеп,
огъулынъны,
айтчы манъа,
Илим ве фен саасына атландырдынъ?
Неден себеп,
торунынъны,
айтчы манъа,
Асрет чекмек дертлерине къатландырдынъ?
Неден себеп, огълунъ кете бу поездде?
Кимни арай шаматалы ёлда-изде?
Кимни арзлап,
козьлеринден тамлай яшлар?
Такъдир онъа
ничюн язгъан
бинъ теляшлар?
— Бабасыны арамакъта, тувгъанчыгъым,
Тек бабам деп, чыкъты ёлгъа огъланчыгъым.
Гонъюль агълай
къасеветлер ичерсинде...
«Бу язынынъ аджджысыны
ичерсинъ», — деп,
Дёрт бир якъкъа аджымайып,
такъдир аткъан,
Бу баланынъ омюрине
зеэр къаткъан...
Тышардаки увултыны
динълей-динълей,
Багърындаки яралары
инълей-инълей,
Тасыр-тусыр кетмекте о
шималь тараф.
Сен бильсенъ, айт,
кете анда кимни арап?
— Бабасыны, тувгъанчыгъым, бабасыны,
Сёкмек ичюн багърындаки садасыны.
Къар эп ягъа,
ава сувукъ,
тышта аяз.
Чам-наратлар антер кийгенлер бем-безаз,
Арды-сыра синъмектелер узакъларгъа...
— Айтчы,
кимсинъ,
тюштинъ насыл тузакъларгъа?..
Бала сеси янъгыратты
бар алемни,
Шу анъ дуйдым юзюндеки
дерт-элеми.
Бабасынынъ джанаджыры
олурым деп,
Ашыкъмакъта огълан мегер,
шимальге эп.

— Бабачыгынь таныр
барсанъ,
къабаатыны,

Сизчюн кунеш
эп кызартыр
кунъбатыны.

Тек сен барсанъ,
бабанъ элем-дердинъ сёкер,
Йыллар иле чалартылган
козяш тёкер.

Окюр-окюр агълап, дертни сёксе биле,
Арадаки бошлукъны о билип олмаз.
Бабачыгынь чалартылган козяш иле
Юзюньдеки бурюшкни силип олмаз.

АЙШЕ КОКИЕВАНЫНЪ терджимеси.

Петр Суханов

Рус шаири.

АКС САДА

Биз не къадар чокъ сёйлесек,
О къадар аз инанамыз.
Биз не къадар чокъ кульмесек,
О къадар гъамлы оламыз.

Къанунларгъа бойсунамыз,
Сынъырлар къуллелер толу.
Бахыткъа къолай ишанамыз,
Кесильди къушларнынъ ёлу.

Бир-биримизден айреттемиз,
Четлешемиз незакетле.
Кимерде къоркъуп эпимиз,
Олемиз йыр, гъае иле.

Бойледже макъсад джоюла,
Тек дагъдан акс сада келе.
Яшамагъа ишанч къала,
Умютлер гонъюль эркелей.

Мына умютлер вакъыты кельди,
Бенъзеймиз эшилген къарларгъа.
Санки кийик къабилелер киби,
Уджюм этемиз бош дагъларгъа.

Тургъан ёлумыз шерефлер толсун,
Базыда ола о окюнчли.
Деймиз акъикъат — барышыкъ олсун,
Ольмек тек озюнье къоркъунчлы.

Мен атик дегилим,
Юксекке ынтылмадым...
Мени тапа киби
Батырды аят!..
Ишим пек юрьди,
Севдим танъры киби!..
Даа да яхшыгъа атылдым,
Къырылды къанат...

САНЪА

Керчекми бу, акъикъатмы,
Себебини озюм бильмейим.
Бу ёлдандыр
Бельки, эджелим.
Севем,
Эм дуюлмадан олем,
Догърусы бу —
Меним дели гузелим.

Тюмень.

Александр Гребенкин

Рус шаири.

* * *

Алтын куньлер кечер-кетерлер,
Келир кузь укюмдар олып.
Солар о тазе от-пиченлер,
Тек отлар кьалгъайды солып...

Чёллернинъ устюнде кьушлардай
Учушып кьар ягъар ерге.
Сувукъ кок юзюнде догъган ай,
Айдын нур сепер бизлерге.

Къальблерни чокъ ойгъа далдырыр,
Хаяллар учар эрекке.
Бир йыллыкъ алкьачыкъ кьалдырыр,
Аятны пек севген юрекке.

* * *

* * *

Чай ичкенде биз эпимиз
Андан-мындан сёз башлап,
Богъаз керип сёйлешемиз,
Биревлерге кир ташлап.

Ойле-бойле, чокъ шей япты,
Чокъ козьашлар акъызды,
Туткъаныны акъсыз атты,
Лагерьлерге яткызды...

Лакъырдылар пек меракълы,
Къайда кеткен арсызлар?
Арамызда ёкъ гуняхлы,
Къалган тек гуняхсызлар.

Гуя эр кесте къабаат,
Ким сатты, ким аттырды...
Энди хавфсыз олсун аят,
Бунъа кьаршы халкъ турды.

Беляларны корьмеген аз,
Дост яшасын къалган сагъ!
Бойле аллар текрарланмаз,
Буны бизлер анъласакъ!

Сыр сакълап акъалар саф сувлар,
Батакълар устюне був эне.
Менимчюн бахытлы, шень йырлар
Йырлаймы кокук-къуш кене?

Тёпедe санки бир токъталып,
Эвиме нур сача толгун ай.
Кокук-къуш йыр соза зевкъ алып,
Кунь-эвель бахтымны бильгендай.

* * *

Ешерди отлар, тазерди табият,
Къырларда ачты акъ пападиелер.
Сенсиз бу дюньяда бир кунь, бир саат,
Ич яшап оламам гузель Ана-Ер!

Аягъым баскъан ер, эр чалы, эр
сокъакъ,
Бильдире манъа бу диярны эр анъ.
Къальбиме хаялдай кирелер мытлакъ,
Бахытлы яшлыгъым, хош саба, хош
танъ!

Пермь.

Терджиме эткен ЧЕРКЕЗ-АЛИ.

БАЛКАН ТАТАРЛАРЫНЫҢ ЧЫҢЛАРЫ

Анам Раиме Абдураман кызы
Меметке багышлайым.

Болгарияда яшаган корюмли фольклорджы, тильшнас алим Мефкуре Моллова кечкен асырларда Кърымнынъ чѣль тарафындан кетип, Болгарияда ве Румынияда ерлешкен кърымлардан пек чокъ фольклор материаллары топлай. Бу джумледен о, хусусан халкъ поэзиясынынъ гъает зенгин жанры олган чынъларга зияде эмиет бере. Бинълернен чынъ топлаган Мефкуре Моллова олар устюнде ильмий иш алып бара, оларны мундериadge джеэтинден айры группаларга боле, чынъларнынъ хусусиетлери, тили акъкъында бир сыра ильмий ишлер язып чешит мемлекетлердеки ильмий журналларда бастыра. Топлаган чынъларыны айры ильмий джыйынтыкълар этип чыкъара. Бунынънен о асылында кърымларнынъ фольклор хазинеси ве тиль байлыгъы олган чынъларны халкъара илим алемине чыкъарып, буюк алидженап хызмет япмакътадыр. Топлаган чынъларындан бир кысмыны о, 1974 сенеси Голландиянынъ Лейден шеэринде «Миллетлерара шаркъ тедкъикъатлары джемиети меджмуасы» сыфатында франсыз тилинде чыкъара. «Балкан татарларынынъ чынълары» адыннен чыкъкъан бу меджмуага 500 дане чынъ кирсептильген ве муэллиф о чынъларнынъ эр бирини айны вакъытта сатыр асты франсыз тилине терджиме эткен. Меджмуанынъ башында Мефкуре Моллова тарафындан азылган ве муим ильмий-этнографик эмиетке малик кириш сѣз бар. Виз окъуй-ыджыларга меджмуадаки халкъ чынъларындан нумюнелерни шу кучюк макъаленен берабер теклиф этемиз. Макъалени франсыз тилинден Ташкенттеки эджебий тиллер институтынынъ биринджи курс студенти Фазылов Яшар терджиме этти. Бу материалнынъ энъ кыйметли ери шу ки, бундан узакъ девир эвель Кърымдан кеткенлернинъ торуны вастасынен халкъымызнынъ асыл вариети эбедийлештирилип, кене озюне къайтып кельмекте.

КИРИШ СѢЗ

Чынълар — импровизация шекилинде экспромтнен яни шу ерде уйдурылып, яхут азыр сатырларны тапыштырып айтылган халкъ шири олып, олар Балкан татарларынынъ поэтик фольклор репертуарыны олдыкъча зенгин ве кениш суретте акс этмектелер. Чынълар эвеллери джыйынларда, тойларда шенълик ичюн яхут акъшамлары яшларнен кызларнынъ корюшювинде бир-бирине озылерининъ севги дуйгъуларыны бильдирюв ичюн айтылып кельген. Чынълар эсасен эки тарафтан диалог шекилинде, меселя, кызынен яш арасында айтыла. Эвельде патриархаль мусульман аяты шараитында чынълар, бири-бирини севген яшнен кыз ичюн бирден-бир алякъа, лакъырды вастасы эди. Бурунгъы вакъытларда, эксери алда, огълан кызгъа чынъ айта ве онынъ чынъларына озю джевап къайтара турган. Сонъра исе экишер-экишер (сабакъдаш) олып да чынълашмакъ адетке кирди, яни эки кыз эки огълангъа чынъ къайтаралар. Лякин сийректе бир айры чынъларда «биз», «сиз» деп айтылса да, чынълар эр вакъыт бир киши адындан айтыла. Кимлердир чынъ къайтарышкъанда, эгер четтен бирев ярым этеджек олса, къаршыдакилер бунга къатты итираз бильдирелер:

Экевинъиз джетеджек, учевлешме,
Отур, татам, еринъде, сен киришме! —

дейлер олар.

Эвельде тойлар чокъусы азбарда яки махсус азырланылгъан одаларда кечириле эди. Къызлар ерге тобан тѣшелип, онынъ устюне джайылгъан миндер я да килим устюнде ерлешип отуралар. Яшлар исе оларнынъ къаршысында туралар. Къызларнен яшларнынъ арасында элинде къалын таягъы олгъан махсус той агъасы юре ве эм низам-тертипни козете, эм де чынъджылар ичюн уйгъун шараит догъура. Джый-шылар вакътында яшлар, адети узьре, къызлар топлангъан эвнинъ пенджереси огюнде булуна ве тышарыда турып чынъ айталар. Айры йигитлер севген яхут бегенген къызынен корюшмек ичюн онынъ пенджереси янына бара ве онъа айтджакъ фикирлерини, дуйгъуларыны чынънен айтып бильдире. Къыз да онъа озъ джевабыны чынънен къайтара.

Той вакътында чынъджыларнынъ сайысы чокъ ола биле. О вакъытта биревлер чынъ айткъанда, дигерлери озюне ташлангъан чынъгъа джевап уйдуруп туралар. Чынъ къайтарышув яни бу ширий диалог о дередже узай ки, базыда сабагъадже девам эте. Айткъанларына коре, атта бутюн гедже ве бутюн кунъ девам эткен вакъытлар да олгъан. Эльбет, бу чынъджылар мушаиресинде, ярышында сеси кучьлю олгъанлар ве хусусан белли бир шаирлик истидадына, теджрибеге малик олгъанлар енъе билелер.

Сонъки вакъытларда севдалар энди чынъ къайтарышувгъа чокъ эмиет бермейлер. Теджрибелери яшлар ве къызлар чешит земане мевзуларында чынъ уйдурулар ки, бу энди бир ширий ярыш характерини алмакъта ве чынъ жанры озюнинъ асыл маиети иле ёкъ олып кетюв хавфы алтында къалмакътадыр.

Севдалыкъ субети эксери алда фельсефий, астрологик, диний, аятий мевзуларда чынъ ярышынен девам этиле. Бойле чынъларгъа «маналы чынълар» дениле. Бойле ярышларда биринджи ерде сохталар ве белли бир тасильге малик олгъанлар булуналар.¹ Лякин маналы чынъларнынъ бутюнини билгили адамларгъа аит этмек догъру олмаз. Чокъусы алларда олар тек о я да бу меселе боюнджа чынъджыгъа фикир берелер, тевсие этелер, амма чынъ уйдурувнынъ озю эсасен чынъджыларнынъ арджыдыр.

Базыда догърудан-догъру конкрет суаллер къоюла. Меселя, чынъджы чынъджыдан дженнетте акъкъан ирмакънынъ адыны сорай. Лякин эксери алда тапмаджалы суаллер бериле: «дегирмен» дейлер, амма буны «тишлер» деп анъламакъ керек; «еди башлы къуш» дейлер, амма буны «кок ве йылдызлар» деп анъламакъ керек ве иляхри. Базыда ракъипни осюмлик ве айванларнынъ, табиаат адиселерининъ адларыны билеми экен деп сынайлар. Умумен айтаджакъ олсакъ, чынълар ширий субетнинъ аджайип бир шекилидир. Чынънен эр шейни айтмакъ, эр шейни анълатмакъ мумкюн. Аджайип ибарелер ве тапмаджалар уйдурмакъ мумкюн. Чынънен бутюн-бутюн мектюплер языла ве оларгъа «мектюп чынълары» дениле.

Чынъ къайтарышув, адети узьре, чокътан шекилленген махсус чынълардан башлай. Меселя, биринджи башлагъан чынъджы:

Мең де мында бир кельдим къалиптен тайып,
Къайсы далгъа къонайым къанатым джайып? —

деп ташлай.

Бойледже, эр бир чынъ-икъе чынълана биле ве эр бир чынъ-тюркю икъе этиле биле.

«Маналы чынълар»гъа бир чокълар, шу джумледен Ильяс Болат да «эсаплы чынълар» дейлер. «Эсаплы чынълар»ны сийрек расткельген терен образлы чынълар тешикли этелер ки, оларнынъ манасыны эр ким тапып оламай. Бундан башкъа даа «къошакълы» яни «къайтармалы чынълар», «чифтли чынълар» (чынъ ве онъа джевап), мектюп чынълары ве эсасен эсли адамлар тарафындан айтылгъан чынълар бар.²

Бу меджмуада биз 500 дане чынъ теклиф этемиз ки, олар эки группагъа болюн-

¹ «Биз сохтадан о я да бу берильген суальнинъ манасыны сораймыз, къалгъаны исе яни джевап уйдурмакъ биз ичюн бир шей дегил», — дей Констанца округындаки (Румыния). Первели коюнде яшагъан халкъ шаири Ильяс Болат.

² Халкъ шаири Ильяс Болат тойда чынъ айтып ярышлашувнынъ учъ эсас вакътыны къайд эте: 1). «Ат къошусы» — бу энъ меракълы ве узакъ сюрьген ярышлашув, киевнинъ эвинде, «уйкен той» вакътында отъкериле. Онда энъ баш чынъджылар иштирак этелер ве ярыш сабадан акъшамгъадже девам эте биле; 2). «Тай къошусы» — бу чынълашув келининъ эвинде, онынъ ве андаки къызларнынъ, къадынларнынъ эллерине къына якъылгъан вакъытта, яни «къына той» вакътында ола. Мында чынълар бедий джеэтен о дередже юксек олмайлар, чюнки мында эр кес чынъ айта. Бу яшлар ичюн бир шенълик акъшамыдыр; 3). «Малий къошусы» — бу чынълашув «уйкен той» вакътында къадынлар келин одасыны джиезлеп донаткъанда, ашыкъмадан, акъырын кече ве чокъкъа созулмай.

ди: чынъ акъкъында чынълар ве яшлыкъ, севги, севдалыкъ акъкъында чынълар. Эр эки группада да чынълар алфавит боюнджа ерлештирильди. Мында «къошакълы яни «къайтармалы чынълар» да барлар. Эр бир чынънынъ янында онынъ къайда ве кимден язылып алынганъы къайд этиле. Месея, Татарул коюнде Къадрие Самийден язылып алынган чынълар «Къад». деп къайд этиле. Мошнениде язылган чынълар Ильяс Болаттан алынды. Базы бир чынъларны исе Бурханеддин Амет айтып берди.

Бу къыска кириш сёзюмизнинъ сонъунда шуны да къайд этмек истейим ки, нешир ичюн азырланган бу чынъларымызнынъ текстлери К. Джаманакълынынъ 1936 сенеси Акъмесджитте чыкъарган «Чынълар ве манелер», И. Абдулловынынъ 1965 сенеси Прагада чыкъкан «Добруджа ногъайларынынъ тили ве фольклоры акъкъында материаллар», А. Заячковскийнинъ 1939 сенеси Львовда чыкъарылган «Кърымнынъ татар-караим халкъ йырлары» ве Вл. Заячковскийнинъ 1962 сенеси Краковда басылган «Добруджа татарларынынъ халкъ йырлары» адлы китапла-рындаки чынъларнен тенъештирилип тешкерильди.

ЧЫНЪ АКЪКЪЫНДА ЧЫНЪЛАР

Бисмилля деп башлайым, шайтан къачсын,
Секиз дженнет къапысын къызлар ачсын.

Къыркъ череннинъ устюнде къыркъ бир къаргъа,
Чынъ дегенинъ не шикяр акълы баргъа.

Сексен чувал чынъым бар биревин чечтим,
Аз да болса коптий коръ, мен вазгечтим.

Шайтан джеким, джин джеким, тойгъа кеттим,
Етмиш эки вагонгъа чынъ джуклеттим.

Шайтангъа чарыкъ кийсеттим, къоразгъа къатыр,
Секиз чувал чынъым бар, келийятыр.

Чынъдыр меним сермиям, завкътыр кярым,
Чынънамагъа кельгенмен, ёкъ инкярым.

Чынъджы башы мен болсам, ал башлайым,
Чёльде джурген къояндай ыз ташлайым.

Чагъаракъ джарты, уй джарты, биз койнинъ къарты,
Чынънайыкъ, къызлар, тойларнынъ кетсин арты.

Секиз огюз, сай сабан, салдым четке,
Къыз болмасанъ чынънамам келинчекке.

Ал атайым мен бир таш, тешмесин баш,
Чынъ тезьясы къурулды, дептеринъ ач.

Алла джойгъыр салмалы, алды да къачты,
Алты къашыкъ чынътымны джолгъа чачты.

Эпендиси дерс берип, баллар тынънай,
Земанемиз тюрленди, къартлар чынънай.

Котер башынъ, бас песинъ, джибер сесинъ,
Бир кунъ акъшам чынънасам алырман эсинъ.

Къазан астым, от джакътым бадырсакъкъа,
Чынънамагъан джигитни теп къурсакъкъа.

Медине, Мекке, Мысыр, Шам, Стамбул, Багъдат,
Къызда гонъюль болмаса чынъман алдат.

Не чынънамай турасынъ, чынъынъ ёкъмы?
Ёкъса дюнъя завкъына пийлинъ ёкъмы?

Къапы артында къымырскъа къыбырдаша,
Эки матюв чынъ тапмай шыбырдаша.

Къарчыгъасын къаламай, тёбесин джапмай,
Эки джигит бир къызнынъ чаресин тапмай.

Учъ талпынмай учалмай чёльнинъ къазы,
Бильмем чынъман суюиштик, бильмем язы.

Уйретме, акъам, уйретме, ози тапсын,
Джигит боса дженнемден от алып джакъсын.

Етмиш эки эбабиль, къыркъ къарылгъач,
Чынъман къапынъ чеклермен, манемен ач.

Ал башлайыкъ, айтайыкъ, ачылайыкъ,
Алдынъызгъа гуль болып чачылайыкъ.

Чачылсанъ джыйып алырман, алдыма топлап,
Башыма тагъып кетермен гульдий къокълап.

Бабанъ сагъа пес алгъан борджгъа батып,
Чынънамасанъ не кельдинъ джер къапатып.

Окъувнынъ башы бисмилля, экинджи элип,
Джатсырадыкъ, къардашым, джат джерге келип.

Гуль багъчанынъ чечеги, сармашыгъы,
Чынъларымыз джыйыннынъ джарашыгъы.

Онъ къолынъда портакъал, солынъда нар,
Озинъ билип айтмайсынъ, уйреткен бар.

Онъ къолымда отъмек бар, коксимде иман,
Озим билип айтаман, эй мусульман.

Чакъырды къораз, атты танъ, оян-дуян,
Чынъджы экенинъ билийим, сабадже даян.

Джуртынъ джылан бийлесин, тандырынъ бакъа,
Сабагъачы чынънарман, бермем якъа.

Орюмчектен бий къоркъмаз, джыландан бакъа,
Танъ аткъачы чынънарман, туттырмам якъа.

Чынъ бильмесенъ мен сагъа уйретийим,
Чынъ торбасын башынъа кийсетийим.

Чёльде ашыкъ онъ болса, сычан ташыр,
Чынъ бильмеген къызчыкълар башын къашыр.

Бизге илишкен сав къалмаз, тилин тишлер,
Чынъ бильмеген джигитлер бугунъ нишлер?

ЯШЛЫКЪ, СЕВГИ ВЕ СЕВДАЛЫКЪ АКЪКЪЫНДА ЧЫНЪЛАР

Ал бисмилля, кене де дертинъден тараф,
Тюшти севда ичиме, алым къарап.

Ал къолынъа кеманенъ, черт шештеринъ,
Беш баламан тул къалсанъ, мен муштеринъ.

Алем кечкен копюрден, халкъ джурген джолдан,
Ляле берип гуль алмакъ келирми къолдан.

Алемлер бизни куннийлер, эм диллийлер,
Язылгъан язым сен болсанъ, силинсин дийлер.

Алевленип джангъан от кулленип сёнер,
Исиндирип ташлагъан дининден дёнер.

Алевленир джангъан от, кулленир сёнсе,
Пешинъден ич айрылмам гонълинъ консе.

Аллы-гулли, чечекли шал байларман,
Парада, малда козим ёкъ, сой сайларман.

Алтын эльма болайым, ал элинъе,
Йипек къушакъ болайым, сар белинъе.

Алтын пармакъ, джез тырнакъ, юз бинъ топракъ,
Сенинъ айткъан джевабынъ тутаман накъ.

Алтын къаде къолынъда, сув къуймайсынъ,
Джурегимде от джана, сен туймайсынъ.

Алтын табакъ устюнде пильджанымсынъ,
Айдан, кунъден къызгъангъан бир джанымсынъ.

Алтын такъмам, пан такъмам, гердан къакъмам,
Болыр-болмаз джигитке айланып бакъмам.

Алтын такъкъан, ал кийген, шал джабынгъан,
О да меним бахтыма бир табылгъан.

Алтынны пангъа денъиштинъ, болдымы кярынъ,
Менден арув чыкътымы туткъан ярынъ?

Ана къатип джанмайым, джайгъанынъа,
Джигит болып сёзинъден тайгъанынъа.

Къаптанынъны ким пичти белин оймай,
Кунъде докъуз коръсем де, козим тоймай.

Ах деп уйден чыгъаман, киремен къайтып,
Эглене де джуремен адынъ айтып.

Ах дегенде акъ джигер узюле тенден,
Сексен сене коръмесем тонъюльмем сенден.

Ах дегенде джурегим тек джарылмай,
Джан суйгенден пайда ёкъ тен сарылмай.

Акъ дерьянынъ устинде такътадан джол,
Авуз арай душманлар тилинъе сакъ бол.

Акъ дерьянынъ устинден джалдамай кечмем,
Сенден башкъа кимсеге сырымны чечмем.

Ах десем козим яшлана мондир-мондир,
Когерджининъ болайым, тизинъе къондыр.

Акъ манънайынъ устинде комюрдай перчем,
Бир кунъ сени корьмесем беш кунъ серсем.

Акъ къапыста, семиз эт, лезетли бибер,
Ай козинъни севийим, чатмакъаш дюльбер.

Акълы басма антеринъ бойдан экен,
Сизинъ гузель болманъыз сойдан экен.

Акъранынъны тапмадынъ койден сайлап,
Бердилер сени онъмазгъа козинъ байлап.

Аргъамакъ сайлап ат миндим, къалдым тайгъа,
Узансам да къол джетмий коктеки айгъа.

Асмалы къуйдан сув тарттым алтмыш тайгъа,
Къыз болмасанъ сёз къатмам апакъайгъа.

Ат мингенинъ тувуддыр, тон кийгенинъ,
Талаб этсенъ табылыр джан суйгенинъ.

Айгиди, кадай, айгиди, дуп эттинъ тюштинъ,
Къалакъайдай къысметим къарбыздай кестинъ.

Айгиди къыймаз, айгиди, омюрлер эксий,
Джашлыкъ я бу, кене де джан телесий.

Айгиди къыймаз, гъайрет эт, белинъ бек був,
Шу къарангъы куниме ай болып тув.

Айдамакъ деп айтарлар ал кийгенге,
Къара да акъдай болакен джан суйгенге.

Башым бош деп къуванма, тагъарлар нокъта,
Алдатырлар анайынъ бабанъ ёкъта.

Бир оркеннинъ астында секиз къавун,
Къызлар табар акъылман джигитнинъ бавун.

Дерья дедим голь чыкъты, голь дедим тыйнакъ,
Не джигитте, не къызда къалмады къувнакъ.

Дюнъя деген мердивен, энер де дёнер,
Алевленип джангъан от кулленип сёнер.

Эки башлап уй салдым, ортасы килер,
Сени ляйыкъ корелер бизимкилер.

Эки къашынъ арасы сызылгъан окътай,
Коринесинъ козиме дюнъяда ёкътай.

Къыш акъшамлары

ЭКИНДЖИ АКЪШАМ

Оджакъта янзы пишкен асыл къавенинъ къокъусы будакълай. Бекмамбет къарт къавенинъ къокъусына кейфленип, ап-акъ сакъалыны сыйпай. О, къаймакъсыз къара къаве севе. Озю бир фильджандан зияде ичмей. Лякин сигарнынъ бирин ташлап, бирин савура. Шунунъ ичюн де онынъ алдына эр вакъыт сигарларны ясап, азырлап салалар. Адетиндже, сигарыны бир-эки тартып тамшангъан сонъ, икяесини башлар эди:

— Эртегелеримни Опукли Борсеит-аджиден огрендим. О, коп джурьген, коп корьген терең бильгили киши эди. Бек татлы-азнкли сеси бар эди. Айткъан масалларыны кимерде макъамларман чынълап айтар эди. Мен оны озюмнинъ оджам деп таныйман. Бу айткъан ривает-эртегелеримни де онынъ айдын хатрасына эдие эйлеп айтаман. Бугунъ сизге Отуз койинге болып кечкен бир вакъианы айтайым.

— Бек зевкълы этип айтасынъ, сав бол Бекмамбет акъам! Савлыгъынъда бильгенлеринъ айтып къалсанъ, биз де эшиткенлеримизни торунларгъа айтармыз, бильгенлеримизни оларгъа мирас этип къалдырырмыз,— дей эртегени севген Аджимамбет акъай.

— Эбет, айткъанынъ догъру. Амма эртегени Муртазадай меракъман динълеген балалар болгъан сонъ вариетимиз ольмез, иншалла! — деп, Бекмамбет къарт икяесини тариф этип башлай.

КЪУРБАН-КЪАЯ

Отуз койине куньтувуш беттен кельгенде, узакътан Къурбан-Къая корюне. Дикъкъатман къарасанъыз, девдай бир кишининъ къолыман къаянынъ тебесинден, экинджи къолыман патлагъындан тутып, дереге йыкыладжагъыны ойланмай чал къаягъа япышкъан алда, къая тебесине тырмашкъанын абайларсыз. Эски-Кърым тавларына янтайгъан ве ойгъа далгъан бу киши ташкъа чевирилген чобан, дейлер.

Отуда Къурбан байрамы куньлери къартлар Къурбан-Къаягъа къарап чобанны анъалар, деген эди урьметли Борсеит-аджи. Мен сизге эшиткенимни айтаман.

Эвель-эзель заманда, чобанлар коп болгъанда, эр бир байнынъ сюри-сюри къойлары болгъан. Муслидиннинъ сюрисиндай яхшы сюри якъын ерде болмагъан. Не ичюн десенъиз, Муслидиннинъ чобаны Усеиндайын чобан шу орталыкъта ёк экен. О, яйлагъа кеткен эр бир сокъакъны, эр бир чокъракъны, тав ичинде эр бир мейданчыкъны биле экен. Къаерде яхшы отлакъ бар, къаерде якъын сув бар, сюрини семиртмек ичюн не керек— эписини бильген уста чобан экен.

Муслидин бай чобанындан бек мемнюн болып, атта «къызымны сагъа берермен» деп сёз берген. Эминне де Муслидиннинъ синъар къызы экен. Бир къызынъ болгъан сонъ, онынъ ичюн не япмазсынъ! Амма Эминенинъ гонълунде коптен берли башкъасы яшай экен. О, Рефиджан деген бир джигитни сюе экен. Рефиджан индже белли, сельби бойлы болгъаны ичюн койде онъа «Арыкъ-Рефиджан», дей экенлер. Онынъ къолында темелли бир зенааты олмайып, о тойдан-тойгъа юрип, озюнинъ уйдургъан чынъларыны чынълап кечинген кедай бир огълан экен. Муслидин бу фукъаре кедайны

кьо лында бир зенааты ёкъ деп, якъын алмай. Эмине кедайны гизли севсе де, бу сырны чобан Усеин билип къала. Шундан сонъ о Рефиджангъа гъарезлик беслей. Муслядин де къызына: «Озю халкънынъ узаткъаныман кечинген о кедайны башынъдан чыкъар!» деп оны къатты тенбиелей. Амма о, Усеинге сёз берсе де, озъ дегенин эткен къызына айтып, сёзюн туттыралмай.

Куньлерден бир кунъ хабер кетирелер: «Рефиджан къаядан джыгъылып ольген!» дейлер. Бу къаза къурбан байрамы арфесинде ола. Усеин чобан исе шорбаджысына къурбан чалмагъа яйладан кьой алып келе. Яйладан тюшкен чобангъа Рефиджаннынъ къаядан джыгъылып ольгенин айталар. О исе мыйыгынынъ астындан маналы-маналы джылмайып: «Баш язысын козь корер!» дей. Сабасына, къурбанны чалгъан сонъ, къанлы кьолларыман пычагъын этке саплап, кене де мыйыкъ астындан кулюмсиреп: «Аталардан къалгъан сёз — озю джыгъылгъан агъламаз! — дей. Аталар сёзю Муслядиннинъ юрегине ярашкъаны ичюн о, юрекленип, азбар ичинден отип кетейткъан Эминени косътерип, чобангъа ишмар эте. Чобан шорбаджысыннынъ ишмарыны анълап, Эминеден сёз алмакъ ичюн къомшу къартанайны онъа джавчы джибере. Къартанай Эминеман лаф эткен сонъ, чобангъа шай дей:

— Эминенинъ сагъа селямы шу, Рефиджаннынъ джыгъылгъан къаясына деренинъ тюбинден башлап тырмашкъанынъ истей. «Эгер къаянынъ тёбесине чыкъса, джигитлигин корип онъа тиермен», — дей. Шу вакъыт Муслядин елкесин тырнап: — Я-аа! — деп соза да: — Онынъ тёбесине даа кимсе чыкъканы ёкъ! — дей.

— Мен чыгъарман! — дей чобан.

— Макътанма! — деп, Муслядин чобаннынъ къытыгына тийгенин дуймай къала.

— Адымны Эминеге «къоркъакъ Усеин» деп айттыраджакъсынъым! — дей чобан. Къойларнынъ алдында эчкидайын джарлар-джаплардан къаялар башына тырмашып юрьген чобан Усеиннинъ джаны авура. — Эгер къаягъа чыкъмагъа къоркъсам, озюм къаягъа чевирилейим! — деп ант-емин эте о. Байрам куню чобаннынъ къаягъа къатип тырмашкъанын койнинъ бутюн джемаати сейир этип тура. Экинди акъшам арасында Усеин чобаннынъ къая тёбесине тырмашкъанын Эмине де коре. Усеин къаянынъ тёбесине еткенде, алансыздан балабан бир ташнынъ омрап, тоз-думан котерип ашагъы фырлангъанын эр кес коре. Омрагъан таш чобанны да алып кетти беллеп, яшлар къая тюбине чапалар. Амма чобанны табалмайлар. Эр кес чобанны эшилген таш-топракъ астында къалгъан беллей.

Эртеси куню кунеш котерильгенде, къаянынъ тёбесине тесадуфий къарагъан бир джигит, къая тёбесине энди миндим дегенде, ташкъа чевирилип къатып къалгъан кишини коре. Шу вакъытта: — Усеин чобан ташкъа чевирильген! — дейлер.

Дейлер амма, догърумы-ёкъмы, ким биле.

Къурбан байрамы куню Усеин озъ-озюни севги ашкъына къурбан этти, — дей халкъ. Шунынъ ичюн де о къая «Къурбан-Къая» адыны ташый. Халкъ айткъан сонъ, эбет, догърудыр!

«Рефиджан кедайнынъ рухы Усеин чобаннынъ инат рухыны ташкъа чевирди» — дейлер. «Кедайнынъ рухы о къадар илайи ола ки, онъа тиймек, оны акъаретлемек, кедайны ольдирмек бек буюк гунажарлыкъ сайыла!» — дейлер. Бу, эльбетте, догъру шей. Чюнки кедай халкъ вариети бинасыны сёз толасынен бир-бирлеп, аятнынъ та башындан къурып кельген затлардан биридир!.. Шимдики вакъытта да кедайлар, шаирлер сёз толасыны даа яхшы джулялап, халкъ гонълюни охшагъан, онынъ рухыны акс эткен иджадий биналар къурмагъа тырышалар! — деп масалджы къарт икяесини битире.

УЧЮНДЖИ АКЪШАМ

Бугунъ рузгяр зияде уфюре. Боран! Эм къарлы боран!.. Ач къашкъыр киби улугъаны кьой турсын, котерильген къар туманынынъ ичинден къомшуннынъ пен-

джересинде бульдир-салдыр сарарып янгъан чыракъ ышыгъы зорнен коркне. «Бундай авада халкъ топланыр экенми?» — деп къааръ эте къонакъбай. Лякин тонларынынъ ягъаларыны котерип, къалпакъларынынъ устюне башлыкъ кийип, боюнларыны да саргъан, мыйыкълары, сакъаллары ап-акъ къырав олып, къолларында «джаргъана-фенернен» бабалар огде, артындан апайы, пальтосынынъ устюнден шалнен оралгъан баласыны ийиртип, бирлий-бирлий къапыны ачып кирелер.

Эр сефергиси киби, сырасынен ерлешкен джемаат къавелирини ичип, сигарларыны якъып башлагъанда, Бекмамбет деде сакъалыны сыйпай-сыйпай: — Бу акъшам сизге Къыркъ-Ор къалесинде олып кечкен бир вакъианы икяе этеджекмен, къана динълэнгиз! — деп шайна да къулакъларыны тиклеп тургъан балаларнынъ ве джемаатнынъ диқкъатыны джелъп этти. Шу анъде балаларнынъ «Чакъмакъташ» ойнап отургъан сойлары да чым-чырт олдылар.

КЪЫРКЪ-ОРЛЫ ДЖАМИЛЯ

Кечмишнинъ дер вакътында, Къыркъ-Ор къалесинде пек залым бир хан яшагъан. Онынъ янында бейлер титрегенлер. Бутюн халкънынъ талийини къолында туткъан. Онынъ ареми толы болып, энъ семимлисин даа апай этип алмай, о даа яш бир къызчыкъ экен. Къызнынъ дюльберлиги акъкында эфсанелер юрьген. Озю де бек мераметли, къаны сыджакъ бир къызчыкъ экен. Анасыз, бабасыз оськен бу къызчыкъкъа хан, къызым дей экен. Амма халкънынъ айткъанына коре, хан оны къул базарындан сатып алгъан. Ай-ай ханлар бир шейни сатып ала болсалар! Бельки де тутып алгъандыр...

Къызнынъ ады Джамиля экен. Хан оны гогерджиндай къафесте тута. Козъ боявыч, халкъкъа къызым дей. Амма озю ичюн осьтюре. Ханнынъ эр шейи коп болса да, энъ зияде байлыгъы Джамиля болгъан.

Кунълерден бир кунь ханнынъ башына беля келе. О заманда хан белясы — халкъ белясы болгъан. Ханлар урушкъанда халкълары джукъышкъан! Къыркъ-Ор къалесин душман сара. Балабан душман ордусы къалени тегерек якътан сарып дуракъкъа ерлеше. Душман ордусынынъ дурагъында алект: давул чалына, бакъыршалар, къуваншалар, зый-чув. Балабан-балабан шамларны джагъып, этрафында джин тайфасындай ойнашалар. Сонъундан олар озъ джанаварлыгъын косътерип, къалеге кирген сувнынъ ёлын кеселер. Сувсыз насыл яшарсынъ?..

Явузлар: «Къалеге уджюм этип, башымызны ташкъа туттырмайыкъ, ашыкъмагъа не аджет? Ишининъ харап болгъанын хан озю анълар. Беклейик. Къалени уджюмсиз де алырмыз! Сув бизде, отъмек бизде. Хангъа кимсе ярдымгъа кельмез. Менлигини бастырып, имдат сорамагъа озю меджбур болыр да, къаленинъ демир къапысын озъ къолыман озю ачар: — Кель, алай шейни алынъыз, тек джанымны — Джамилямны сав къалдырынъыз! — дер», — дейлер. Хан исе джанавардай къоркъунчлы, ачувлы алда къаленинъ ичинде юре.

Эр шейнинъ сонъы бар. Къаледе сув бите!.. Отъмек де бите... Адамлар кузьдеки япракъдай бирлий-бирлий ерге серилип башлайлар. Таш юрекли хан халкъны аджымай. Юкъарыдан душман башына таш аттыра. Ордусын юкълатмай къаравулда турсата. Атешли козылерин фырлатып:

— Мени озъ къолыман къапыны ачар деп беклемесинлер! Таш битсе, баш атарман душман устуне! Баш! — деп джекире. Башта халкъ, адети узъре, хандан къоркъа эди, сонъ-сонъына: — «Эп бир олюм!» — деп, ич бир шейден къоркъмай башлайлар. «Душман къалени алса да олюм, алмаса да сувсызлыкътан, ачылыкътан олюм», деп Къыркъ-Ор къалеси юкъугъа далгъандай тынчланып къала. Такъатсызлыкътан адамлар багъырып биле лаф этмейлер. Сувсызлыкътан аналарнынъ коксюнде сютю къалмагъачын-дан, башта сабийчиклер олип башлай. Бу ал не къадар аджыныкълы болса да, хан къапыны ачып, душмангъа теслим болмай. Душман да мына-мына къапы ачылыр, деп къувана. Амма халкънынъ мердигине шашалар!

Джамиля озъ «къафесинде» отурып, къаледе не болгъанындан хабери ёкъ. Эм онда болгъан тынчыкъкъа шаша. Не болгъанын сораса да, кимсе

онъа: догърусын айтмай. Бир кунъ Джамилягъа Али деген бузавджы бала келе. Джамилянынъ узурна тиз чѣкип, башыны эге де, сѣзюни шай башлай:

— Хание азретлерим! Динъле мени, Джамиля! Коресинъми? Мен огълан баламан, санъа догърулып къарамайман. Къоркъма, динъле мени, мен халкънынъ адындан кельдим. Динъле, Джамиля, сени ямансыз дейлер. Сен даа кимсенинъ джанын авуртмагъансынъ, дейлер, — деп къоркъусындан къалтыраса да, огълан сѣзюни девам эте. О, олерим деп къоркъмай, Джамиля динълемез деп къоркъа!

— Сен ханнынъ кызы тувулсынъ! О якътан — Эски-Юрттансынъ. Сени хан базардан сатып алгъан. Шай болгъан сонъ, Джамиля, сенинъ юрегинъ насыл даяна?! Не ичюн халкъкъа ярдым этмейсинъ?

— Насыл ярдым этеджекмен?

— Динъле мени, мен санъа айтайым. Анда — узакъта сувнынъ сеси шырылдап эшитиле. Амма сен къоркъма... Юрь, бараыкъ!.. Халкъ сени алгышлар.

— Насыл сув? Насыл ярдым? Мен сени анъламайман, — дей бир шей бильмеген Джамиля.

— Сен бильмейсинъми ёкъса, бутюн Къыркъ-Орда бир дирем сув къалмады. Сабийчиклер бири-бири артындан олелер.

— Бизде бар...

— О сув да тезден битер. Амма онда сабийлер олелер! Адамлар йыкълалар, оларны олюмден кутармакъ керек! Сув шырылдагъан къаянынъ арасына мен киреджек болдым, амма меним омузларым кенъ.

— Сонъ?..

— Сен! Сени талдай назик дейлер. Эки къая къошулгъан ерде арачыкъ бар. Шу арадан отъсенъ — дере. Деренинъ тюбинде сув шырылдай. Шу арадан кечип, дереден сув алып берсенъ, мен оны алып кетип таш авуткъа къуярман. Джаным, сабийчиклер ашкъына ялвараман, юрь кетейик, сен бизимкисинъ де!..

— Ва-й, не керек о арадан кирмеге, къапыдан барып алмайлармы сувны?

— Сен оны да бильмейсинъми? Къапылар къапалы, этрафны джав басты! Сувны да о кести.

— Ва-ай, напайым энди? Мен кыыз баламан да! Манъа сенмен кетмеге болмай. Мени танъры къртър. Эр кес менден терс айланыр. Сен де джигит болгъан сонъ меним козюме тюртерсинъ. Сонъ манъа ер джарылса, ерге кирмек керек болыр.

— Къоркъма, Джамиля, — деп ялвара огъланчыкъ. — Юрь кеттик, Джамиля, юрь, джаным! Биз шай этермиз, бизни бирев коръмез. Мен де сен бетке тикилип къарамам. Гунысы да меним бойныма болыр. Тек дереден сув чыгъар, сабийлерни кутарайыкъ. Эгер кутармасакъ, о даа бек гуна болыр!

— Яхшы! — деп Джамиля эминликмен къайыл бола. Экеви де, Али алдда, Джамиля артында, кетелер. Эм бутюн гедже кыызчыкъман огъланчыкъ кичкене: тулупларман сув ташыйлар. Джамиля къаянынъ аралыгъындан кечип, сувны дереден алып бере. Али де о сувны къаленинъ таш авутына ташып къуя. Авутта сув кет-кете бир гольге чевириле. Олар исе эп токътамай ташыйлар. Танъ атып, кунъ тувгъанда, Джамиля сонъгы тулупыны Алиге узата да, къая арасындан бу якъкъа зорман чыкып, терен коюк кечире. Ве башы айланып, Алининъ къолына йыкълала!..

— Афу эт мени! Вай, анайым!.. — дей де, Джамиля шу ерде джан бере. О санки дерсинъ ана-топракъкъа ялваргъандай, Алининъ къолында юзю тобен серилип, къолларын салындыргъан. Али исе сонъгы тулуп сувны да, Джамиляны да коте-рип, таш авут башына бара. Къолында Джамиляман шу ерге чѣке...

Ерге ярыкъ тюшкенде, балачыкълар таш авуткъа келелер. Авутта сувны корип: — Су-ув!.. Къаранъыз, су-ув!.. — деп япышып ичелер. Ичип тойгъан сонъ, кене: «Су-ув! Су-ув! — деп, бутюн ерге эшиттирип багъыралар. Халкъ бир кереден инанмай. «Къайдан кельген о сув?» — деп, барып

къарасалар, шашалар. Эгилип олар да ичелер. «Сув кельди — яшайыш кельди! Аят кельди!» — деп къуваналар. Бираз тынчанган сонъ, бузавджы Алининъ талдай назик джесет къатында джылагъаныны корелер. Арув этип къарасалар — Джамиля!.. — деп абдырайлар. Сувнынъ таш авутта насыл пейда болгъанын олар бузавджы Алининъ къалтырап-къалтырап зорман айткъан сёзлеринден анълайлар. Джамилянынъ халкъ ичюн япкъан джесарети, онынъ эйилиги ве алидженаплыгы огюнде теменна этелер.

— Бу ерде яткъан масюм аруварнынъ арувы! Дженнет багъчасынынъ бир гулюди! Юрегимизнинъ энъ тёринде сакълайыкъ бу гульни, джемаат! Омюрлик эсимизде къалсын, халкъ ичюн, аят ичюн джанын феда этти бу гуль! Онынъ мерданелиги ольчюсиздир. Джамиля, ханнынъ эйбетли къулы болса да, яш джанын аямай сабийчиклерни олюмден, халкъны душмандан къутарды! Джамиля мелегимиз халкънынъ шан-шурети, намусыдыр! Яткъан еринъ дженнет болсын, Джамиля! Бу дюньяда аз яшасанъ да, зая яшамадынъ, халкънынъ анъында эбедий къалырсынъ, иншалла!.. — дейлер топланганлар.

Сувы болган Къыркъ-Ор къалесин душмангъа энди уджюм этип алмакънынъ имкяны ёкъ эди. Шунынъ ичюн де, эрте къуванган джав къалени ташлап кетмеге меджбур бола.

ДЁРТЮНДЖИ АКЪШАМ

Къыш татили вакътында Муртаза Керчътен койге къайтып кельген. Тышарыда къара къыш олса да, адамлар онъа хошкельдиге кельдилер. Адети узьре, койге мусафир кельсе, бутюн джемаатке байрам олган. Къомишларны мусафир янына чагъыралар. Къонакъбай къой соя, зияфет къурула. Аш ашалап орталыкъ джыйылган сонъ, учъ бала — бирисининъ къолында джез леген, экинджисининъ къолында джез сумекли къуман, учюнджисининъ къолында исе — тастымал-юзъбез, акъайлар къонагъына кирип, оларгъа аштан сонъ къол ювдыралар. Шимди къол ювдырганлар арасында Муртаза озю де бар эди. Къол ювылып биткенинен, Бекмамбет деди: — Сорамакъ айып болмасын, къаерденсиз, кимлерден боласыз? — деп сорады тёрде отурган мусафирден.

— Мен Аджименди Бариев Абдураман боламан, оджалыкъ этемен.

— Э-э, эшитмекче бек арув билемиз, огълым! Сен, эшиткенимизге коре, яш болсанъ да, халкъ масалларын, халкъ иджадын топлай экенсинъ. Эвалла, огълым! Арув этесинъ. — Сонъ о джемаатке бакъты да: — Мен беллесем, бугунъ биз сёзни мусафирге берейик, — деди. Эбет, эбет, деп эр кес разы олды. Мусафир де чокъ ялвартып отурмады, дергал «Косе акъай» масалыны айтып башлады.

КОСЕ АКЪАЙ

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, Зулумбай деген бек бир залым бай бар экен. Шу байнынъ мал-мульки о къадар коп болган ки, къаралдысына биле сыймай экен. Бай бек залым болгъаны ичюн ыргъатлары даяналмай тез-тез къачып кете экенлер. Къыш отип, баарь кельген амма, сабан суръмек, къойларны, огузлерни, атларны къарамакъ, отлатмакъ, къой савмакъ, пичен чалмакъ вакъты кельген. Бай онда барган, мында барган озюне ыргъат къыдырган. Амма кимсе онъа ыргъатлыкъкъа бармагъа истемеген.

Шу кунълерде фукъаренинъ бириси пускюлли къушакъман ач къурсагъыны тарттырып, озъ частыны къыдырып базаргъа барган. Базарны доланып юрген вакъытта къулагъына: «Залым бай кене ыргъатсыз къалган, ыргъат къыдыра экен!» — деген лафлар чалына. Ач бичаре къувангъанындан, табана къувет, залым байны къыдырып башлай. Тиль-тильден сораштырып, байнынъ уйин табып бара да, селям-келямдан сонъ:

— Бай эфендим, иш къыдырып узурынъызгъа кельдим, эгер анълашсакъ, сизге ыргъат болырман. Ким болгъаным бильмек истесенъиз, оны да айтайым. Меним адым Косе, сакъалсыз, мыйыкъсыз бир кишимен. Шунынъ

ичюн манъа «Косакъай» дейлер,— дей ачыкъкъан факъыр. Бу сёзлерни эшиткен бай къувангъанындан башы кокке ете, амма сыр бермей.

— Яхшы, ыргъатым болырсынъ. Бутюн буюргъан ишлеримни этерсинъ, керек болса, къамчы да ашарсынъ. Эгер шартымны бозсанъ, джезасын булырсынъ... Шартымны динъле: саба эрте тургъанда, онъгъа-солгъа бурулмазсынъ. Эки огюзни бир сабангъа джегип чёльге кетерсинъ. Акъшам иштен къайткъанда къуванырсынъ, кулерсинъ. Чёльден келейткъанда сабанынъ чынъласын, къара огюз кульсин, аламан огюз ойнасын. Эгер де сен бу шартымны беджералмасанъ, аркъа теринъден еди къат тасма къайыш сыдырман. Эгер шартымдан чыкъмасанъ, о вакъыт къатыкълы омач берермен.

— Вай эфендим, не дейсиз шу? Эгер шартынъызны эда этмесем, адым Косе болмасын. Эгер де эда этсем, къаймакълы къатыкъман омач, янына да долма къошарсыз... Тек, меним де шартым бар, бай эфендим. Меним эткениме бир вакъыт дарылмайджакъсыз. «Бу не?» деп бир вакъыт кычырмайджакъсыз. Бутюн халкъ: «Бай эфенди ыргъатыман бек муаббет, оны ич де хорламай»,— десинлер.

Залым бай Косакъайнынъ айнеджилигин анъламай, онынъ шартына разы бола. Экинджи куню Косакъай саба эрте тура, къолын-бетин джувгъан сонъ омачын ичип, огюзлерин сабангъа еке де: «Айды!» деп оларны чёльге айдай. Кунъ баткъангъа къадар чалыша, сабан скоре. Акъшам кунъ къавушкъан сонъ уйге къайтаджакъ бола амма, байнынъ шартын насыл эда этеджегин бильмей. Тюшюне-ташына, сонъ кене ишке сарыла. Бирден акъылына бир шей келе. Чаресини тапкъанына къуванып секириклей.

Къара огюз кульсин деп, огюзнинъ дудагъыны йырта. Аламан исе ойнасын деп, онынъ бир аягъыны сындыра. Сабаннынъ да кочерине топракъ ташлай. Тегерчик санки чынълагъандай жыйкъылдап-жыйкъылдап айлана. Къара огюзнинъ дудагъы саркъкъан, дерсинъ, шакъылдап куле. Аламан исе ойнагъандай этип топаллап келе.

Къуванып кельген Косени байнынъ озю къаршылап ала. Къараса не корьсин: къара огюзнинъ дудагъы йыртылып, ашагъы саркъкъан. Аламаннынъ аягъы сыныкъ, сабанынынъ тегерчиги исе топракъман къайрала. Залым байнынъ ачувлангъанындан чырайы агъара, шу анъ къамчысына япыша. Косе исе ырджая, озюнинъ эткен мерафетине къуванып:

— Не, дарыласызмы шу, бай эфендим?— дей. Амма Зулумбай бирден озюне келип, ичинден тевбе эте де, ашыгъышман:— Ёкъ-ёкъ, Косе, эткенинъ бек яхшы. Бугунъ шартны беджердинъ. Ярынгъа азырлан, корермиз. Шимди огюзлерни тувар да кель. Къатыкълы омачтан сонъ, ишандыргъан долмамны да къаймакъ салып ашарсынъ.

Эртеси кунй Косе саба эрте тура, къолыны-бетини джува, къатыкълы омачны ичкен сонъ, байнынъ алдына барып иш сорай. Косакъайны корьгенде Зулумбайнынъ чырайы тюрленип кете.

Бугунъ манъа мусафир келеджек, сен къой авласына бар да, къойларнынъ къайсы козинъе къараса, шуны сойып алып кель.

Косакъай бир къучакъ пичен алып къой авласына бара. Къалавгъа минип о, авланынъ ичине секирип тюше. Бакъса не корьсин, ондан урьккен къойларнынъ эписи Косакъайгъа айланып къарайлар. Косакъай нишлесин, шорбаджы буюргъандай, онъа айланып къарагъан къойларнынъ алайыны сойып чыкъа.

Зулумбай «къайда къалды шу Косе», деп авлагъа кельгенде, Косакъай энди сонъгъы къойны сойгъан эди. Ерге джаткъан къойларны корип Зулумбай ачувындан кызарып-бозара: — Бу не демек?! — деп озь-озини джойып кычыра.

— Мен сизинъ айткъанынъыздай эттим. Оларнынъ алайы меним козиме къарадылар, шай экен, мен оларнынъ алайыны сойдым.

— Аман да иш эткенсинъ! — дей Зулумбай афакъанман.

— Не, сиз дарыласызмы шу, бай эфендим? — деп сорай Косакъай.

— Ёкъ, ёкъ, дарылмайман! — дей Зулумбай тез-тез эсин джыйып, сонъ ачувыны ичине тыйып уйине къайта. Ёлда о: «Бу ыргъат меним башыма

джетеджек аллелем. Тез-тез бир чарелер табып, ондан кѳутулмакъ керек,» — деп тюшюне.

Арадан афталар, айлар кече, амма Зулумбай озине башкъа ыргѳат табалмай. Косакъай десенъ, ыргѳатлыкъкъа алыша, байнынъ дегенидай иш эте. Яз кече, кузь келе. Кунълернинъ биринде Зулумбай Косакъайны озь узурьна чагъырып, шай дей:

— Бугунъ биз апакъайман кѳомшу койге тойгъа бараджакъмыз. Сен пенджере-къапыгъа козь-кѳулакъ болырсынъ. Эгер бир шей болса, сонъ озинъден корь... Аркъанъдан еди къайыш тасма тилермен! — дей.

— Джан эфендим, тек дарылманъыз. Къапыгъа-пенджереге баш-козь болмасам адым Косе болмасын! — деп емин эте де, Косакъай файтонны еке. Зулумбайман ханийи ёлгъа чыкъалар. Косакъай уйде къалып, къапы-пенджереге башкозь бола. Бутюн гедже юкъламай сабагъа чыкъа. Джаны сыкъыла. «Шимди тойда эр кес тавланадыр», — деп тюшюне де, артыкъ уйде отуралмай. Пенджере-къапыны еринден сувурып ала да, оларны аркъасына артып ёлгъа чыкъа.

Той азбарьна киргенде, анда ур-патласын давул-зурна чала эди. Яшлар, къызлар ойнагъанларны кѳоралап алгъанлар. Косакъай аркъасында юкюни бир четке тюшюрип, о да ойнагъанларгъа къарап къала. Оюн биткен сонъ, яшларман кѳоран тепкен Косакъайны корип, Зулумбай джувурып онынъ къатына келе де: — Анълашылды!.. Демек, сен шартны буздынъ?! Сен бу ерде нишлайсынъ? Мен сагъа пенджере-къапыгъа козь-кѳулакъ бол деген эдим де. Шимди аркъанъдан еди тасма къайыш тилермен!

— Ёкъ, эфендим, мен шартынъызны бузмадым. Пенджере де, къапы да янымда, оларгъа бир шей болгъаны ёкъ. Къаранъыз, эгер бир шей болгъан болса, адым Косакъай болмасын!

— Ва-ай, къарасанъыз онъа, пенджере-къапымны тюбю-тамырыман сувурып алгъан!.. Къалгъан мал-мулькимни копеклерге ем эткендир.

— Пенджере-къапыгъа баш-козь бол дединъыз, амма мал-мулькинъизни манъа ишанмадынъыз. Оларда ишим ёкъ! Эгер эткениме дарылсанъыз, аркъанъыздан еди къайыш тасманы мен тилермен!

— Ёкъ, ёкъ, мен дарылмайман, Косе, ич де дарылмайман. Мен шай дедими айсе? — деп Зулумбай башыны тобен алып, апайынынъ къатына барды.

Тойдан уйге къайткъан сонъ Зулумбайман апайы айнеджи Косакъайны къатип алдап ондан кѳутулмасынынъ чаресин къыдыралар. Тюшюне-тюшюнелер, сонъ Зулумбай апайына коп чиберек пиширмекни эмир эте.

— Чиберекни пиширген сонъ сандыкъкъа толдыр. Танъ атмаздан бурън сандыкъны, къыйметли шейлеримизни файтонгъа юклеп, алтын параларымызны алып, Косени уйде къалдырып къачармыз. Пезевенк ачтан ольсин...

Апакъайы чибереклерни пиширип сандыкъкъа толдыра, алтынларны бардакъкъа салып байлай. Эр шей азырлангъан сонъ, Залымбай апайына:

— Косе юкълай, биз де ятып бир чырым этейик. Сонъ ёлгъа чыкъармыз, — дей. Олар юкъламагъа яталар. Амма Косакъай бу лафны эшите. Байман апакъайы юкълагъан сонъ Косакъай еринден тура да, сандыкъны ачып, ичиндеки чибереклернинъ ярысыны ашай. Озю де сандыкънынъ ичине кирип ята.

Гедженинъ ярысында Зулумбай еринден турып апакъайын уянта. Яваштан атларны екелер, шейлерини юклейлер. Невбет сандыкъкъа кельгенде, Зулумбай тааджиплене:

— Бунынъ авурлыгъына къараса, не маразнынъ чибереги бу? — деп шаша.

Олар экеви сандыкъны юклеп, алтын толу бардакъны да алып ёлгъа чыкъалар. Кой четине чыкъкъан сонъ, Зулумбай атларыны айдаштыра. Атлар апранлап кетелер. Сабадан акъшамгъадже бир ерде токътамай кетелер. Акъшам къарангъы тюшкен сонъ, бир озенчикнинъ къатына келип токътайлар. Атларны туварып, тыршавлап, отламагъа джиберелер. Озьле-ри де джар башына ерлешип, сандыкъны ачалар. Къапакъ ачылгъаныман:

— Энди кельдикми? — деп сандыкъ ичинден Косакъай атылып чыкъа.

Буны корьген Зулумбай шашып, ачувындан не айтаджагъын бильмей. Сувдан чыкъкъан балыкъдай авузын ачып-ачып джаба.

— Не болды сизге? Дарыласызмы шу, бай эфендим? — деп сорай Косакъай.

— Ёкъ, ёкъ, дарылмайман, Косе, ич де дарылмайман, тек шашаман! Эбет, алланынъ иши! Къатийим, къа! Айды, чибереклерни ашайыкъ да, ятайыкъ. Саба эрте турмакъ керек боладжакъ. Ёлымыз узакъ, — дей де, ичинден: «Токъта, сени бир тузакъкъа тюшюрейим, тап озинъ бегенирсинь!» — дей.

Чиберекни ашагъан сонъ, ятмагъа азырлыкъ корьмеге башлайлар. Джар башына Косакъайгъа миндерчик тешейлер. Онынъ янына Залымбай ерлеше. Залымбайнынъ бу тарафына апакайы ята. Шай этип юкълайлар. Байман апакайы ёлда болдырып, къатты юкъугъа далалар. Бутюн кунъ сандыкъта юкълагъан Косакъай юкълап боламай. О байнынъ ярамазлыгъын дуя да, яваштан туруп, байны озъ ерине джылыштыра. Озю ортагъа кирип ята ве не олып экен деп беклей...

Гедженинъ бир маалинде байман анълашкъан апайы, янында яткъан Косакъайны акъайы беллеп, къабыргъасына тюрте: — Ите, ите Косени вакъыт болды эндиги, — дей. Косакъай бар къуватыман Зулумбайны итей. Бай, шамата къопарып, учурымдан ашагъа юварланып кете.

— Аллагъа шукюр! — дей ханий. — Не исе шу имансыздан къутулдыкъ. Бир даа ондайына огърамамыз, акъай! Тур, даа не ятасынъ? — деп, яткъан Косакъайны омузындан сильке. Косакъай атылып тура да:

— Мен мындаман, я бай эфендим къайда? — деп джекире. Бельким энди сенинъ акъайынъ мен боламандыр? Алланынъ иши... — дей.

Байнынъ апакайы неге огърагъанын бильмей. Ишнинъ асылына бара амма, энди боладжакъ болгъан.

— Эндиги уйге къайтып, раат-раат яшайджакъмыздыр даа, — дей Косакъай Зулумбайнынъ зулумлыгъындан къутулгъанына къуванып. Хание исе эсин джойып, байылып къала. Озюне кельген сонъ: «Алланынъ иши-дир даа», — деп такъдирине табий бола.

ЭЙ, АНА! ЭЙ, ВАТАН!

Муз. ФЕВЗИИ АЛИЕВНИНЪ

Сёз. РИЗА ФАЗЫЛНИНЪ ве
РЕФАТ АХТЕМОВНИНЪ

Инсаннынъ омрю и- чюн а- сыр-лар

The first system of the musical score. It features a vocal melody in the upper staff and a piano accompaniment in the lower staff. The vocal line begins with a whole note rest, followed by a series of eighth and sixteenth notes. The piano accompaniment consists of chords in the right hand and a bass line in the left hand. The lyrics are written below the vocal staff.

бо-ю тар- мы? А- на, Сев- ги, Ва- та- ным!

The second system of the musical score. The vocal melody continues with a series of eighth notes. The piano accompaniment remains consistent with the first system. The lyrics are written below the vocal staff.

Сиз-лер-сиз а- ят бар- мы? А-на, Сер- ги, Ва- та- ным!

The third system of the musical score. The vocal melody continues with a series of eighth notes. The piano accompaniment remains consistent with the first system. The lyrics are written below the vocal staff.

Сизлер-сиз а- ят бар- мы? Эй, А- на!

The fourth system of the musical score. The vocal melody continues with a series of eighth notes. The piano accompaniment remains consistent with the first system. The lyrics are written below the vocal staff.

Эй, Сев- га! Эй, Ва-

The fifth system of the musical score. The vocal melody continues with a series of eighth notes. The piano accompaniment remains consistent with the first system. The lyrics are written below the vocal staff.

Инсаннынъ омрю ичюн
Асырлар бою тармы?
Ана, Севги, Ватаным!
Сизлерсиз Аят бармы?

2 кере

Багълама: Эй, Ана! Эй, Севги! Эй, Ватан!
Сизнен яшады, яшайджакъ инсан!

Ананы урметлейик,
Севгини айбетлейик.
Эгер де керек олса,
Ватанчюн джан берейик.

Эм Ана, эм Ватаным
Бир Севгинен анъылыр.
Бу севгини ред эткен
Омюр-билля янъылыр.

Багълама.

Багълама.

*Мисхор кызы, сувгъа толсун
Элинъдеки гугуминъ.
Юртумызда тездже олсун
Халкъ козъайдын дугуни.*

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 3 («Звезда» № 3).
Орган Союза писателей Узбекской ССР,
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства
ЦК КП Узбекистана

Ташкент — 1990.

Техникий редактор Э. Асанова.

Корректор З. Эреджепов

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине
къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олув
несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 17.04.90 с. берильди. Басылувгъа 28.05.90 с. рухсет этильди. Р-0830
Кягъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Офсет басма, кягъыт № 1. Шартлы матба
табагъы 12,6. Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13.
Тиражы 6357. Сымарыш 3237

Условных печ. л. 12,6. физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 3237. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700093, Ташкент шеэри, «Правда» газетасы сокъагъы, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36